

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ**

*Дікань Л. В.
Понікаров В. Д.
Кожушко О. В.*

СУДОВО-ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Навчальний посібник

Харків. Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014

УДК 340.6(075)

ББК 67.6я7

Д45

Рецензенти: докт. екон. наук, професор, заступник директора Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку НАН України *Іванов Ю. Б.*; докт. екон. наук, проректор з науково-педагогічної роботи Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця *Отенко В. І.*; докт. екон. наук, доцент, завідувач кафедри обліку, аналізу та аудиту Черкаського інституту банківської справи Національного банку України (м. Київ) *Остап'юк Н. А.*

Рекомендовано до видання рішенням вченої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 7 від 24.02.2014 р.

Авторський колектив: канд. екон. наук, професор Дікань Л. В. – 6 – 11; канд. екон. наук, професор Понікаров В. Д. – вступ, 1 – 5, додатки; канд. екон. наук, викладач Кожушко О. В. – 12 – 14.

Дікань Л. В.

Д45 Судово-економічна експертиза : навчальний посібник / Л. В. Дікань, В. Д. Понікаров, О. В. Кожушко. – Х. : Вид ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. – 432 с. (Укр. мов.)

Досліджено загрози національній безпеці держави. Розкрито принципи організації служби безпеки підприємства та вимоги, що стосуються її персоналу. Проаналізовано основні індикатори економічної безпеки. Розглянуто порядок судового захисту економічних інтересів підприємств у суді. Визначено місце судово-економічної експертизи в системі фінансово-господарського контролю. Наведено порядок її призначення та проведення.

Рекомендовано для студентів, аспірантів та викладачів вищих економічних навчальних закладів, фахівців у галузі контролю та ревізії, працівників правоохоронних органів, що здійснюють боротьбу з економічною злочинністю.

ISBN 978-966-676-536-2

УДК 340.6(075)

ББК 67.6я7

© Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, 2014

© Дікань Л. В.
Понікаров В. Д.
Кожушко О. В.
2014

Зміст

Вступ.....	7
Розділ 1. Контроль та захист економічної безпеки діяльності підприємства	9
1.1. Сутність національної безпеки держави	9
1.1.1. Національна безпека України та її принципи.....	9
1.1.2. Основні загрози національній безпеці України	15
1.1.3. Напрями державної політики з питань національної безпеки	20
1.1.4. Механізм реалізації державної політики національної безпеки	24
1. 2. Економічна безпека України, її зміст та рівні	27
1.2.1. Поняття економічної безпеки та її складові	27
1.2.2. Внутрішні та зовнішні загрози економічній безпеці України	34
1.2.3. Господарські правопорушення та їх вплив на економічну безпеку	40
1.2.4. Рівні економічної безпеки України	52
1.3. Суб'єкти забезпечення економічної безпеки	61
1.3.1. Нормативно-правова база системи забезпечення економічної безпеки	61
1.3.2. Правоохоронні та контролюючі органи у забезпеченні економічної безпеки суб'єктів господарювання.....	67
1.3.3. Система економічної безпеки підприємства та її функції.....	75
1.3.4. Механізм управління економічною безпекою розвитку підприємства	86
1. 4. Перевірка фінансової безпеки підприємства	93
1.4.1. Загальні проблеми фінансової безпеки підприємства	93
1.4.2. Моніторинг безпеки залучення міжнародного капіталу та інвестицій	98
1.4.3. Функції контролю у забезпеченні фінансової безпеки	102
1.4.4. Управління фінансовими ресурсами підприємства	108
1.5. Контроль матеріальних і трудових ресурсів у системі економічної безпеки	115
1.5.1. Контроль безпеки взаємодії підприємства з контрагентами .	116
1.5.2. Логістична система підприємства як організаційна основа підвищення безпеки його розвитку.....	121
1.5.3. інформаційно-психологічна безпека персоналу підприємства.....	127
1.5.4. Організація режиму безпеки та охорони праці.....	137

1.6. Оцінка інформаційної безпеки підприємства	144
1.6.1. Сутність і зміст загроз у забезпеченні інформаційної безпеки підприємства	145
1.6.2. Захищеність інформаційної системи як фактор забезпечення розвитку підприємства	152
1.6.3. Аналіз методів інформаційного впливу й розробка механізму протидії інформаційній зброї.....	158
1.6.4. Формування стратегій розвитку підприємства для протидії засобам інформаційних війн	164
1.7. Правовий захист законних інтересів підприємства	169
1.7.1. Судова система України	169
1.7.2. Захист законних інтересів підприємства у господарському суді.....	178
1.7.3. Особливості цивільного, кримінального та адміністративного судочинства	187
1.7.4. Страхування як засіб зменшення господарських ризиків.....	197
Розділ 2. Теоретичні та організаційно-методичні засади судово-економічної експертизи	210
2.8. Економічний контроль у правоохоронній діяльності України...210	210
2.8.1. Сутність та роль економічного контролю у виявленні правопорушень у фінансово-господарській сфері та усуненні причин їх виникнення	210
2.8.2. Система органів контролю діяльності суб'єктів господарювання в Україні.....	215
2.8.3. Функції правоохоронних органів у здійсненні економічного контролю	220
2.8.4. Форми використання спеціальних економічних знань при розслідуванні господарських правопорушень	228
2.8.5. Особливості проведення ревізій та перевірок за зверненнями правоохоронних органів.....	231
2.9. Судово-економічна експертиза, її види та завдання	242
2.9.1. Поняття судових експертиз та їх зв'язок із правоохоронною діяльністю	242
2.9.2. Види судових експертиз та їх класифікація.....	245
2.9.3. Сутність і завдання судово-економічної експертизи.....	250
2.9.4. Історичні аспекти розвитку судово-економічної експертизи...253	
2.10. Предмет і метод судово-економічної експертизи.....255	255
2.10.1. Предмет та об'єкти судово-економічної експертизи	255
2.10.2. Класифікація документів, які надаються експерту-економісту ..258	

2.10.3. Загальна характеристика методу судово-економічної експертизи	260
2.10.4. Прийоми дослідження облікової інформації при проведенні судово-економічних експертиз	262
2.11. Організація судово-економічної експертизи	265
2.11.1. Загальна організація судово-експертної діяльності в Україні	266
2.11.2. Порядок атестації судових експертів	271
2.11.3. Кваліфікаційні вимоги, що пред'являються до експертів-економістів	277
2.11.4. Права, обов'язки та відповідальність судових експертів	278
2.11.5. Інформаційне забезпечення судово-економічної експертизи	283
2.11.6. Основні стадії процесу судово-економічної експертизи	284
2.12. Організаційна стадія судово-економічної експертизи	286
2.12.1. Планування судово-економічної експертизи	286
2.12.2. Призначення та проведення судово-економічної експертизи на стадії досудового слідства	290
2.12.3. Проведення економічної експертизи під час розгляду кримінальних справ у суді	294
2.12.4. Особливості призначення судово-економічної експертизи у справах про адміністративні правопорушення у господарському та цивільному судочинстві, а також при проведенні виконавчих дій	298
2.13. Дослідницька стадія судово-економічної експертизи	300
2.13.1. Судово-економічна експертиза організаційно-правових засад підприємницької діяльності	300
2.13.2. Судово-економічна експертиза операцій з грошовими коштами	306
2.13.3. Судово-економічна експертиза матеріалів інвентаризацій	311
2.13.4. Судово-економічна експертиза господарських операцій, пов'язаних з рухом основних засобів	316
2.13.5. Судово-економічна експертиза операцій з нарахування та виплати заробітної плати	324
2.13.6. Судово-економічна експертиза операцій, пов'язаних з обігом цінних паперів	331
2.13.7. Судово-економічна експертиза при виявленні та розслідуванні правопорушень, пов'язаних з ухиленням від сплати податків	335

2.13.8. Судово-економічна експертиза зовнішньоекономічних операцій	341
2.14. Завершальна стадія судово-економічної експертизи	346
2.14.1. Висновок експерта-економіста та його структура	346
2.14.2. Етапи оцінки висновку експерта-економіста слідчим, судом, адвокатом та іншими учасниками процесу	354
2.14.3. Установлення та усунення обставин, що сприяють здійсненню правопорушень, при проведенні судово-економічної експертизи	356
Питання, тести та ситуаційні завдання	
для перевірки знань студентів.....	358
Контрольні запитання для самодіагностики	358
Стереотипні тести для перевірки знань.....	369
Ситуаційні завдання	373
Перелік скорочень.....	380
Глосарій.....	381
Рекомендована література.....	393
Основна	393
Додаткова.....	394
Ресурси мережі Інтернет	397
Додатки.....	399

Вступ

Сучасний світ характеризується процесами глобалізації та формування нової геополітичної структури, що зумовлює зростання загроз політичного, екологічного, інформаційного й безумовно економічного характеру для молодих незалежних країн. Тому існування, самозбереження і прогресивний розвиток України як суверенної держави багато в чому залежать від здійснення цілеспрямованої політики щодо захисту її національних інтересів. Основи такої політики визначає Закон України "Про основи національної безпеки України".

Національна безпека України досягається шляхом проведення важеної державної політики відповідно до прийнятих доктрин, концепцій і програм у таких сферах, як політична, економічна, соціальна, військова, економічна, науково-технічна, інформаційна тощо. Серед них, передусім, слід виділити економічну складову. Не випадково Конституція України проголошує, що забезпечення економічної безпеки є однією з найважливіших функцій держави.

Характерною рисою сучасного суспільства є розвиток широкого кола господарських відносин, що регулюються нормами права та передбачають взаємну юридичну й економічну відповідальність. Цивілізований світ давно збагнув, що основою держави є правосуддя, яке надає населенню країни та суб'єктам господарювання захищеність і справедливість.

Ефективний розвиток будь-якої держави є неможливим без системи економічних заходів дотримання законодавства у галузі господарської політики. На жаль, кардинальні реформи, що здійснюються в Україні, як свідчить статистика, супроводжуються криміналізацією суспільства та зростанням злочинності, особливо в економічній та фінансовій сферах, а це створює реальну загрозу національній безпеці країни.

Тому дослідження реформ, що проводяться в Україні, показує необхідність підвищення ролі фінансово-господарського контролю як важливого інструменту забезпечення економічної безпеки країни. За допомогою економічного контролю держава забезпечує достовірність і доступність інформації про основні показники роботи всіх суб'єктів господарювання та сприяє зменшенню протиправних дій у фінансово-господарській діяльності. Одним із важливих елементів економічного контролю є судово-економічні експертизи.

Для захисту законних економічних інтересів підприємств і окремих громадян у ринкових відносинах потрібні глибокі знання не тільки у правовій сфері, а й у сфері фінансів, ціноутворення, оподаткування, бухгалтерського обліку, економічного контролю та аудиту, аналізу господарської діяльності та інших галузях економіки. Використання цих спеціальних знань для захисту законних прав підприємств і громадян пов'язано, перш за все, з проведенням різних експертиз при вирішенні суперечок у судовому провадженні. Але, як свідчать дослідження, більшість менеджерів підприємств та пересічних громадян чітко не уявляють собі можливість судових експертиз у захисті своїх економічних прав та інтересів.

Тому метою навчальної дисципліни "Судово-економічна експертиза" є надання студентам економічних спеціальностей теоретичних знань і практичних навичок для зміцнення режиму економічної безпеки на підприємстві, процесуальних норм організації і проведення судово-економічних експертиз.

Із самого початку вивчення навчальної дисципліни студенти мають бути ознайомлені як з програмою і формами організації навчання, так і зі структурою, формами та обсягом кожного з навчальних модулів, а також з усіма видами контролю.

У процесі навчання студенти отримують необхідні знання під час проведення аудиторних занять: лекційних, семінарських, практичних. Найбільш складні питання винесено на розгляд і обговорення під час семінарських занять. Також велике значення в процесі вивчення та закріплення знань має самостійна робота студентів.

Вивчення навчальної дисципліни відбувається із застосуванням активних методів навчання: установчі лекції, семінарські заняття, індивідуальні консультації, а також самостійна робота студента з рекомендованою літературою.

Розділ 1

Контроль та захист економічної безпеки діяльності підприємства

1.1. Сутність національної безпеки держави

Професійні компетентності, що формуються за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Комунікація	Автономність, відповідальність
Здатність визначати основні загрози об'єктам національної безпеки України	1. Знання сутності національної безпеки та основних завдань її проведення	1. Вміння визначати основні загрози національній безпеці	1. Донесення об'єктивної інформації про загрози до суб'єктів забезпечення національної безпеки	1. Здатність самостійно приймати рішення щодо пошуку загроз національній безпеці
	2. Знати основні принципи національної безпеки України та суб'єкти її забезпечення	2. Вміння визначати основні об'єкти національної безпеки та класифікувати ці об'єкти	2. Взаємодія з суб'єктами забезпечення національної безпеки щодо напрямів її удосконалення	2. Відповідати за правильність прийнятого рішення щодо усунення загроз національній безпеці

1.1.1. Національна безпека України та її принципи

Прискорення науково-технічної діяльності у світі, не завжди контрольоване зростання промислового та сільськогосподарського виробництва зі шкідливими наслідками та глобалізація світових міжнародних відносин призвели до появи реальних загроз щодо виживання людства на планеті та розуміння необхідності розробки напрямів захисту від цих загроз. Причому, ці загрози за своєю природою, як правило, є транснаціональними і не можуть бути самостійно подолані окремими, навіть наймогутнішими, світовими державами. Треба визнати, що світова та європейська системи безпеки у нових умовах потерпають від різних конфліктів, які ще не існували навіть наприкінці ХХ століття. Це пов'язано не тільки із загальною проблемою глобалізації, на яку найчастіше посилаються.

У сучасних умовах виникла низка нових загроз і ризиків, які досі не мали такого системного й агресивного характеру. Економічні та міграційні проблеми, питання забезпечення питною водою сьогодні виходять у світі ледь не на перший план. Тому такі планетарні проблеми значно посилили інтерес до питань глобальної міжнародної безпеки.

Глобальна міжнародна безпека характеризує рівень захищеності людства від різноманітних планетарних загроз, до яких фахівці відносять широкий спектр різних військових, екологічних, ресурсних, енергетичних, демографічних, соціальних та економічних загроз. І тільки узгоджені дії міжнародної спільноти у напрямі попередження та усунення цих загроз можуть сприяти розв'язанню таких загальноосвітніх проблем, як забезпечення прав людини на життя та безпечне навколишнє середовище, подолання міжнародного тероризму та збереження більшості населення планети тощо

Система загальної міжнародної безпеки складається з національних систем безпеки окремих держав.

На жаль, ситуація, що сьогодні складається у державі в умовах світової економічної кризи, та тенденції її розвитку свідчать про наявність низки факторів, які загрожують конституційним правам і свободам громадян, громадянській злагоді, реалізації політичного та економічного курсу України. Тому існування і прогресивний розвиток України як суверенної держави залежать від здійснення цілеспрямованої політики щодо захисту її національних інтересів. Основи такої політики визначила Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, яка була затверджена Постановою Верховної Ради України за № 3-97 ВР від 16 січня 1997 року.

Поняття "національна безпека" вперше було використане Президентом США Теодором Рузвельтом у 1904 році для обґрунтування військового вторгнення в Центральну Америку інтересами національної безпеки країни. У колишньому Радянському Союзі національна безпека ототожнювалась з поняттям "державної безпеки", а серед функцій органів державної влади окремо ставилося завдання "охорони державної безпеки".

*Законодавством України **національна безпека** визначається як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам*

Національна безпека України як стан захищеності найважливіших інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз є необхідною умовою збереження та примноження її духовних і матеріальних цінностей. **Концепція національної безпеки України повинна забезпечувати:**

єдність принципів формування і проведення державної політики національної безпеки;

поєднання підходів до формування відповідної законодавчої бази, підготовки доктрин, стратегій, концепцій, державних і відомчих програм у різних сферах національної безпеки.

Правову основу національної безпеки України становлять Конституція, Закон України "Про основи національної безпеки України" від 19.06.03, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання цих законів інші нормативно-правові акти, такі, як закони "Про службу безпеку України" від 25.03.92, "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" від 30.06.93, "Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах" від 05.07.94, "Про державну таємницю" від 21.01.94, "Про Раду національної безпеки і оборони України" від 05.03.98, "Про контррозвідвальну діяльність" від 26.12.02, "Про боротьбу з тероризмом" від 20.03.03, "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики" від 01.07.10, постанова КМУ "Деякі питання продовольчої безпеки" від 05.12.07, розпорядження КМУ "Про заходи щодо підвищення рівня безпеки громадян" від 07.05.09, Указ Президента України "Про інститут проблем національної безпеки" від 03.12.03, "Про концепцію боротьби з тероризмом" від 25.04.13, "Про затвердження річної національної програми співробітництва Україна-НАТО на 2013 рік" від 05.07.13 та багато інших.

Відповідно до цих нормативно-правових актів Президентом України в 2007 році розроблено "**Стратегію національної безпеки України**" затверджену Указом Президента України № 103 від 12.02.07. На жаль, ця Стратегія не стала керівним документом для практичної діяльності

органів державної влади, чому завадили їхня зосередженість на досягненні короткострокових політичних і економічних цілей та нехтування проблемами стратегічного розвитку суспільства та держави. Внаслідок цього посилилися загрози національній безпеці України, послабилася її спроможність захищати свої національні інтереси.

Такі загрози, як поширення зброї масового ураження, міжнародний тероризм, транснаціональна організована злочинність, нелегальна міграція, комп'ютерне піратство, стають дедалі інтенсивнішими та охоплюють нові регіони та держави. Зростають регіональні загрози міжнародній безпеці, які за своїми негативними наслідками можуть мати потенціал глобального впливу. Різновекторні геополітичні впливи на нашу державу в умовах неефективності гарантій її безпеки, "заморожених" конфліктів біля її кордонів, а також критична залежність національної економіки обумовлюють вразливість України та послаблюють її роль на міжнародній арені. А консервація неефективної пострадянської суспільної системи, насамперед, державної влади, викривлення демократичних процедур, що штучно стримують процеси кадрового оновлення державних органів обумовлюють слабкість, а подекуди неспроможність держави виконувати свої функції, зокрема у сфері захисту прав і свобод людини, зростаючу недовіру до держави з боку суспільства.

Зазначені чинники разом із поширенням корупції в державних органах, перешкоджають розв'язанню нагальних проблем у суспільному розвитку, сприяють політичній радикалізації, призводять до зростання екстремістських настроїв і рухів, що у стратегічній перспективі можуть створити реальну загрозу національному суверенітету та територіальній цілісності України.

Тому у червні 2012 року Радою національної безпеки і оборони України було розроблено та схвалено нову редакцію Стратегії національної безпеки України "Україна у світі, що змінюється", яка була затверджена Указом Президента України № 389/2012 від 08.06.2012 р. (далі – Стратегія). Ця Стратегія визначає загальні принципи, пріоритетні цілі, завдання і механізми захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Метою реалізації стратегії є формування сприятливих умов для забезпечення інтересів громадян, суспільства і держави, подальшого поступу України як демократичної держави зі сталою та зростаючою ринковою економікою, держави, що керується європейськими політичними й економічними цінностями, в якій повага та захист прав і законних

інтересів усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп є запорукою незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України.

Стратегія національної безпеки України є документом, обов'язковим для виконання, і основою для розробки конкретних програм за складовими державної політики національної безпеки.

Запорукою забезпечення ефективного захисту інтересів особи, суспільства і держави є національна єдність, яка досягається за умов поваги до гідності людини та реалізації життєво важливих національних інтересів України.

Під терміном "національні інтереси" розуміють життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету та єдиного носія влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток

До національних інтересів відносять:

права та свободи людини і громадянина;

суверенітет України, її територіальну цілісність, недоторканість державного кордону, демократичний конституційний лад, верховенство права;

соборність держави на основі консолідації усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України;

конкурентоспроможність держави та економічний добробут населення шляхом всебічного розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни;

реалізацію конституційного принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову;

додержання гарантій незалежності та об'єктивності суду;

обмеження втручання держави у діяльність економічних суб'єктів, громадян, громадських організацій та політичних партій, релігійних об'єднань;

безпечні умови життєдіяльності та захисту навколишнього природного середовища;

збереження і розвиток духовних і культурних цінностей суспільства; гармонійні відносини з іншими державами світу.

Політика національної безпеки повинна виходити з таких принципів:

- пріоритету захисту національних інтересів;
- пріоритету договірних (мирних) засобів при вирішенні конфліктів;
- своєчасності й адекватності заходів захисту національних інтересів реальним і потенціальним загрозам;
- сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань;
- послідовної реалізації політики позаблоковості з використанням в інтересах України механізмів міжнародної безпеки;
- чіткого розмежування повноважень і скоординованої взаємодії органів державної влади у забезпеченні національної безпеки;
- професіоналізму, відкритості та прозорості у процесі формування і реалізації державної політики;
- демократичного цивільного контролю над сектором безпеки та оборони – системою органів, що відповідають за забезпечення оборони держави і є складовою частиною національної безпеки.

Також Президентом України розробляються і затверджуються **Воєнна доктрина України**, інші доктрини і концепції, стратегії і програми, якими визначаються цільові настанови та керівні принципи воєнного будівництва. Воєнна доктрина України – є системою керівних поглядів на причину виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їм, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів. Остання редакція Воєнної доктрини України була затверджена Указом Президента України № 390/2012 від 08.06.2012 р.

Таким чином, **об'єктами національної безпеки є:**

- людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи;
- суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси;
- державна – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Суб'єктами забезпечення національної безпеки є: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки й оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції;

прокуратура України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України; громадяни України, об'єднання громадян.

1.1.2. Основні загрози національній безпеці України

Суспільно-політичні події останніх років гостро порушили проблему забезпечення національної єдності Української держави, вирішення якої ускладнюють:

світоглядне розшарування українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішніх і зовнішніх політичних сил;

слабкість та розпорошеність інституцій громадянського суспільства, що не дозволяє належним чином реалізовувати їхній потенціал стосовно демократизації суспільного життя;

низька ефективність механізмів прийняття та виконання державних рішень, що має місце внаслідок неузгодженості дій між різними гілками та органами державної влади, зниження професіоналізму державних службовців, поширення корупції, хабарництва, зрощення бізнесу й політики;

демографічна криза у країні.

У цілому національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах. Але вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення безпеки обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам в кожній із цих сфер.

Так, основними чинниками, що загрожують міжнародній стабільності та погіршують регіональне середовище безпеки навколо України є:

загострення конкуренції між світовими центрами впливу, застосування сили або погрози силою у міжнародних відносинах всупереч загально визнаним принципам і нормам міжнародного права;

криза існуючої та невизначеність засад нової системи міжнародної безпеки, розуміння системи міжнародних угод у галузі стратегічної стабільності, послаблення ролі міжнародних інститутів безпеки, що уможлиблює безкарне застосування сили на міжнародній арені для реалізації власних інтересів;

виникнення самопроголошених квазідержавних утворень на територіях суверенних держав, поява небезпечних прецедентів визнання іншими державами деяких із цих утворень, що стало стимулом для процесів регіонального сепаратизму;

інтенсифікація процесів милітаризації окремих держав і регіонів, збільшення кількості держав, які намагаються заволодіти зброєю масового ураження та засобами її доставки;

поширення наркоторгівлі, незаконної торгівлі зброєю та ядерними матеріалами, міжнародної організованої злочинності, поширення нелегальної міграції, торгівлі людьми, кіберзлочинності;

подальша ескалація конфліктів у Чорноморсько-каспійському регіоні, внутрішня нестабільність у багатьох держав регіону;

збільшення іноземної військової присутності та розміщення новітніх систем озброєнь інших держав на територіях держав у регіоні навколо України.

Але найсерйознішу небезпеку для світової спільноти та окремих держав, у тому числі й України, створює тероризм. Ця загроза значно посилюється через ймовірність використання ним зброї масового ураження. Сьогодні також мають місце окремі терористичні прояви як порука реалізації брудних політичних інтересів.

Спостерігається тенденція посилення екологічних та техногенних загроз національній безпеці внаслідок:

критичного стану основних виробничих фондів та комунальної інфраструктури населених пунктів, що спричиняє передумови для виникнення надзвичайних ситуацій та екологічних катастроф;

невирішеності проблем підтримання у належному технічному стані ядерних об'єктів, гідротехнічних споруд, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи;

неприпустимо високого антропогенного навантаження на довкілля, у тому числі обумовленого накопиченням надлишкових, не придатних для подальшого застосування боєприпасів, застарілої та непотрібної для Збройних Сил України військової і спеціальної техніки, озброєння, вибухових речовин;

нераціонального, виснажливого використання мінерально-сировинних природних ресурсів;

посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів, та біотехнологій;

застарілості та недостатньої ефективності комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів;

погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транскордонних забруднень та зниження якості води.

У соціальній та гуманітарній сферах загрозами національній безпеці стають:

невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам;

неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення;

криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення і, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров'я населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб;

зменшення населення держави та скорочення тривалості життя у країні (особливо у чоловіків);

зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства;

прояви моральної та духовної деградації суспільства;

зростання дитячої та підліткової бездоглядності і безпритульності.

Але справжнім національним лихом стає масова бідність і різке розшарування населення за рівнем доходів.

Серйозною проблемою у захисті національної безпеки стає незадовільний стан та функціонування судової влади, поширення в її закладах хабарництва та корупції, повільне, а поки що й неправосудне вирішення судових справ. Такі системні недоліки підривають віру населення до реалізації в державі принципу верховенства права, загрожують реалізації прав і свобод громадян, законним інтересам суб'єктів господарювання. А недосконалість правового регулювання суспільних відносин, зокрема неналежний рівень захисту прав власності, неефективність контролю за додержанням законодавства, неадекватність реагування державних органів на конфліктні загострення у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних та міжконфесійних відносин сприяють

радикалізації суспільних настроїв і поширенню проявів екстремізму, зокрема, інспірованих із зовні.

Гострими проблемами **у науково-технологічній сфері**, що негативно впливають на національну безпеку, є:

наростаюче науково-технологічне відставання України від розвинутих країн;

неефективність державної інноваційної політики, механізмів стимулювання інноваційної діяльності;

низька конкурентоспроможність національної продукції;

нерозвиненість внутрішнього ринку високотехнологічної продукції та відсутність його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії;

зниження внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних кадрів для наукових, конструкторських, технологічних установ та високотехнологічних підприємств, незадовільний рівень оплати науково-технічної праці, падіння її престижу, недосконалість механізмів захисту прав інтелектуальної власності;

роз'єднаність системи обліку результатів науково-технічної діяльності, виконаних за рахунок бюджетних коштів і засобів контролю за їх використанням (а в багатьох випадках і взагалі відсутність таких систем та засобів);

недостатність нормативної бази для включення результатів інтелектуальної діяльності до економічного обігу і, як наслідок, недооцінка нематеріальних активів підприємств, галузей і економіки країни в цілому;

відплив вчених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі України.

Не відповідає сучасним вимогам і українське законодавство та юридична практика **у сфері регулювання інформаційної діяльності**. Це також потрібно враховувати в концепції національної безпеки, зважаючи на зростання інформаційної активності наших громадян. Оскільки конфіденційна інформація, як-то комерційна, службова, персональні дані про службовців, працівників і окремих громадян можуть стати загрозою для національної безпеки України, як і вільне, неконтрольоване використання інформації про результати діяльності наших наукових, освітніх, медичних та інших установ. Тому в інформаційній сфері основними загрозами національній безпеці стають:

розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є

власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави;

комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;

прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;

поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії;

намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

На жаль, на тлі зростання викликів і посилення загроз національній безпеці України зберігається певна невідповідність сектору її безпеки завданням захисту національних інтересів, що характеризується:

невідповідністю правоохоронної системи України завданням дієвого захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина;

недостатньою ефективністю діяльності державних органів, що здійснюють розвідувальну і контррозвідувальну діяльність;

триваючим погіршенням Збройних Сил України й оборонної промисловості;

недосконалістю Єдиної державної системи цивільного захисту населення і територій, зокрема, державного моніторингу навколишнього природного середовища;

нездатністю країни протистояти новітнім викликам національній безпеці (явищам і тенденціям, що можуть за певних умов перетворитися на загрози національним інтересам), пов'язаним із застосуванням інформаційних технологій, насамперед кіберзагрозам.

З урахуванням геополітичної і внутрішньої обстановки в Україні діяльність усіх державних органів має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні і нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисті суверенітету і територіальної цілісності України, безпеки її прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина, викоріненні злочинності, вдосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу і обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації.

1.1.3. Напрями державної політики з питань національної безпеки

Сучасна динаміка суспільних процесів в Україні й світі зумовлює необхідність формування адекватної, ефективної та економічно виправданої **політики національної безпеки**, спроможної забезпечити поступ суспільства і держави на шляху до спільноти розвинутих демократичних країн. Стратегічними цілями політики національної безпеки України є створення прийнятних зовнішніх і внутрішніх умов для реалізації своїх національних інтересів та забезпечення ефективної системи національної безпеки і зміцнення її органів.

Відповідно до розділу 4 Стратегії, **основними напрямками політики національної безпеки у зовнішній сфері є:**

захист прав та інтересів громадян та юридичних осіб за кордоном;

розширення та поглиблення співробітництва України з іноземними державами і міжнародними організаціями, надання допомоги вітчизняним суб'єктам господарювання за кордоном, сприяння залученню іноземних інвестицій та диверсифікації джерел та маршрутів постачання сировинних ресурсів, насамперед енергоносіїв;

створення умов для інтеграції України в єдиний європейський, політичний, економічний та правовий простір;

запобігання втручанню у внутрішні справи України і відвернення посягань на її державний суверенітет і територіальну цілісність з боку інших держав;

розвиток гармонійних, взаємовигідних, добросусідських відносин із країнами регіону;

підтримка міжнародного миру та безпеки шляхом подальшої участі у міжнародній миротворчій діяльності, багатосторонніх заходах з протидії розповсюдженню зброї масового ураження, тероризму, транснаціональній організованій злочинності, торгівлі людьми, незаконному обігу наркотиків та іншим викликам міжнародної безпеки.

Ключовими завданнями національної безпеки у внутрішній сфері є:

1) створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей:

усунення бар'єрів культурного, конфесійного, мовного, регіонального характеру на основі безумовного дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина;

забезпечення пріоритетності всебічного розвитку й підтримки української культури та української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України;

гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України, сприяння вивченню мов міжнародного спілкування;

2) формування гнучкої та ефективної системи публічних інститутів, спроможних адекватно й оперативно реагувати на зміни безпекової ситуації:

попередження і протидія корупції на основі розмежування суспільних, державних, корпоративних і приватних інтересів;

здійснення адміністративної реформи, у тому числі оптимізація системи органів виконавчої влади, реформування державної служби та її складових (військової, дипломатичної та інших), зокрема розмежування політичних і адміністративних посад, стабілізація кадрового складу державних органів, уніфікація системи рангів державних службовців, дипломатичних рангів, військових і спеціальних звань, класних чинів;

реалізація в Україні судової реформи у напрямі становлення системи судового устрою та судочинства, яка функціонуватиме на засадах верховенства права та гарантуватиме право особи на справедливий суд;

сприяння розвитку недержавної системи безпеки та законодавче забезпечення її діяльності;

3) забезпечення продовольчої безпеки:

врегулювання земельних відносин і раціональне землекористування, формування ринку земель сільськогосподарського призначення, юридичне і технічне оформлення права власності та користування землею, забезпечення гарантій захисту прав власників земельних часток (паїв);

розвиток аграрного ринку;

захист внутрішнього ринку від постачання неякісної та небезпечної продовольчої продукції;

4) подолання диспропорцій у соціально-гуманітарній сфері шляхом:

створення економічних і соціальних умов для підвищення рівня народжуваності та зниження рівня смертності, зменшення відтоку населення за кордон, повернення трудових мігрантів в Україну;

створення доступної, високоякісної та ефективної системи медичної допомоги;

зниження рівня соціального та майнового розшарування населення;

ужиття заходів щодо запобігання та подолання бездомності, безпритульності;

запобігання поширенню пропаганди екстремізму, насильства, ксенофобії, релігійної нетерпимості, моральної розбещеності;

5) створення безпечних умов для життєдіяльності населення:

формування збалансованої системи природокористування на основі принципу гранично допустимих екологічних змін довкілля;

поліпшення екологічного стану водних ресурсів;

реабілітація техногенно забруднених територій;

забезпечення якісно вищого рівня безпеки праці;

реформування житлово-комунального господарства та підвищення якості житлово-комунальних послуг.

Забезпечення національної безпеки у науково-технологічній сфері потребує:

посилення державної підтримки розвитку пріоритетних напрямів науки і техніки як основи створення високих технологій та забезпечення переходу економіки на інноваційну модель розвитку, створення ефективної системи інноваційної діяльності в Україні;

поетапне збільшення обсягів бюджетних видатків на розвиток освіти і науки, створення умов для широкого залучення в науково-технічну сферу позабюджетних асигнувань;

створення економічних і суспільно-політичних умов для підвищення соціального статусу наукової та технічної інтелігенції;

забезпечення необхідних умов для реалізації прав інтелектуальної власності;

забезпечення належного рівня безпеки експлуатації промислових, сільськогосподарських і військових об'єктів, споруд та інженерних мереж.

Державна політика в інформаційній сфері повинна забезпечити:

інформаційний суверенітет України;

вдосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери шляхом створення нормативно-правових та економічних передумов для розвитку національної інформаційної інфраструктури та ресурсів, упровадження новітніх технологій у цій сфері, наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну;

активне залучення засобів масової інформації до боротьби з корупцією, зловживаннями службовим становищем, іншими явищами, які загрожують національній безпеці України;

забезпечення неухильного дотримання конституційного права громадян на свободу слова, доступу до інформації, недопущення неправомірного

втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у діяльність засобів масової інформації, дискримінації в інформаційній сфері і переслідування журналістів за політичні позиції;

вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери України.

Для зміцнення енергетичної безпеки країни потрібно нагально вирішити питання енергетичної залежності України та диверсифікації джерел енергопостачання, реалізації транзитного потенціалу держави, модернізації енергетичної інфраструктури на основі впровадження новітніх технологій. Реалізація зазначених завдань неможлива без суттєвого підвищення ефективності системи управління паливно-енергетичним комплексом, забезпечення належного контролю за діяльністю державних компаній у цій сфері, використання у національних інтересах транзитних нафто- і газопроводів, підземних сховищ газу, ліній електропередачі, залізниць і портів тощо.

Усі ці сфери національної безпеки нашої країни міцно пов'язані одна з одною, і проводити заходи зі зміцнення однієї чи декількох окремих сфер безпеки паралельно, не зміцнюючи інші, є марним. А одночасне забезпечення національної безпеки у всіх її сферах потребує значних фінансових ресурсів, які, на жаль, в повному обсязі в бюджеті не передбачені. Тому багато проблем національної безпеки Україна може вирішувати тільки у співпраці з іншими країнами та міжнародними організаціями. Так, пункт 4.2 Стратегії визначає, що одним з основних завдань політики національної безпеки у зовнішньополітичній сфері є участь України у безпечових програмах Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Співдружності Незалежних Держав (СНД), Організації Чорноморського Екологічного Співробітництва (ОЧЕС), інших міжнародних організацій, а також у розвитку загальноєвропейської системи колективної безпеки та продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) з усіх питань, що становлять взаємний інтерес.

І вже, наприклад, у 2013 році Програма співробітництва Україна – НАТО [4] передбачає:

визначити питання щодо можливостей поглиблення співпраці між Україною та НАТО у контексті розширення України у міжнародних операціях з підтримки миру і безпеки, які проводять під егідою ООН;

подовжити виконання Меморандуму про взаєморозуміння між КМУ та ОБСЄ стосовно утилізації запасів меланжу (компонента рідкого ракетного палива).

1.1.4. Механізм реалізації державної політики національної безпеки

Ефективна реалізація стратегічних пріоритетів, основних принципів і завдань державної політики національної безпеки потребує вдосконалення правових та організаційних механізмів управління національною безпекою, його інтелектуально-кадрового і ресурсного забезпечення. Для досягнення цілей, визначених стратегією національної безпеки України, необхідне кардинальне реформування сектору безпеки й оборони, що передбачає:

- комплекс реформування всіх складових цього сектору;
- ефективне функціонування системи забезпечення національної безпеки на всіх етапах її реформування та розвитку;
- ефективне керівництво та управління ресурсами;
- дотримання балансу ефективності функціонування та демократизації органів сектору безпеки.

Пріоритетними напрямками реформування інститутів сектору безпеки – Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів з метою забезпечення їхньої готовності до виконання завдань оборони держави, підвищення ефективності діяльності із забезпечення національної безпеки, є:

- прискорення реформування Збройних Сил України та інших військових формувань з метою забезпечення їх максимальної ефективності та здатності давати адекватну відповідь реальним та потенційним загрозам Україні; перехід до комплектування Збройних Сил України на контрактній основі;

- підтримка Збройних Сил України та інших військових формувань у стані високої боєздатності, бойової й мобілізаційної готовності; здійснення державних програм модернізації наявних, розроблення та впровадження новітніх зразків бойової техніки та озброєнь;

- посилення контролю за станом озброєнь і захищеністю військових об'єктів; активізація робіт з утилізації зброї;

- забезпечення соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей;

- забезпечення бюджетного фінансування сектору безпеки як цілісної системи в обсягах, достатніх для його реформування і розвитку;

визначення оптимальної структури та штатної чисельності органів сектору безпеки, виходячи з нагальних потреб національної безпеки та економічних можливостей держави;

підвищення рівня професіоналізму та відповідальності в усіх ланках сектору безпеки, подальше впровадження демократичних європейських стандартів у повсякденну діяльність цих органів;

удосконалення правової бази діяльності органів сектору безпеки з урахуванням європейських і євроатлантичних критеріїв;

приведення кримінального законодавства і кримінального судочинства відповідно до стандартів і рекомендацій Ради Європи та Європейського Союзу;

розвиток системи стратегічного планування, координації та контролю діяльності органів сектору безпеки;

активізація боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом;

розбудова державного кордону та його інфраструктури за європейськими критеріями;

поглиблення транскордонного співробітництва з суміжними державами;

реалізація державних цільових програм боротьби з тероризмом та екстремізмом;

підвищення ефективності системи протидії інформаційно-психологічним впливам і операціям, що загрожують безпеці особи, суспільства і держави;

зміцнення науково-технічного потенціалу оборонної промисловості та його ефективне використання в інтересах економічного розвитку України, а також органів сектору безпеки та оборони;

вдосконалення єдиної системи цивільного захисту і територій, а також системи державного моніторингу навколишнього природного середовища.

Розвиток системи управління національною безпекою України має здійснюватися шляхом удосконалення законодавства з питань національної безпеки, насамперед у напрямках:

приведення законодавства з питань національної безпеки і оборони відповідно до Конституції України, гармонізація його з відповідним європейським законодавством;

законодавчого уточнення завдань і функцій суб'єктів забезпечення національної безпеки, у тому числі в умовах особливого періоду та кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України;

розвитку правових засад управління національною безпекою через розробку відповідних законів, концепцій, доктрин, стратегій, програм тощо;

усунення наявних протиріч, неузгодженостей і прогалин у чинних нормативно-правових актах із питань національної безпеки й оборони;

розробки та впровадження національних стандартів та технічних регламентів застосування інформаційно-комунікаційних технологій, гармонізованих із відповідними європейськими стандартами;

приведення законодавства з питань охорони державної таємниці до європейських стандартів;

удосконалення законодавства з питань соціального забезпечення військовослужбовців, співробітників правоохоронних і розвідувальних органів та членів їхніх сімей з метою підвищення рівня соціального захисту цих категорій громадян.

Належне фінансове і матеріально-технічне забезпечення виконання заходів, спрямованих на зміцнення національної безпеки, має спиратися на сталий і динамічний розвиток економіки, розширення фінансових можливостей держави.

Ресурсне забезпечення здійснення заходів на виконання програм зміцнення національної безпеки України реалізується шляхом обов'язкового врахування щорічних належних видатків у Державному бюджеті та відповідних місцевих бюджетах. Причому бюджетне фінансування сектору безпеки передбачається поетапно провести до обсягів, зіставлених з аналогічними видатками країн Центральної Європи, з одночасною оптимізацією організаційно-штатних структур органів безпеки та приведенням їх відповідно до нових функцій і завдань, а також економних можливостей держави.

Контроль за реалізацією Стратегії здійснюють Президент України, Верховна Рада та Рада національної безпеки і оборони України. А координація доходів із наукового супроводження реалізації Стратегії здійснюється Національним інститутом стратегічних досліджень за участю Національної академії наук та Національної академії правових наук.

Стратегія національної безпеки України є основою для комплексного планування діяльності всіх органів державної влади у сфері національної безпеки. Органи державної влади повинні керуватися положеннями Стратегії

при розробленні та реалізації законодавчих актів, концепцій, доктрин, стратегій, програм, планів та окремих заходів, укладенні міжнародних договорів і угод, інших міжнародно-правових документів та звітувати про стан виконання Стратегії. А посадові особи державних органів несуть персональну відповідальність за реалізацію Стратегії національної безпеки України та виконання визначених нею завдань.

1.2. Економічна безпека України, її зміст та рівень

Професійні компетентності, що формуються за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Комунікація	Автономність, відповідальність
Здатність визначати та усувати загрози економічній безпеці на різних її рівнях	1. Знати внутрішні та зовнішні загрози економічній безпеці на різних її рівнях	1. Вміння визначати критерії та індикатори, розрахувати їх порогові значення	1. Обговорення проблем економічної безпеки з керівництвом та трудовими колективами	1. Виконання завдань керівництва зі встановлення загроз економічній безпеці в різних сферах діяльності
	2. Знати алгоритми розрахунку індикаторів економічної безпеки для різних видів підприємств	2. Вміти визначати тіньову діяльність та її рівень	2. Взаємодія з контролюючими та правоохоронними органами в усуненні економічної злочинності	2. Обмежена відповідальність за розробку заходів з усилення, що стримують економічний розвиток підприємств

1.2.1. Поняття економічної безпеки та її складові

"Велика депресія" у Сполучених Штатах Америки у 1929 – 1933 роках наочно показала, що прогресивний розвиток країн, економіка яких заснована на приватній власності, може здійснюватися лише при підтримці

та захисті держави. Саме ці події підштовхнули президента США Ф. Рузвельта для проведення нової політики, основою якої стало посилення економічної безпеки держави та запровадження заходів державного регулювання майже всіх сфер господарської діяльності. І саме з цією метою у США в 1934 році було утворено федеральний Комітет з економічної безпеки. Економічна безпека є головною складовою національної безпеки і визначає спроможність держави забезпечувати захист національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз, здійснювати поступальний розвиток економіки з метою підтримки стабільності суспільства та достатнього оборонного потенціалу за будь-яких умов і варіантів розвитку подій.

Питання економічної безпеки стали ще більш актуальними після другої світової війни. І, перш за все, через загострення проблеми обмеженості у глобальному масштабі доступних природних ресурсів. А це призвело до виникнення самостійної науки з вивчення проблем забезпечення економічної безпеки країн, яка отримала назву "екосестейт" (від англ. *economic security of state*). Роль цієї науки значно зростає у сучасному світі, коли безпека економічної діяльності в умовах глобальної кризи стає життєво важливою умовою й основним принципом функціонування господарського комплексу кожної країни, потребою не тільки держави, але й усіх суб'єктів підприємницької діяльності, а тому – і всього суспільства в цілому.

***Екосестейт** займається визначенням загроз економіці держави, їх джерел, потужності та спрямованості, з'ясуванням їх сутності, розробляє заходи, реалізація яких зможе забезпечити економічну безпеку держави. Ця наука також досліджує широке коло проблем політичного, соціального, демографічного, екологічного та іншого характеру*

Якщо розглядати економіку як динамічну систему, що розвивається за рахунок внутрішніх механізмів, то в цьому контексті поняття її безпеки є тотожним поняттю стійкості процесу суспільно-економічного відтворення. В цьому сенсі **поняття економічної безпеки**, на думку фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, є складною багатофакторною категорією, що характеризує спроможність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою збалансованого задоволення потреб населення країни, протистояння дестабілізуючому впливу внутрішніх

і зовнішніх чинників, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання. З цієї ж позиції характеризують економічну безпеку і представники Українського центру економічних і політичних досліджень: "Економічна безпека – це наявність у державі достатніх можливостей для забезпечення репродукції виробничого потенціалу в усіх сферах докладавання суспільно-корисної праці, а також для забезпечення стабільності суспільного ладу, суверенності держави, її спроможності самостійності формувати та здійснювати внутрішню і зовнішню політику, наявності в державі достатнього потенціалу для забезпечення надійних гарантій щодо зовнішніх загроз".

Досліджуючи це питання у більш широкому аспекті, вітчизняні науковці підкреслюють, що сутність економічної безпеки полягає в нормальному функціонуванні економічної системи взагалі, у можливості нормальної роботи внутрішньої економічної системи та безболісному включенні її в світовому економічну систему [5].

На жаль, сьогодні Україна знаходиться в складному соціально-економічному становищі. За останні роки в економіці нашої держави спостерігається глибока структурна деформація і значні відставання від економіки розвинутих країн світу за продуктивністю виробництва та рівнем добробуту населення. Більшість підприємств залишаються технологічно відсталими, енергоємними, мають слабку диверсифікацію продуктів і ринків. Починаючи з 2000 року в Україні жодного бюджетного року не було виконане положення статті 34 Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність" щодо забезпечення державного бюджетного фінансування наукової діяльності у розмірі не менше 1,7 % валового внутрішнього продукту (ВВП). На науку з державного бюджету витрачається коштів у 10 разів менше, ніж на забезпечення органів державної влади та правоохоронних органів, тоді як у США, навпаки, витрати на науку в рази перевищують витрати на утримання правоохоронних і державних органів. Більше того, навіть витрати окремих транснаціональних корпорацій на науково-дослідні та дослідно-конструкторських робіт, таких, як Daimler-Chrysler, Toyota Motor, Siemens, у 6 – 7 разів перевищують відповідні витрати в Україні.

Таке неналежне фінансування науки призвело до відтоку з країни кваліфікованих наукових і технічних кадрів, занепаду багатьох наукових шкіл, стрімкої деградації матеріально-технічної бази наукових та науково-технологічних досліджень, переважного впровадження в Україні запозичених

технологій, іноді, не найкращої якості, зростання частки іноземних інвесторів.

Але й обсяги залучення прямих іноземних інвесторів у національну економіку є досить низькими. Так, за підрахунками Європейського банку реконструкції та розвитку, кумулятивний показник прямих іноземних інвестицій в Україні на початок 2010 року становив 1 000 доларів США, тоді як у Чехії – 7 418, Болгарії – 6 226, Польщі – 3 155 доларів США.

Закріплення таких тенденцій призводить до зростання загроз національній безпеці, вибуття України із числа розвинутих країн світу, в наслідок чого вона перетворюється на ресурсний придаток країн-лідерів. Тому Концепцією реформування державної політики в інноваційній сфері [14] передбачається активізація повноцінного використання в національній економіці потенціалу науки та підвищення з 0,95 % до 1,5 % наукоємності ВВП.

Також, на думку багатьох експертів, факторами, що стримують економічний розвиток країни, є:

- недосконала податкова політика, наявність необґрунтованих пільг окремим громадянам, підприємствам та галузям, що гальмує розв'язання фінансових проблем держави, зміцнення фінансів суб'єктів господарської діяльності;

- недостатня стимулююча роль заробітної плати, яка ще не стала чинником розвитку виробництва;

- значна диференціація доходів населення та високий рівень бідності;

- недостатня роль малого підприємництва і його незначний внесок у розвиток економіки;

- низька ефективність приватизаційних програм та їх інвестиційних результатів, незахищеність прав власників, інвесторів та кредиторів;

- недосконале корпоративне управління;

- відсутність ефективного механізму розподілу результатів інтелектуальної праці між винахідником, юридичною особою, в якій працює, та державою;

- недосконала бюджетна політика та слабкість бюджетного планування;

- недостатній розвиток фінансово-банківської системи, фондового і страхового ринку;

- несприятливий інвестиційний клімат, неефективна амортизаційна політика, що стримують залучення інвестицій та гальмують формування ресурсів для проведення структурної перебудови економіки, підвищення її ефективності та конкурентоспроможності.

Однак ці причини є лише похідними від недосконалості рішень, прийнятих різноманітними органами державної влади. Діяльність цих органів, на жаль, характеризується внутрішньою суперечливістю, орієнтацією на досягнення лише окремих цілей і недостатнім урахуванням практичної придатності здійснюваних заходів. У цілому діяльність органів державної влади є малопродуктивною та неефективною, що позначається на рівні економічної безпеки держави. Тому багато фахівців і політиків сьогодні починають розуміти, що як структура, так і функції окремих гілок влади потребують радикального реформування.

Основною ознакою економічної безпеки країни є здатність її економіки зберігати або швидко поновлювати нормальний рівень суспільного відтворення в умовах кризових ситуацій зовнішнього та внутрішнього характеру

До ознак, що визначають економічну безпеку держави, також відносяться:

економічна незалежність – самостійне формування економічної політики, державне регулювання економіки та здійснення контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі у зовнішньоекономічній діяльності;

стійкість і стабільність – забезпечення міцності та надійності всіх елементів економічної системи, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності та захист усіх форм власності;

здатність до саморозвитку – можливість вибору власної моделі розвитку, спроможність самостійно захищати національні інтереси, здійснювати ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний потенціал країни.

Основними елементами економічної безпеки є: фінансова безпека; науково-технологічна безпека; енергетична безпека; зовнішньоекономічна безпека; соціальна безпека; демографічна безпека; продовольча безпека; екологічна безпека; виробничо-ресурсна безпека та інші. Всі ці елементи тісно пов'язані між собою та в різних ситуаціях по-різному впливають на показники загальної економічної безпеки країни. Але серед цих елементів слід виділити фінансову безпеку, адже саме ця сфера є найбільш критичною в забезпеченні економічної безпеки, оскільки вона формує ефективний перерозподіл фінансових ресурсів, створює передумови для забезпечення

й розвитку відтворювальних процесів, ефективною структурної перебудови економічного базису та формування передумов майбутнього розвитку країни.

Кінцевою метою створення національної системи економічної безпеки є забезпечення захищеності економічних інтересів всіх суб'єктів економічної системи, починаючи від окремого громадянина, закінчуючи суспільством в цілому. Процес цей досить проблемний, пов'язаний з необхідністю вирішення значної кількості складних протиріч у розвитку економічного базису країни. Але, з іншого боку, саме така створювана система дозволить у майбутньому найбільш ефективним чином вирішувати протиріччя та гармонійно задовольняти систему економічних інтересів суспільства.

Об'єктом економічної безпеки на національному рівні є вся економічна система країни, яка включає:

природні ресурси (земля, надра, водні та повітряні ресурси) **та державні кордони**, які визначають закріплені фізичні межі цих національних ресурсів;

продуктивні сили суспільства до яких відносяться інтелектуальний капітал, робоча сила, виробнича інфраструктура (шляхи, лінії зв'язку, енергопостачання тощо), основний і обіговий капітал;

система економічних відносин, зокрема, відносини власності;

господарський механізм;

рівень життя народу;

система національних економічних цінностей (економічна політика, господарська культура тощо).

Предметом діяльності держави у сфері економічної безпеки є:

визначення і моніторинг економічних загроз, які можуть зашкодити стабільному розвитку економічної системи України;

визначення індикаторів економічної небезпеки та їх порогових значень;

формування політичної, економічної, правової бази та інших нормативів, за допомогою яких забезпечується економічна безпека держави;

створення державних і суспільних інститутів контролю індикаторів економічної безпеки та реалізації механізму нейтралізації економічних загроз національній безпеці на усіх рівнях суспільства;

формування моделей та здійснення політики економічної безпеки.

Функціонування системи економічної безпеки базується на таких **засадах**:

1. Обґрунтованість та науковість. Рішення щодо забезпечення економічної безпеки повинні базуватися на використанні останніх досягнень

науки та передового досвіду у цій сфері. Право оприлюднювати свої оцінки стану економічної безпеки та перспективі її розвитку повинні мати тільки фахівці та спеціалізовані видання, які мають достатній рівень кваліфікації, адже будь-які непрофесійні рішення або оцінки, особливо якщо вони повторюються засобами масової інформації, формують у населення певні сподівання, і, відповідно, впливають на поведінку суб'єктів економічної безпеки.

2. Економність передбачає здійснення заходів із забезпечення економічної безпеки з як найменшими витратами та матеріальною чисельністю працівників, які мають спеціальні знання та навички.

3. Системність, тобто в організації економічної безпеки не може бути "важливих" та "неважливих" елементів.

4. Достатність. Кожний суб'єкт вибирає такі заходи економічного захисту, які б були достатніми, щоб протистояти небезпеці, не вживає для цього зайвих засобів.

5. Оперативність. Суб'єкти економічної безпеки повинні мати набір дієвих заходів захисту і своєчасно застосовувати їх на якомога ранній стадії виявлення загрози.

6. Гнучкість означає здатність суб'єкта економічної діяльності швидко змінювати моделі захисту безпеки в залежності від характеру розвитку небезпеки.

Але серцевиною діяльності системи економічної безпеки є чітка воля керівництва об'єкта твердо захищати свої економічні інтереси.

Принципи здійснення політики економічної безпеки в демократичному суспільстві передбачають пріоритет економічної безпеки людини, верховенство права в її реалізації, адекватність заходів забезпечення безпеки проти загроз і небезпеки. Причому, реалізується політика економічної безпеки у тісному зв'язку з політикою соціального захисту населення. В цілому ж економічна безпека держави складається з чотирьох рівнів (рис. 1.2.1).

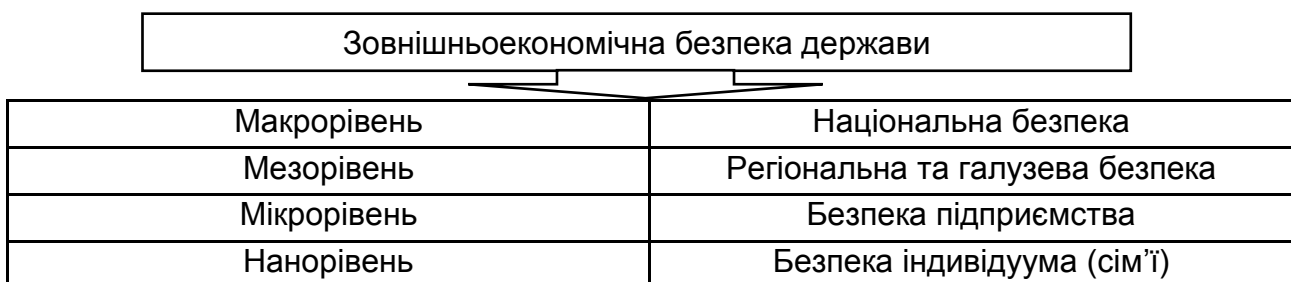

Рис. 1.2.1. Рівні економічної безпеки

Ключовою ланкою забезпечення економічної безпеки України, на думку багатьох фахівців і науковців, є узгодження всіх рівнів економічної безпеки – безпеки індивідуума, регіональної та галузевої безпеки, безпеки підприємства та національної безпеки. Причому на перше місце має вийти саме безпека підприємства – основа економічної безпеки держави. Необхідно мінімізувати загрози діяльності підприємств як з боку кримінальних елементів і тіньових структур, так і, хоч як це не парадоксально, з боку державних і регіональних органів влади. З огляду на це найактуальнішою є проблема встановлення оптимального співвідношення економічної безпеки індивідуума, підприємства, регіону та держави.

Зміцнення економічної безпеки країни потребує усвідомлення також національних інтересів як у межах держави, так і зовнішньоекономічних відносинах. Саме національні економічні інтереси повинні визначати зміст і напрями діяльності системи економічної безпеки. А діяльність суб'єктів економічної безпеки, яка має простягатися на відносини між окремими індивідуумами, державою, підприємствами та регіонами країни, а також на міждержавні економічні відносини, й повинна здійснюватися лише з урахуванням цих інтересів.

1.2.2. Внутрішні та зовнішні загрози економічній безпеці України

Правильне вирішення проблеми забезпечення суб'єктів економічної діяльності знаходиться в прямій залежності від правильного розуміння всіма працівниками, причетними до цієї діяльності, основного понятійного апарату, вживаного при її здійсненні і, перш за все, уточнення змісту таких категорій, як "загрози", "ризик", "безпека", "небезпека" тощо. Всі названі, як і інші поняття, що характеризують діяльність із забезпечення безпеки суб'єктів економічної діяльності, взаємопов'язані, і тому кожне з них має лише відносну самостійність. На це важливо звернути увагу вже тому, що розкриття змісту безпеки як стану, і поняття, відображає цей стан, є можливим лише при адекватному розумінні значення інших понять. На жаль, сьогодні навіть у спеціальній літературі точного розмежування деяких понять, пов'язаних з економічною безпекою, не проводиться.

Під "економічною загрозою" розуміють потенційну можливість нанесення шкоди суб'єкту господарювання з боку окремих факторів, обумовлених характером економічної діяльності та зовнішнім оточенням. Перетворення загрози в реальну небезпеку супроводжується формуванням реальних передумов прояву її негативного впливу на об'єкт економічної безпеки

Економічна небезпека є конкретною формою прояву загрози, ймовірність настання якої має математичне визначення в межах від 0 до 1. Якщо рівень небезпеки певного фактора дорівнює нулю, це означає лише абстрактну загрозу об'єкту з боку цього фактора. Таким чином, розбіжність між загрозою економічної небезпеки та самою економічною небезпекою визначається розвитком перетворення джерела заподіяння шкоди з потенційного фактора (коли ймовірність настання такої загрози дорівнює нулю) в реальний (ймовірність настання знаходиться в межах від нуля до одиниці).

Виходячи зі сказаного, можна зробити висновок, що **безпека** означає відсутність в певний момент часу реальної загрози будь-якому об'єкту економічної діяльності.

Практичну діяльність різних економічних об'єктів супроводжують різноманітні види ризиків: фінансові, інвестиційні, комерційні та ін. **Ризик** – це ступінь вірогідності певної негативної події, яка може настати в певний час або при певних обставинах на території об'єкта економічної діяльності. Множинність і різноспрямованість чинників ризику може призвести не тільки до серйозних втрат економічного характеру, але і до загрози безпеки всього об'єкта, як соціально-економічної системи.

Оцінка ступеня ризику може бути проведена з використанням методів економічної статистики, що дозволяє дати відносну характеристику ризикованих рішень з певного конкретного виду економічної діяльності. Таким чином, ризики, вірогідність яких обчислена, і вони, отже, можуть бути застраховані, стають статтею витрат виробництва, що віднімаються від прибутку або збитків, але не є їх причиною.

Поглиблений аналіз стратегії управління ризиками дозволяє виявити певний зв'язок і залежність теорій "ризиків" і "невизначеності". Зокрема, основними видами економічної невизначеності є такі:

1. Поведінка інвестора, ухвалюють рішення. Сюди входять: різна оцінка різних за сумою очікуваних прибутковостей, суб'єктивна деформація

об'єктивної вірогідності, а також різна оцінка форми розподілу вірогідності різними інвесторами. Умовно даний тип невизначеності відноситься до суб'єктивної невизначеності.

2. Неповнота інформації на ринку, а також нерівномірність її розміщення серед різних учасників ринку. Тут ключовими чинниками стають час та інформація, які набувають характеру витрат для досягнення бажаного рівня визначеності, віртуальна ціна якого складається з ціни зусиль зі збору додаткової інформації і ціни часу, що витрачається на це. Умовно цю складову можна визначити як "гносеологічну невизначеність".

3. Невизначеність як невід'ємна частина економічних явищ і процесів, що лежить, наприклад, в основі технологічного процесу. Така невизначеність може бути умовно позначена як "онтологічна". Так, виробнича функція не відбиває змін, пов'язаних з інноваціями та економічним ефектом їх впровадження. Тому такі витрати можуть визначити випуск продукції тільки в значенні вірогідності.

Виявлення і аналіз чинників, що породжують ризик, але знаходяться за межами ринкових цін, яке стало результатом поглибленого дослідження макроекономічних процесів, послужило основою формування напряму, що розглядає невизначеність середовища і невизначеність дії в якості фундаментальної основи ризику.

Таким чином, що стосується ризику як економічної категорії, слід визначити, що **управління ризиками** – це діяльність, спрямована на подолання невизначеності, яка виражається у відносинах суб'єктів господарської діяльності з приводу оптимізації своїх інтересів до максимізації прибутку при об'єктивній неможливості врахувати і кількісно визначити комплекс одночасно діючих чинників, що породжують визначеність економічної системи.

Ринкові відносини вносять істотний елемент невизначеності і ризику в діяльність усіх об'єктів економічної безпеки. В цих умовах важливе значення набуває достовірність і повнота інформації про чинники внутрішнього і зовнішнього середовища, що мають істотний вплив на життєдіяльність об'єктів. Чим вище рівень достовірності і повноти інформації, тим менше є ступінь невизначеності і ризику, тим більше безпека організації як системи.

У зв'язку з цим постає питання про правильну організацію обліку та контролю чинників, наявність яких призводить до нестабільності і загроз безпеці об'єкта.

На сучасному етапі основними реальними та потенційними загрозами безпеці України в економічній сфері є:

недостатня ефективність використання матеріальних ресурсів, зокрема енергетичних, переважання в структурі промисловості галузей з невеликою часткою доданої вартості, низький технологічний рівень вітчизняної економіки;

зниження інвестиційної активності та науково-технічного потенціалу;

недосконалість законодавства для прискорення розвитку національної економіки на інноваційних засадах, відносно високий рівень тінізації економіки, відсутність достатніх стимулів для легалізації доходів населення та зменшення тіньової зайнятості;

нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків;

ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки; неефективність захисту прав власності;

критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення;

неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;

поглиблення регіональної диференціації;

переваження в діяльності управлінських структур особистих і корпоративних інтересів над загальнонаціональними та іншими.

У зовнішньоекономічній сфері загрозами національній безпеці нашої держави є:

залежність внутрішнього ринку від зовнішньоекономічної кон'юнктури, недостатня ефективність роботи щодо його захисту від несумлінної конкуренції з боку українських монополістів та імпортерів, а також щодо боротьби з контрабандою;

надмірний вплив іноземного капіталу на розвиток стратегічно важливих галузей національної економіки, небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу і цих галузях;

надмірна залежність економіки від імпорту енергоносіїв, невирішені проблеми диверсифікації джерел і маршрутів їх постачання;

велика боргова залежність держави, критичні обсяги державного зовнішнього боргу та інші.

Взагалі загрози економічній безпеці є дуже різноманітними. Класифікація загроз за своїм походженням та проявами наведена у табл. 1.2.1.

Саме така різноманітність загроз визначає зміст та конкретні заходи із забезпечення економічної безпеки.

Таблиця 1.2.1

Класифікація загроз економічній безпеці

№ п/п	Ознака загроз	Види загроз
1	Місця виникнення	1. Внутрішні. 2. Зовнішні
2	Джерела загрози	1. Природні. 2. Антропогенні. 3. Антропогенно-природні
3	Можливість здійснення	1. Реальні. 2. Потенційні
4	Напрямок дії	1. Цілеспрямовані. 2. Нецілеспрямовані
5	Масштаби здійснення	1. Загальнонаціональні. 2. Регіональні. 3. Локальні. 4. Індивідуальні
6	Характер здійснення	1. Навмисні. 2. Ненавмисні
7	Сфера дії	1. Фінансові. 2. Виробничі. 3. Технологічні. 4. Соціальні. 5. Інформаційні та інші
8	Тривалість дії	1. Постійні. 2. Тимчасові

Сутність економічної безпеки проявляється в системі критеріїв та індикаторів.

Критерієм є ознака, на підставі якої проводиться оцінка та класифікація об'єктів і явищ

Критерії, у свою чергу, виражаються індикаторами економічної безпеки.

Індикатор – це виражена числом характеристика певної властивості економічного об'єкта або процесу

Але при оцінці економічної безпеки завжди існують дві проблеми. Перша, – за одним універсальним показником (таким, як темпи економічного зростання, розмір ВВП на душу населення та інші) одночасно

оцінити рівень економічної безпеки на будь-якому її рівні просто неможливо. Друга, – не можна оцінити її рівень і за надзвичайно широким колом показників та індикаторів.

Індикатори економічної безпеки дають змогу лише адекватно сприймати економічну ситуацію, а також характер процесів на різних рівнях через призму їхньої відповідності вимогам національної безпеки.

Критеріальна оцінка економічної безпеки може дати оцінку:

ресурсного потенціалу та можливостей його розвитку;

конкурентоспроможності економіки;

незалежності економіки та її можливості протистояти зовнішнім загрозам;

рівня ефективності використання ресурсів і праці порівняно з найбільш розвинутими та передовими країнами.

Така оцінка повинна здійснюватися за всіма елементами функціональної та просторової структури економіки з метою забезпечення її відповідності рівням, за яких загрози внутрішнього та зовнішнього характеру зводяться до мінімуму.

Для отримання конкретної уяви про рівень економічної безпеки важливе значення мають не стільки самі індикатори, скільки їхні **порогові значення**, тобто граничні величини. Вони є своєрідними стандартами безпеки, недодержання яких призводить до руйнування всієї системи безпеки. При цьому прийнятий рівень економічної безпеки досягається за умови, що весь комплекс оцінюваних показників знаходиться в межах порогових значень.

Серед індикаторів економічної безпеки, як правило, виділяють такі групи показників:

індикатори економічного зростання – це динаміка і структура національного виробництва і прибутку, обсяги і темпи промислового виробництва, динаміка окремих галузей та ін.;

індикатори, що характеризують науково-технічний, виробничий та ресурсний потенціали країни;

індикатори, що характеризують динамічність та адаптивність господарського механізму та його залежність від зовнішніх факторів, тобто рівень інфляції, дефіцит державного бюджету, сальдо зовнішньоекономічних операцій, державний борг тощо;

показники якості життя – ВВП на душу населення, рівень диференціації доходів, рівень споживання окремих груп товарів, рівень злочинності та ін.

Якщо всі ці індикатори менше порігового рівня, то такий етап розвитку небезпеки є допороговим. Він характеризується тим, що внаслідок його прояву об'єкт несе втрати, які поновлюються. Прояв допорогової безпеки не руйнує організаційної структури об'єкта. А **небезпека**, імовірність появи якої несе об'єкту втрати, які можна поновити, називається **допороговою**.

Якщо для об'єкта господарювання настане **небезпека післяпорогового рівня**, то її наслідки можуть зруйнувати економічний потенціал такого об'єкта, що унеможлиблює його подальше функціонування. Виділення таких етапів необхідно для розробки відповідних моделей захисту об'єкта безпеки та адекватного їхнього застосування залежно від ступеня розвитку небезпеки.

Взагалі небезпека, що торкається будь-якого об'єкта господарювання має різні форми прояву, але в кожному випадку позбавляє його певних активів. Можна визначити такі форми прояву економічної безпеки:

1. Позбавлення майна та руйнація технологій.
2. Втрати інвестицій, результатів науково-дослідних і дослідно-експериментальних робіт.

1.2.3. Господарські правопорушення та їх вплив на економічну безпеку

Економічна безпека будь-якої держави та окремих суб'єктів господарювання є неможливою без системи заходів дотримання законодавства у галузі господарської політики. На жаль, кардинальні реформи, що здійснюються в Україні, як свідчить статистика, супроводжуються криміналізацією суспільства та зростанням злочинності, особливо в економічній та фінансовій сферах, а це створює реальну загрозу економічній безпеці країни. Економіка завжди була предметом злочинних посягань, особливо в трансформаційні періоди, коли радикально змінюються відносини власності та форми господарювання.

Тому сьогодні, як зазначається у Стратегії національної безпеки України, стан економічної безпеки залишається складним внаслідок дії низки викликів, зумовлених високим рівнем тінізації економіки, зокрема, поширенням тіньової зайнятості, розповсюдженням напівлегальних методів ухилення від оподаткування, криміналізацією економічних відносин, наявністю

в країні організованих злочинних угруповань, що претендують на контроль над діяльністю суб'єктів господарювання.

Результати досліджень вітчизняних та іноземних фахівців свідчать про те, що **тіньова економіка** в Україні створюють реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку держави, негативно впливає на суспільне життя: економіку, політику, соціальну та правову сфери, громадську свідомість, міжнародні відносини тощо.

***Тіньова економіка** – економічні процеси, що приховуються її учасниками, не контролюються державою і суспільством, не фіксуються в повному обсязі державною статистикою*

Сьогодні масштаби тіньової економіки, а також обсяги продукції і фінансових ресурсів, що обертаються у цьому секторі господарства, вже не можуть не враховуватися при прийнятті управлінських і законодавчих рішень на всіх рівнях владних структур. За оцінками фахівців близько 55 % підприємств повністю або частково працюють у "тіні". Розрахунки питомої ваги тіньового сектору із застосуванням різних методик свідчать, що він становить близько 40 – 50 % внутрішнього валового продукту. Причому, на думку вітчизняних і західних експертів, цей рівень тіньової економіки можна вважати його нижньою межею. Для порівняння: в Італії рівень тіньової економіки складає 27,8 %, у Франції – 14,9 %, в Німеччині – 16,3 %, в США – 8,9 % ВВП.

Основними чинниками, що сприяють розвитку тіньової економіки в Україні є:

недосконалість діючої законодавчої бази, існування в чинних законодавчих актах значної кількості необґрунтованих правових норм і обмежень щодо економічної діяльності в усіх сферах економіки, надмірне регулювання підприємницької діяльності;

нестабільність податкового законодавства, високий податковий тиск і нерівномірність податкового навантаження на суб'єкти господарювання, низький рівень податкової дисципліни, недостатній контроль за повнотою збирання податків;

недостатньо прозора процедура приватизації державного майна;
низький рівень заробітної плати в державному секторі економіки;
корупція в державних та судових органах, органах місцевого самоврядування;

правова незахищеність суб'єктів господарювання від зловживань з боку посадових осіб контролюючих та правоохоронних органів;

відсутність інвестиційних альтернатив для тіньових капіталів та зацікавленості у їх вкладенні в офіційний сектор економіки;

втрата історичних традицій, моральних і етичних норм, що мають бути в основі поваги до приватної власності та підприємницької діяльності.

Основними негативними наслідками існування тіньової економіки є:

порушення грошового обігу та розвиток інфляційних процесів;

дискримінація суб'єктів підприємницької діяльності, несумлінна конкуренція або неправомірне обмеження конкуренції;

скорочення податкових надходжень до державного та місцевих бюджетів;

нерегламентована зайнятість і неконтрольоване розшарування населення за рівнем прибутків;

нераціональне розміщення трудових ресурсів;

правовий нігілізм багатьох підприємницьких структур і населення як реакція на недосконале законодавство;

відплив капіталів за кордон і суттєве скорочення інвестиційних коштів в економіку держави, що не дозволяє здійснити структурну перебудову та забезпечити збалансованість державного бюджету.

Причому найбільша активність тіньових фірм виявляється в регіонах з добре розвиненою економікою та значним фінансовим потенціалом – у м. Києві, Дніпропетровській, Донецькій та Харківській областях. У розрізі галузей економіки, в числі найбільш "тінізованих" є промисловість (майже 40 % обсягів виробництва), сільське господарство (25 %), торгівля і транспорт (від 7 до 15 %).

Та найбільш небезпечним наслідком розвитку тіньової економіки є криміналізація суспільства в цілому, що веде до втрати державою своїх регулюючих і контролюючих функцій та зниження рівня економічної безпеки. Такі поняття, як криміналізація і тінізація економіки тісно пов'язані між собою: тіньовий сектор є наслідком криміналізації економіки та суспільства в цілому, і в той же час – однією з причин цього процесу та його каталізатором.

Сьогодні економічні злочини значно відрізняються від тих злочинів, що були притаманні командно-адміністративній системі. Якщо раніше

економічні злочини за способом скоєння були досить прості (розтрата, оплата праці "мертвих душ", спекуляція, розкрадання державної власності), то сьогодні економічна злочинність, особливо у банківській сфері та сфері зовнішньоекономічної діяльності, набула інтелектуального характеру.

Сьогодні економічні злочини характеризуються:

гнучкою адаптацією злочинців до нових форм і методів організації підприємницької діяльності;

маскуванням злочинів під видом укладання та здійснення законних цивільно-правових угод (договорів купівлі-продажу, застави, займу тощо);

оперативним реагуванням на зміни у ринковому середовищі;

кваліфікованим використанням у злочинній діяльності комп'ютерних технологій та електронних засобів зв'язку;

різноманітними прийомами та засобами приховування злочинів під видом "невдалої" підприємницької діяльності (фіктивне банкрутство, реорганізація підприємств, перейменування підприємств тощо).

Цікавість до проблем економічної злочинності у всьому світі значно підвищилася тому, що саме в останній час зросла роль інформаційних технологій та можливість їх використання у злочинних цілях.

Сучасні економічні злочини мають такі риси:

вони охоплюють різноманітні зловживання економічної влади на різних рівнях управління, які посягають на порядок ведення економічного управління;

здійснюються у більшості випадків у процесі професійної діяльності;

завдають значної економічної шкоди інтересам держави, більшості підприємницьких структур та населення.

Економічна діяльність юридичних і фізичних осіб в Україні регулюється Цивільним і Господарським кодексами України, а також іншими законодавчими і нормативно-правовими актами, що включають норми, пов'язані з матеріальною відповідальністю юридичних і фізичних осіб перед державою, іншими фізичними особами і різними контрагентами (партнерами, банками, постачальниками, інвесторами та ін.) за нанесену їм шкоду та зниження рівня безпеки їх господарської діяльності.

Сьогодні зростанню економічної злочинності сприяють такі фактори:

посилення боротьби за економічну владу та перерозподіл власності;

висока складність економічних злочинів;

складність персональної ідентифікації – як злочинців, так і потерпілих.

Економічні правопорушення – це протиправна діяльність, яка охоплює різні сторони зловживання державною та економічною владою, посягає на порядок управління фінансово-господарською діяльністю, та завдає шкоди економічній безпеці країни, окремих регіонів, більшості суб'єктів господарювання та громадян, носить, як правило, інтелектуальний характер, здійснюється систематично під прикриттям законної економічної діяльності з використанням службового становища – як фізичними, так і юридичними особами, з метою отримання незаконних доходів

Скоюють економічні правопорушення, як правило, особи, які мають, один або два диплома про вищу освіту, добре підготовлені в економічному, юридичному та організаційному планах, вільно володіють комп'ютерними технологіями, значна частина з них пройшла стажування за кордоном, раніше конфліктів із правоохоронними органами не мала. Якщо кримінальні злочини здебільшого лежать на поверхні, то минає багато часу, поки економічні злочини потраплять у поле зору правоохоронних органів. Тому саме економічні правопорушення завдають найбільшої шкоди суб'єктам господарювання.

З погляду теорії і практики фінансово-господарської діяльності, велике значення має розмежування економічних правопорушень на адміністративні проступки і кримінальні злочини, що визначає ту чи іншу міру відповідальності.

До адміністративних проступків (правопорушень) відносять протиправні винні (навмисні або необережні) дії або бездіяльність, що не є суспільно небезпечними, за які законодавством передбачена адміністративна відповідальність, якщо за ці порушення чинним законодавством не передбачено кримінальну відповідальність. Причому суб'єктами адміністративних правопорушень можуть бути не тільки фізичні, але і юридичні особи. З урахуванням різноманітності і специфіки економічних правопорушень адміністративна відповідальність встановлюється не тільки Кодексом України про адміністративні правопорушення, але й іншими нормативно-правовими актами трудового та цивільного законодавства, такими, як закон "Про Державну податкову службу України", "Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування і послуг"; Указ Президента України "Про застосування штрафних санкцій за порушення норм з регулювання обігу готівки" та ін.

Якщо ж **протиправні діяння** власників або посадових осіб за своїм характером передбачають **кримінальну відповідальність**, то вони визначається винятково Кримінальним кодексом України, і з точки зору юридичної науки є **злочинами**.

Але така класифікація правопорушень не відповідає вимогам їх аналізу з точки зору економічної безпеки. З цієї позиції варто поділити економічні правопорушення на економічні злочини та провини, поклавши в основу такої класифікації критерій допорогового та післяпорогового ступеня економічної небезпеки, які є наслідками скоєного правопорушення та визначаються, перед усім, внутрішнім змістом та наслідками втрат для певного суб'єкта господарювання.

З цієї точки зору основною ознакою економічного злочину є завдання суб'єкту господарювання втрат, що руйнують його стан, або позбавляють його можливості реалізовувати свої статутні завдання. Тобто основою економічного злочину є проявлення після порогової небезпеки. Економічні злочини в своїй більшості носять цілеспрямований характер, тобто є умисними.

***Економічні злочини** – це форма економічних правопорушень, що є наслідками умисних дій, яка має суспільно небезпечний характер та призводить до загальних втрат, що руйнують стан суб'єкта господарської діяльності та унеможливають йому виконання своїх статутних цілей*

Ознаками ж економічної провини можуть бути будь-які дії відносно суб'єкта господарювання, які тягнуть за собою часткові втрати і збитки, що не руйнують його стан і не перешкоджають йому реалізовувати свої статутні завдання. Тобто наслідком економічної провини є втрати та збитки, що поновлюються, а її основою є проявлення допорогової економічної небезпеки. Отже, **економічна провина** – це форма правопорушення, яке не є суспільно небезпечним і тягне за собою часткові, поновлювані втрати для суб'єкта господарювання, що не порушують його стан, і, в цілому, не перешкоджають реалізації його статутних цілей.

Основними сферами економічних правопорушень є:

1. Порушення прав власності.
2. Порушення в сфері управління (менеджменту).
3. Порушення права на економічну діяльність.

Однією з найбільших загроз економічній безпеці суб'єктів господарювання є правопорушення у сфері власності, оскільки відносини власності – це відносини, що виникають у суспільстві у зв'язку і з приводу привласнення матеріальних благ. Саме ці відносини є ядром усієї системи економічних відносин. Економічні правопорушення проти власності, перш за все, пов'язані з незаконним привласненням, відчуженням, користуванням і розпорядженням об'єктами власності.

Найбільш розповсюдженими формами злочинів проти власності є: **крадіжка, грабiж, розбiй, привласнення і розтрата**. Але сьогодні найбільш уживаними способами привласнення майна суб'єктів господарювання є **шахрайство, вимагання та рейдерство**.

***Шахрайство** є способом заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою*

Здійснюється шахрайство відкрито, коли внаслідок неадекватного сприймання власником дій шахрая, він добровільно передає шахраю своє майно або право на нього. Але така добровільність власника лише уявна, тому що обумовлена зловживанням його довірою з боку шахрая. Як правило, шахрай для заволодіння майном вводить власника в оману за допомогою перекручення фактів або приховування відомих йому обставин. Все визначене дуже ускладнює здійснення заходів безпеки від шахрайства. Сьогодні основними видами шахрайства є створення фінансових пірамід, фіктивних підприємницьких структур (інвестиційних фондів, будівельних фірм) тощо.

Особливою формою відчуження майна є **вимагання**, тобто примус передачі майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці.

Останнім часом в Україні спостерігається нове явище нашої дійсності, яке можна охарактеризувати як способи переділу власності на підставі певних рішень суду. Тобто рейдерство чимдалі перетворюється на серйозну загрозу економічній безпеці держави. Адже у сучасних умовах напад, крім підприємств, піддаються лікарні, бібліотеки, музеї, приміщення громадських організацій тощо. І кількість таких захоплень вимірюється

сьогодні вже в тисячах. Згідно зі статистикою тільки у 2005 – 2008 роках за підсумками рейдерських захоплень правоохоронними органами України порушено 754 кримінальних справи, зареєстровано понад 800 звернень про спроби незаконного перерозподілу власності.

***Рейдерство** – це незаконна діяльність організованих злочинних груп, спрямована на привласнення чужого майна, шляхом шахрайства з використанням неправосудних або сфальшованих судових рішень*

Рейдери часто-густо для захоплення майна певних суб'єктів господарювання використовують рішення судових інстанцій. А відсутність у кримінальному законодавстві України необхідних юридичних норм суттєво ускладнює боротьбу правоохоронців із цим злом.

Усі види розкрадання майна мають цілеспрямований характер, і, як правило, вони кваліфікуються як злочини з наміром.

Найбільших успіхів в економіці сьогодні досягають ті країни та підприємства, які орієнтовані на використання високотехнологічних процесів і залучення освічених фахівців. Головним фактором розвитку суб'єктів господарювання стають творчість, освіта, наука тощо, а не ті сфери, де безпосередньо здійснюється виробництво матеріальних благ. На перший план висувається не власність на засоби виробництва, а інтелектуальний капітал. Тому серйозну загрозу економічній безпеці підприємств сьогодні створюють злочини проти інтелектуальної власності. До таких злочинів Кримінальний кодекс України відносить:

1. Порушення авторського права і суміжних прав.
2. Порушення прав на об'єкти промислової власності.
3. Незаконне використання товарного знака.
4. Розголошення комерційної таємниці та інші.

Економічну небезпеку власності можуть також створювати недобросовісні конкуренти або інші вороже налаштовані особи шляхом умисного знищення або пошкодження майна. Під **знищенням майна** розуміють приведення його в повну непридатність, в результаті чого воно повністю втрачає свою споживчу вартість і стає неможливим його подальше використання згідно з функціональним призначенням. Таке знищення майна може привести до повної зупинки виробництва.

Ушкодження майна відрізняється від знищення тим, що завдана йому шкода призводить лише до його часткової непридатності, і таке

майно після проведення відновлюваних робіт може бути придатним для подальшого використання за призначенням. Але як знищення, так і пошкодження майна несуть в собі пряму економічну небезпеку суб'єкту господарювання.

Економічні злочини, що становлять небезпеку для діяльності певних суб'єктів можуть здійснюватися як безпосередньо у сфері економічної діяльності, так і **в сфері управління (менеджмент)**.

Менеджери різних ступенів управління при нечесному ставленні до власних обов'язків, можуть зловживати владними повноваженнями, наданими їм посадовими інструкціями, в корисливих цілях для себе або інших осіб, що створює небезпеку для діяльності суб'єктів господарювання. До таких правопорушень відносяться: легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом; доведення до банкрутства; проведення узгоджених антиконкурентних узгоджених дій тощо.

Значне місце в переліку порушень прав суб'єктів господарювання займає **зловживання посадовим становищем** окремими менеджерами підприємств і державними службовцями. Найбільш розповсюдженими формами їх прояву є **корупція, вимагання** тощо.

В якості особливо небажаного джерела економічної небезпеки для суб'єктів господарювання, на жаль, може виступати сама держава. Тому що дуже часто зловживання владою для обмеження економічної діяльності підприємств здійснюється посадовими особами державних структур управління, особливо при розподілі бюджетних ресурсів, відшкодуванні ПДВ та в інших випадках з метою отримання "відкатів".

До цієї групи злочинів треба віднести і комерційний підкуп, який в Кримінальному кодексі України кваліфікується як **давання хабара, одержання хабара, провокація хабара**.

Але найбільша кількість статей Кримінального кодексу України, який набрав чинності з 1 вересня 2001 року, присвячена **злочинам, пов'язаним з порушенням права на економічну діяльність**. Основними видами правопорушень у сфері господарської діяльності, які створюють економічну небезпеку, є:

контрабанда;

порушення порядку заняття господарською та банківською діяльністю;

заняття забороненими видами господарської діяльності;

фіктивне підприємництво;

протидія законній господарській діяльності;

незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків;

ухилення від сплати податків;

шахрайство з фінансовими ресурсами;

порушення порядку випуску (емісії) та обліку цінних паперів; виготовлення, збут та використання підроблених недержавних цінних паперів;

випуск або реалізація недоброякісною продукції;

незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що складають комерційну таємницю; розголошення комерційної таємниці;

підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів;

внесення службовою особою до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей.

Винні у скоєнні економічних правопорушень несуть **дисциплінарну, матеріальну, адміністративну, господарсько-правову та кримінальну** відповідальність.

***Дисциплінарна відповідальність** полягає в обов'язку працівника відповідати перед власником за скоєний ним проступок і понести дисциплінарні стягнення*

Трудове законодавство України визначає два види дисциплінарних стягнень: догана та звільнення.

***Матеріальна відповідальність** становить обов'язок однієї сторони трудового договору відшкодувати іншій стороні шкоду у встановленому законом порядку, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків*

Чинним законодавством передбачено **адміністративну відповідальність** за економічні правопорушення через застосування адміністративних стягнень, до яких відносяться:

попередження;

штраф;

конфіскація предмета, що став зняряддям здійснення чи безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, отриманих внаслідок здійснення адміністративного правопорушення.

До осіб, що скоїли економічні правопорушення, які відповідно до Кримінального кодексу України кваліфікуються як злочини, застосовується **кримінальна відповідальність** у вигляді таких покарань, як:

- штраф;
- позбавлення прав займати певні посади чи займатися певною діяльністю;
- виправні роботи;
- обмеження волі;
- позбавлення волі на певний період;
- конфіскація майна.

***Господарсько-правова відповідальність** – це економічні за змістом і юридичні за формою методи впливу на економічні інтереси суб'єкта господарювання – правопорушника*

Підставою господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є вчинене ним правопорушення, що призвело до виникнення небезпеки суб'єкту господарювання. Ця відповідальність проявляється шляхом застосування до суб'єкта-порушника господарських санкцій.

Господарські санкції визначають заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки. У сфері господарювання застосовуються такі види санкцій:

- а) відшкодування збитків;
- б) штрафні санкції;
- в) оперативно-господарські санкції;
- г) адміністративно-господарські санкції.

Господарські санкції застосовуються у встановленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції – уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування. Учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або встановлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єкту, економічна безпека якого порушена.

Під **збитками** розуміють витрати, зроблені потерпілою стороною, сума втраченого або пошкодженого майна, а також не одержані нею доходи, які б ця сторона одержала у разі належного виконання зобов'язання або

додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною, а також нанесена моральна шкода. Розмір збитків доказується потерпілою стороною.

Штрафні санкції – господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності або неналежного виконання господарського зобов'язання.

Оперативно-господарські санкції – заходи оперативного впливу на порушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються цими сторонами в односторонньому порядку. До суб'єкта, який порушив зобов'язання, можуть бути застосовані лише ті оперативні санкції, які передбачені договором.

До основних видів оперативно-господарських санкцій відносяться:

1) одностороння відмова від виконання свого зобов'язання потерпілою стороною, із звільненням її від відповідальності за це – у разі порушення зобов'язання другою стороною:

відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони;

відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позик тощо;

2) відмова однією із сторін зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію тощо);

3) встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;

4) відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання.

Сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативно-господарські санкції.

Оперативно-господарські санкції застосовуються стороною, яка постраждала від правопорушення, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання.

Оперативно-господарські санкції можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків та стягненням штрафних санкцій.

Адміністративно-господарські санкції – це заходи організаційно-правового або майнового характеру, які можуть бути застосовані уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування та спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків.

Адміністративно-господарські санкції можуть бути встановлені виключно законами.

Види адміністративно-господарських санкцій:

- 1) вилучення прибутку (доходу);
- 2) адміністративно-господарський штраф;
- 3) стягнення зборів (обов'язкових платежів);
- 4) зупинення операцій за рахунками суб'єктів господарювання;
- 5) застосування антидемпінгових заходів;
- 6) припинення експортно-імпортних операцій;
- 7) застосування індивідуального режиму ліцензування;
- 8) зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності;
- 9) анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності;
- 10) обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання;
- 11) скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання;
- 12) інші адміністративно-господарські санкції, встановлені Господарським кодексом та іншими законами.

Адміністративно-господарські санкції можуть бути застосовані до суб'єкта господарювання протягом 6 місяців з дня виявлення порушення, але не пізніше як через 1 рік із дня порушення цим суб'єктом встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності, крім випадків, передбачених законом.

1.2.4. Рівні економічної безпеки України

В епоху глобалізації економічна безпека кожної держави є невід'ємною частиною міжнародної економічної безпеки, що обумовлює нагальну

необхідність використання міждержавних відносин для забезпечення нормального функціонування національної економіки. Тому актуальним завданням кожної країни для забезпечення власної національної безпеки є всіляке підтримування міжнародної економічної безпеки. Тобто економічна безпека кожної з держав є важливою та невід'ємною частиною загальної безпеки.

Основними принципами міжнародної економічної безпеки є:

надійність – чітке додержання норм міжнародного права, сумлінне виконання зовнішньоекономічних зобов'язань, дотримання статуту ООН та загальноновизнаних правил економічних відносин;

стабільність – створення сприятливих зовнішніх умов для сталого прогресивного розвитку кожної країни з метою неухильного зростання добробуту її населення;

рівноправність – забезпечення взаємовигідного характеру зв'язків і повага до законних інтересів партнерів;

передбачуваність – можливість заздалегідь визначити в національній економічній політиці кожної держави тенденції та перспективи її розвитку, пов'язаних з кон'юнктурою світових ринків, використовувати їх в інтересах власного розвитку, але без нанесення шкоди міжнародному співтовариству в цілому;

готовність до дійсного партнерства та об'єднання зусиль для вирішення глобальних міждержавних економічних проблем.

Ґрунтується міжнародна економічна безпека на таких положеннях:

основи системи безпеки в економічній сфері містять в собі виключення з міжнародної практики всіх форм дискримінації; відмову від політики блокад і санкцій, якщо це прямо не передбачається рекомендаціями світового співтовариства; спільний пошук шляхів справедливого врегулювання проблем заборгованості; встановлення такого світового економічного порядку, який гарантує рівну економічну безпеку для всіх держав; розробка принципів використання на благо світового співтовариства, і, перш за все, країн, що розвиваються, частини коштів, які будуть вивільнятися в результаті скорочення військових бюджетів; об'єднання зусиль у дослідженні та мирному використанні космосу, вирішенні глобальних екологічних проблем тощо, від яких залежить доля цивілізації;

забезпечення міжнародної економічної безпеки залежить від вирішення питань у військовій, політичній та гуманітарній сферах;

додержання принципу економічної недискримінації в справі забезпечення економічної безпеки держав світу.

Оскільки процес суспільного відтворення є результатом індивідуальних виробничих процесів економічних суб'єктів різних рівнів, що відбуваються у певному економічному середовищі під впливом певної економічної політики, то в цьому контексті економічна безпека повинна трактуватися як сукупність **безпеки макrorівня** (міжнародна економічна безпека, економічна безпека держави), **безпеки мезорівня** (регіональна економічна безпека) та **безпеки мікрорівня** (економічна безпека окремих суб'єктів господарювання та громадян). Причому на макrorівні зовнішня небезпека є тільки відображенням небезпеки внутрішньої, як наслідок неорганізованості економічного ладу суспільства.

У розвинених країнах, насамперед у Сполучених Штатах Америки, сьогодні накопичено досить великий досвід забезпечення національної економічної безпеки. Хоча систематизація розрізнених знань у цій сфері почалася лише у 80 – 90 роках минулого століття. Після закінчення "холодної війни" і розпаду колишнього СРСР забезпечення економічної безпеки стало пріоритетним напрямом у політиці США. Важливими моментами у забезпеченні економічної безпеки, на думку американських фахівців, повинно було стати підвищення конкурентоспроможності американських товарів на внутрішньому та зовнішньому ринках, скорочення залежності Сполучених Штатів від іноземних кредитів, укріплення можливостей виконувати міжнародні зобов'язання. Результатом розробленої в 1995 році Національної програми забезпечення економічної безпеки стало створення єдиної у масштабах держави системи, спрямованої на збереження лідерства США у технологічних галузях і забезпечення економічних інтересів країни. Додатковим матеріалом до цієї Програми є єдиний "Каталог загроз економічній безпеці та їх оцінка". Таке серйозне ставлення США до своєї економічної безпеки повинно бути прикладом і для усіх органів державної влади України та стати певним зразком для розробки заходів і механізмів державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки, тому що у 2008 році, за даними іноземних фахівців, Україна займала лише 58 місце за рівнем економічної безпеки підприємницької діяльності серед 70 країн світу.

Відповідно до Закону України "Про основи національної безпеки України" **основними напрямками державної політики в економічній сфері є:**

забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;

прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів; стимулювання випереджувального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв;

удосконалення антимонопольної політики; створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій;

подолання "тінізації" економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення впливу капіталів за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси;

забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку;

здійснення виваженої політики внутрішніх та зовнішніх запозичень;

забезпечення енергетичної безпеки на основі сталого функціонування і розвитку паливно-енергетичного комплексу, в тому числі послідовного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення;

забезпечення продовольчої безпеки;

захист внутрішнього ринку від недоброякісного імпорту – поставок продукції, яка може завдавати шкоди національним виробникам, здоров'ю людей та навколишньому природному середовищу;

посилення участі України у міжнародному поділі праці, розвиток експортного потенціалу високотехнологічної продукції, поглиблення інтеграції у європейську і світову економічні системи та активізація участі в міжнародних економічних і фінансових організаціях.

Причому, поряд із реалізацією державної політики стимулювання експорту, необхідно забезпечити випереджувальне розширення внутрішнього ринку, уникнення критичної залежності національної економіки від кон'юнктури світових ринків.

Об'єктом пріоритетної уваги держави також має стати активізація інноваційних процесів в освітній, науково-технологічній та інформаційно-комунікаційній галузях, які в сукупності формують інфраструктуру економіки знань – основу майбутньої конкурентоспроможності України у глобалізованому світі.

Взагалі для розв'язання завдань прогнозування економічної безпеки України важливу роль відіграє проведення детального та всебічного

аналізу тенденцій розвитку української економіки, що мають вплив на стан економічної безпеки держави. В умовах світової кризи, і, як наслідок, нестабільності національної економіки, оцінювати стан економічної безпеки країни дуже важко. Але лише падіння у січні – лютому 2009 року ВВП країни більше ніж на 20 відсотків, свідчить, що економіка країни знаходиться вкрай небезпечному становищі. Це ще підкреслює, що в умовах глобалізації існує тісна взаємозалежність елементів безпеки макrorівня, а саме між економічною безпекою України та світовою економічною безпекою.

Ефективна економічна система неможлива без ефективного управління. І першою передумовою такого управління є збалансований розподіл влади між центром і регіонами, між центральними та місцевими органами, що є завданням другого етапу конституційної реформи, яка провадиться в Україні. Тому на сучасному етапі розвитку господарського комплексу в Україні особлива увага приділяється проблемі управління **економічною безпекою регіонів**. Це пов'язано, перш за все, з тим, що дія ряду дестабілізуючих факторів, які негативно впливають на економіку регіону, може поширюватися на економіку прилеглих регіонів й економіку держави в цілому. Тому поняття економічної безпеки регіону треба розглядати у двох аспектах:

- 1) як безпеку частини національної економіки;
- 2) як самостійну систему економічної безпеки певної території.

Економічна безпека регіону як підсистема національної економіки є сукупністю його можливостей, що повинні забезпечувати максимальний внесок регіону в гармонійний розвиток національної економіки та у забезпечення економічної безпеки країни в цілому.

Як самостійна система економічної безпеки регіону є сукупністю його властивостей, які забезпечують ефективний розвиток цього регіону в умовах дестабілізуючого впливу різного виду загроз.

На перший погляд може здаватися, що регіональні проблеми економічного розвитку унітарної України не мають тієї гостроти, як в інших, *наприклад*, у федеративних країнах. Однак для окремих регіонів України характерна значна різниця у рівні розвитку та концентрації підприємств різних галузей. Все це накладає відбиток на характер економічної небезпеки як в регіональному, так і в галузевому аспектах.

Якщо забезпечення державної економічної безпеки пов'язано із захистом національних інтересів, то при розгляді регіональної економічної

безпеки необхідно усвідомлювати, перш за все, регіональні (територіальні) інтереси. До таких інтересів фахівці відносять:

- наявність регіональних бюджетно-фінансових та інших засобів регулювання економіки;

- існування можливостей для використання наявних місцевих ресурсів; функціонування інфраструктури для забезпечення внутрішньорегіональних і міжрегіональних зв'язків;

- відповідність рівня та способу життя населення регіону, його окремих груп державним і світовим стандартам;

- стабільність суспільно-політичної, національно-етнічної та міжконфесійної ситуації тощо.

Але забезпечення економічної безпеки регіону неможливе без державної підтримки та стимулювання його розвитку. Стимулювання розвитку регіонів здійснюється з метою:

- забезпечення їх сталого розвитку в інтересах всієї України, підвищення рівня життя населення, подолання бідності та безробіття, формування середнього класу;

- ефективного використання економічного, наукового, трудового потенціалу, природних та інших ресурсів, а також особливостей регіонів для досягнення на цій основі підвищення рівня життя людей, оптимальної спеціалізації регіонів у виробництві товарів і послуг;

- створення рівних умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів України;

- забезпечення додержання визначених державою соціальних гарантій для кожного громадянина незалежно від місця його проживання;

- подолання депресивного стану окремих територій, своєчасного і комплексного розв'язання екологічних проблем.

Як відомо, економічні можливості регіонів досить диференційовані відповідно до різних географічних, історичних, демографічних факторів. Тому часто забезпечення економічної безпеки регіону пов'язане з реалізацією регіоном його абсолютних і відносних переваг у володінні різними видами ресурсів (трудових, фінансових, природних та ін.).

Тому тільки чітке врахування територіальних інтересів та повне використання наявних ресурсів може гарантувати високий рівень економічної безпеки регіону. Так, регіон має прийнятий рівень економічної безпеки, якщо [4]:

- територіальні управлінські структури спроможні проводити власну економічну політику в рамках загальнодержавної політики;

регіональна соціально-економічна система характеризується високим ступенем диверсифікованості і здатна гнучко реагувати на різні геополітичні зміни в рамках держави;

запас наявних ресурсів дозволяє регіону самостійно здійснювати великі економічні проекти щодо невідкладних соціально небезпечних ситуацій в регіоні, пов'язаних з локальними економічними негараздами без очікування допомоги з боку держави;

ресурсна база дозволяє регіону надавати допомогу суміжним територіям, де складається небезпечна економічна ситуація;

рівень життя населення регіону не нижче середнього по країні.

Для України сьогодні дуже важливе значення має і інший аспект економічної безпеки мезорівня – **галузева економічна безпека**. Однією з причин затяжної трансформаційної кризи в Україні є нездатність влади здійснити структурну перебудову економіки згідно з вимогами соціально-орієнтованої економіки в загальному і регіональному аспектах. Політика України, яка до цього часу була спрямована на розбудову соціально-орієнтованої економіки монетарними методами, супроводжувалася руйнуванням науково-технічного і технологічного потенціалу, деіндустріалізацією національної економіки в цілому, вимиванням виробництва кінцевого продукту, стагнацією розвитку науки та культури, що обумовлює небезпечний стан розвитку кожної галузі.

Структурна перебудова і проведення політики безпечного розвитку галузей національної економіки України повинна спиратися на досвід країн світу з розвиненою ринковою соціально-орієнтованою економікою. Це, перед усім, передбачає опору на науку, розвиток наукоємних виробництв та енергозберігаючих технологій, енергетичну незалежність, генну інженерію, нанотехнологію, в цілому – високі технології виробництва кінцевого продукту. Отже, з точки зору економічної безпеки, кожна галузь національної економіки повинна бути на рівні світової конкурентоспроможності.

Ключовим питанням забезпечення економічної безпеки, на думку багатьох фахівців, має стати узгодження всіх рівнів економічної безпеки – макрорівня (міжнародної та національної безпеки), мезорівня (економічної безпеки регіонів і галузей) та мікрорівня (економічної безпеки підприємств і окремих індивідуумів). Причому на перше місце має вийти саме **безпека підприємств** – основа економічної безпеки держави. Причому, в Україні, після проведення широкомасштабної приватизації, більшість підприємств та фірм має статус приватних. Саме вони є об'єктами підвищеної небезпеки, оскільки не мають такої міцної та розвиненої системи захисту, яку колись мали державні структури.

Приватна власність зобов'язує власників і менеджерів підприємств самостійно займатися економічним захистом, справою, яка ще кілька років тому була прерогативою виключно спеціальних державних установ. На жаль, сьогодні ані Господарський кодекс України, ані інші чинні законодавчі акти чітко не визначають, хоча й не обмежують права підприємств на власну економічну безпеку.

Тому не дивно, що дії держави і підприємств із забезпечення власної економічної безпеки набули протилежної спрямованості, і результати їх сьогодні часто досягаються за рахунок один одного. Тобто формування приватної власності, на основі якої функціонує більшість підприємств, потребує потребу в захисті без погляду на те, що держава є гарантом безпечної економічної діяльності кожного суб'єкта господарювання. А підприємства в умовах ринкової економіки повинні мати можливість самостійно розробляти ефективну стратегію захисту безпеки своєї діяльності.

Об'єктом економічної безпеки для підприємства може бути кожен фактор діяльності, який сприяє підвищенню ефективності її функціонування та доходності. До таких факторів відносяться: активи підприємства, технічний стан виробництва, технології, науково-дослідні роботи, персонал, система безпеки тощо.

Але найактуальнішою проблемою зміцнення національної безпеки є забезпечення **економічної безпеки кожного індивідуума**. На жаль, кризова ситуація в економіці України безпосередньо відбувається на економічному стані людини. Цей стан погіршується ще і в наслідок переходного характеру суспільних перетворень, коли проголошені права людини в економічній сфері частіше мають декларативний характер. Тому економічна безпека людини в сучасних умовах набуває дуже важливого значення.

Сьогодні людський капітал стає провідним фактором розвитку всіх сторін суспільного життя, у тому числі і економічного. Інвестування в людину в країнах з соціально-орієнтованою економікою розглядаються як інвестування в майбутнє, як найбільш прибуткове та ефективне використання ресурсів. Головним фактором прогресу стають творчість, освіта, наука тощо, а не ті сфери, де здійснюється виробництво матеріальних благ. Тобто в умовах ринкової економіки та інформатизації суспільства основними ресурсами при виробництві конкурентоспроможної продукції стають знання та компетенція персоналу. Тому на початку XXI століття визначальною тенденцією суспільного розвитку стає соціалізація, яка відбиває намагання людства підпорядкувати усі суспільні процеси завдання розвитку

людини, її здібностей, і, врешті, – реалізації мрії про добробут і соціальну справедливість.

Економічна безпека особи складається з великої кількості факторів, головним з яких є соціально-економічний. Тому об'єктивними передумовами формування системи економічної безпеки людини можна вважати:

- 1) реальне забезпечення соціально-економічних гарантій людини;
- 2) гармонійний розвиток кожної людини як головного чинника суспільного прогресу;
- 3) захист економічних прав людини.

Проблеми економічної безпеки громадян постійно знаходяться у полі зору державних органів влади України, особливо в умовах кризи. Так у Плані заходів на 2009 рік, спрямованих на реалізацію пропозицій всеукраїнських профспілок та профоб'єднань з питань стабілізації економіки та забезпечення соціального захисту працівників, затвердженого розпорядженням КМУ № 264-р від 25.02.09, передбачаються такі заходи щодо підвищення рівня безпеки громадян:

забезпечення належного медичного обслуговування працівників атомної енергетики та промисловості;

вирішення в позасудовому порядку питання заборони відчуження переданого в іпотеку житла, яке є постійним місцем проживання фізичної особи;

визначення порядку формування тарифів на житлово-комунальні послуги, зокрема: установлення рівня рентабельності; оптимізації тарифів у разі зміни цін на газ, електроенергію, збільшення в установленому законодавством порядку розміру мінімальної заробітної плати тощо.

Визначити прожитковий мінімум на 2010 рік з урахуванням переглянутих наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг для встановлення прожиткового мінімуму та розміру ставки податку з доходів фізичних осіб та інші.

Взагалі **економічна безпека людини** визначається як стан і здатність особи, у відповідних суспільних умовах захищати та реалізовувати природне право на нормальний рівень та якість життя. Причому, система особистої економічної безпеки людини в кожній державі повинна спиратися на світові загальнолюдські норми, що доповнюються національними нормами з урахуванням політичного, соціально-економічного і духовного розвитку країни.

У цілому контроль національної економічної безпеки та окремих її індикаторів повинен ґрунтуватися на моніторингу показників економічної

безпеки регіонів, галузей, окремих підприємств й індивідуумів. У світлі цього найактуальнішою є проблема встановлення оптимального (для конкретних умов) співвідношення економічної безпеки людини, підприємства, регіону та держави. Потрібно також з'ясувати, які взаємні кроки треба зробити назустріч державному апарату та суб'єктам господарської діяльності, щоб забезпечити однонаправленість їх дій зі зміцнення економічної безпеки всіх рівнів.

1.3. Суб'єкти забезпечення економічної безпеки

Професійні компетентності, що формуються за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Комунікація	Автономність, відповідальність
Формування системи забезпечення економічної безпеки підприємства	1. Знати нормативно-правову базу забезпечення економічної безпеки	1. Вміти зробити добір кадрів для служби економічної безпеки	1. Погодження співробітників служби безпеки з керівництвом підприємства	1. Виконання функцій підвищення кваліфікації персоналу служби безпеки
	2. Знати функції правоохоронних та контролюючих органів у забезпеченні економічної безпеки суб'єктів господарювання	2. Вміти скласти заяви до правоохоронних та контролюючих органів з питань економічної безпеки	2. Координація дій з правоохоронними та контролюючими органами з питань економічної безпеки	2. Індивідуальна відповідальність за діяльність служби економічної безпеки

1.3.1. Нормативно-правова база системи забезпечення економічної безпеки

Важливою умовою прогресивного розвитку економіки будь-якої країни є забезпечення безпеки її господарської діяльності. Причому така безпека повинна бути притаманна усім рівням економічної діяльності: міжнародному, державному, регіональному, галузевому, підприємства і окремого індивідуума. Тому Конституція України проголошує, що **забезпечення**

економічної безпеки є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу. І саме держава, відповідно до статей 13 і 42 Конституції, забезпечує захист прав усіх суб'єктів господарювання, гарантує право на підприємницьку діяльність, забезпечує захист конкуренції та не допускає зловживання монопольним становищем на ринку. Тобто організація економічної безпеки в нашій державі безпосередньо спирається на норми Конституції України, які є нормами прямої дії.

Багато уваги питанням економічної безпеки приділено в Кодексах України: Податковому, Господарському, Кримінальному, Цивільному, Кодексі законів про працю та інших. Окрім того для забезпечення економічної безпеки Верховною Радою України було прийнято низку законів, таких, як: "Про основи національної безпеки України", "Про Раду національної безпеки і оборони України", "Про Службу безпеки України" та ін.

Кабінетом Міністрів України схвалено Концепцію забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері та затверджено Положення про управління ризиками, пов'язаних з управлінням державним (місцевим) боргом, Середньострокову стратегію управління державним боргом на 2013 – 2014 роки.

Указом Президента України затверджено нову редакцією Стратегії національної безпеки України "Україна у світі, що змінюється" та Статут Інституту проблем національної безпеки.

У статті 9 "Форми реалізації державою економічної політики" Господарського кодексу України, зазначається, що у сфері господарювання держава здійснює довгострокову (стратегічну) і поточну (тактичну; економічну і соціальну політику, спрямовану на реалізацію та оптимальне узгодження інтересів суб'єктів господарювання і споживачів, різних суспільних верств і населення в цілому). Причому під **економічною стратегією розуміють обраний державою курс економічної політики, спрямований на вирішення великомасштабних економічних і соціальних завдань та забезпечення економічної безпеки держави.** Така економічна стратегія включає визначення пріоритетних цілей народного господарства, засобів та способів їх реалізації, виходячи зі змісту об'єктивних процесів і тенденцій, що мають місце в національному та світовому господарстві, і лише **враховує законні інтереси суб'єктів господарювання.** Таке положення було цілком нормальним для командно-адміністративної системи колишнього СРСР, коли держава була власником переважної більшості підприємств, а підприємства – тільки власниками майна. Тобто

всі функції забезпечення економічної безпеки підприємств у ті часи брала на себе держава. Але сьогодні більше 80 % колишньої державної власності знаходиться у приватній власності.

Тому порівняно з іншими індустріальними країнами (наприклад, із США, де приватні фірми витрачають на економічну безпеку більше коштів, ніж федеральний уряд на утримання поліції) в Україні все ще недостатньо уваги приділяється організації безпеки на рівні приватних підприємств. Практично в нашій країні законодавчо не врегульовані питання діяльності приватних служб безпеки підприємств.

Багато підприємств формують власні служби безпеки, які діють на основі принципу "можна робити все, що не заборонено законом". Але така позиція в організації власної безпеки призводить до порушень норм чинного законодавства України, особливо Кримінального кодексу України, Кодексу законів про працю в Україні, Цивільного кодексу та інших. Тому відсутність нормативно-правових актів, які б регулювали діяльність приватних служб безпеки, значно зменшує їх ефективність. А на думку багатьох фахівців, загальна система економічної безпеки країни діє найбільш ефективно, якщо до неї підключені всі суб'єкти господарської діяльності на всіх рівнях. Координація всіх систем економічної безпеки покладається на центральні органи державної влади. Причому **основною умовою ефективної реалізації національної політики економічної безпеки** є збалансований розподіл функцій і повноважень між її гілками та органами, чітке розмежування на законодавчому рівні політичних та адміністративних повноважень, функцій і відповідальності, регламентації діяльності органів державної влади. Це досягається шляхом:

уточнення та чіткого розмежування завдань і сфер відповідальності суб'єктів забезпечення економічної безпеки;

оптимізації системи стратегічного соціально-економічного планування;

посилення прогностичної функції системи управління економічною безпекою;

підвищення ефективності діяльності суб'єктів, забезпечення економічної безпеки з упереджувального отримання інформації для своєчасного виявлення існуючих і нових типів зовнішніх і внутрішніх загроз, розробка дієвих заходів щодо їх запобігання та нейтралізації;

вдосконалення інформаційно-аналітичної підтримки органів державної влади, насамперед, в умовах кризових і надзвичайних ситуацій;

впровадження захищених інформаційно-телекомунікаційних мереж в органах державної влади;

розробка та впровадження загальнодержавної системи визначення та контролю порігових значень індикаторів, що характеризують рівень захищеності національних інтересів у різних сферах господарської діяльності та виникнення реальних загроз економічній безпеці;

впровадження системи порівняльного аналізу стану економічної безпеки України, країн-сусідів та розвинутих країн.

Правову базу економічної безпеки країни, як орган законодавчої влади, відповідно до статті 92 Конституції України **забезпечує Верховна Рада України**. Саме вона визначає:

основи національної безпеки, організації Збройних сил України і забезпечення громадського порядку;

правові гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонopolного регулювання;

засади зовнішньоекономічної діяльності та митної справи;

правовий режим власності та засади використання природних ресурсів;

основи організації державної статистики та інформатики;

основи екологічної безпеки тощо.

Повноваження Верховної Ради також пов'язані із законодавчим регулюванням і контролем за діяльністю державних органів і посадових осіб, окремих установ усіх форм власності у сфері економічної безпеки.

Провідну роль серед інститутів, що забезпечують економічну безпеку держави, належить **Президенту України**. Відповідно до статті 102 Конституції України саме Президент є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини та громадянина.

При Президентові України, згідно зі статтею 108 Конституції, діє **Рада Національної безпеки і оборони України (РНБОУ)**, повноваження якої визначаються Законом України "Про Раду національної безпеки і оборони України". Зокрема, до компетенції РНБОУ входять:

1. Розробка пропозицій щодо:

визначення стратегічних національних економічних інтересів України, підходів і пріоритетів їх забезпечення; розробка проектів програм, стратегій, доктрин, законів України, указів Президента, міжнародних угод та інших нормативних документів із питань економічної безпеки;

розробка заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, науково-технологічного, екологічного, інформаційного та іншого характеру відповідно до захисту національних економічних інтересів;

залучення контрольних, інспекційних та наглядових органів державної влади до здійснення контролю рішень РНБОУ з питань економічної безпеки.

2. Здійснення контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері економічної безпеки.

3. Залучення до аналізу інформації посадових осіб та фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності.

4. Ініціювання розробки нормативних актів та документів з питань економічної безпеки та узагальнення практики їх застосування.

Кабінет Міністрів України, як вищий орган виконавчої влади, реалізує в практичній площині стратегією і тактику економічної безпеки, забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України.

Національний банк України визначає та проводить грошово-кредитну політику в інтересах економічної безпеки України, здійснює державний фінансовий моніторинг операцій з метою протидії легалізації (відмиванню) надходжень, одержаних злочинним шляхом.

Служба безпеки України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади забезпечують виконання передбачених Конституцією і законами України завдань, здійснюють реалізацію концепцій і програм у сфері державної економічної безпеки.

З метою забезпечення розроблення наукових засад національної економічної безпеки, підвищення наукової обґрунтованості та ефективності державної політики спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз у грудні 2003 року в Україні створено **Інститут проблем національної безпеки**.

Основними завданнями Інституту є:

обґрунтованих пропозицій щодо забезпечення національної аналіз міжнародного досвіду діяльності у цій сфері;

забезпечення Президента України, Ради національної безпеки і оборони України, Кабінету Міністрів України концептуальними та інформаційно-аналітичними матеріалами з проблем економічної безпеки;

прогнозування та оцінка можливих зовнішніх і внутрішніх загроз економічній безпеці, підготовка пропозицій щодо їх запобігання та усунення,

розв'язання особливо складних економічних, соціальних, політичних, екологічних та інших проблем, що можуть призвести до таких загроз;

розроблення пропозицій щодо впровадження в Україні міжнародних стандартів та кращого іноземного досвіду з питань, віднесених до сфери досліджень Інституту;

створення інформаційно-аналітичних систем підтримки управлінських рішень;

підвищення кваліфікації спеціалістів та експертів з питань національної безпеки.

Невід'ємною складовою будь-якої системи економічної безпеки є засоби її захисту. До таких засобів відносяться:

1. **Правові засоби** – державні закони, регіональні та локальні нормативно-правові акти, які спрямовані на захист економічних інтересів усіх суб'єктів господарювання.

2. **Політичні засоби** – політичний устрій, суспільства, його організаційні структури, до обов'язків яких входить захист економічних інтересів усіх суб'єктів суспільства.

3. **Громадські засоби** – наявність у державі громадських організацій, метою яких є захист конституційних прав і свобод, зокрема економічних.

4. **Економічні засоби** – елементи господарського механізму, що дають змогу захищати законні економічні інтереси будь-яких осіб.

5. **Технічні засоби** – використання техніки та технологій, що захищають виробничі процеси від конкурентів, навколишнє середовище – від впливу виробничих процесів, забезпечують фізичний захист об'єктів економічної діяльності.

6. **Організаційні засоби** – формування спеціалізованих органів і структур безпеки.

Загальний алгоритм забезпечення економічної безпеки будь-якого об'єкта передбачає такі дії:

1) визначення об'єкта захисту;

2) встановлення чинників, що впливають на безпеку об'єкта, та індикаторів (показників), які дають змогу адекватно та комплексно оцінювати їх вплив на економічну ситуацію;

3) визначення порогових значень цих індикаторів (показників) та створення відповідної нормативної бази;

4) організація постійного оперативного контролю (моніторингу) за величиною індикаторів економічної безпеки. Роль моніторингу полягає

в тому, щоб утримувати весь комплекс показників у рамках допустимих меж своїх критичних значень, а порогові значення одного показника досягалися б не зашкоджуючи іншим. При цьому необхідний постійний аналіз та своєчасне відображення економічних показників у системах управлінської інформації, для повного їх осмислення та оцінки до прийняття відповідних управлінських рішень;

5) фіксація відхилень окремих індикаторів від порогових значень та оцінка впливу дестабілізаційних факторів на економічну діяльність об'єкта;

6) розробка заходів із метою усунення дії руйнівних чинників на господарську діяльність об'єкта.

Таким чином, метою оцінки та аналізу економічної безпеки є формування висновків про рівень безпеки, його кількісні та якісні зміни, а управління комплексом безпеки включає виявлення дестабілізаційних факторів, локалізацію їх впливу, проведення заходів щодо усунення та своєчасної компенсації збитків. Виконання цих завдань неможливе від чітко організованої системи контролю, роль якого у забезпеченні економічної безпеки буде розглянуто у наступному пункті.

Контроль системи таких індикаторів, які одержали кількісне вираження, дозволяє своєчасно отримувати попередження небезпеки, що загрожує, і вживати заходів щодо її усунення. Наближення значення індикатора до порогового значення свідчить про наростання загроз економічній безпеці, а перевищення – про вступ економіки в зону нестабільності.

1.3.2. Правоохоронні та контролюючі органи у забезпеченні економічної безпеки суб'єктів господарювання

Контроль є самостійною функцією управління і виступає засобом установлення зворотних зв'язків, завдяки якому керівний орган (суб'єкт управління) одержує інформацію про стан керованого об'єкта (об'єкта економічної безпеки) та про хід виконання прийнятих рішень. Це дає можливість своєчасно реагувати на відхилення індикаторів економічної безпеки за межі допустимих значень та вносити відповідні корективи з метою ліквідації наслідків дестабілізаційного впливу окремих факторів.

Сутність контролю можна визначити як систему спостереження та перевірки процесу функціонування і фактичного стану об'єкта управління з метою визначення обґрунтованості та ефективності прийнятих управлінських рішень, інформування про ці відхилення керівні органи

та усунення загрозливих ситуацій. Тобто в системі управління контроль виконує інформаційну та корекційну функції.

На інформаційному етапі контрольної діяльності здійснюється пошук та збирання інформації про об'єкт економічної безпеки, порівнюється його фактичний стан з окресленими параметрами, оцінюється рівень окремих небезпек. На корекційному етапі встановлюють спосіб і розробляють конкретні заходи захисту безпеки об'єкта та усунення дії дестабілізаційних факторів, приймають рішення для нормалізації діяльності підконтрольного об'єкта.

Міжнародна організація вищих контролюючих органів (ІНТОСАІ) визначила, що організація контролю є обов'язковим елементом управління. Контроль – невід'ємна частина регулювання, метою якої є виявлення від прийнятих стандартів і порушень принципів законності, перевірка ефективності та економії витрачання ресурсів на найбільш ранній стадії, щоб мати можливість притягнути винуватців до відповідальності, одержати компенсацію за збитки та розробити заходи щодо запобігання таких ситуацій у майбутньому.

Однак сутність контролю не може бути всебічно розкрита поза сферою управління, яку він обслуговує. Тому що не існує контролю взагалі, а є контроль конкретного змісту і конкретних форм. Залежно від сфери управління, яку він охоплює, виділяють такі галузі контролю: адміністративний, технічний, екологічний та економічний (фінансово-господарський).

Контроль безпеки діяльності окремих суб'єктів господарювання більшість фахівців відносять до галузі фінансово-господарського (економічного) контролю. На жаль, єдиної точки зору з ряду теоретичних питань економічного контролю поки що немає, а це негативно впливає на практичну організацію господарського контролю.

Предметом контролю економічної безпеки є стан захищеності діяльності суб'єкта господарської діяльності та умови протікання господарських і фінансових операцій сфери матеріального виробництва та невиробничої сфери під впливом зовнішніх та внутрішніх небезпек.

Предметом контролю економічної безпеки слід розуміти господарські операції та фінансові відносини, які розглядаються з позицій безпеки їх протікання в умовах дії зовнішніх та внутрішніх дестабілізаційних факторів, законності, доцільності та ефективності, забезпечення збереження власності, достовірності обліку та звітності, їх повноти та відповідності чинним стандартам

А, згідно з чинним законодавством уся фінансова, податкова та статистична звітність будуються на даних бухгалтерського обліку, який використовує єдиний грошовий вимірник. Тому **об'єктом** будь-якого **економічного контролю** є центри фінансової відповідальності – окремі виробничо-організаційні одиниці, які очолюються керівництвом, що відповідає за їх діяльність, стан та поведінка яких вимірюється у грошових одиницях, а це дозволяє точно оцінити вплив окремих факторів на показники діяльності об'єкта та встановити відповідальність окремих керівників за результати господарювання.

Таке встановлення відповідальності окремих керівників за результати господарювання та проведення контролю індикаторів економічної безпеки покладається на систему правоохоронних та контролюючих органів нашої держави.

Окремою складовою органів, які повинні забезпечувати економічну безпеку суспільства, є органи правосуддя. До їх складу входять Конституційний Суд України, органи прокуратури, суди загальної та спеціальної юрисдикції, адвокатура, виконавчі органи.

Так, основним завданням **Конституційного Суду України** є гарантування в країні верховенства положень Конституції, що має важливе значення для забезпечення економічної безпеки в усіх сферах життєдіяльності суспільства, держави, регіонів, юридичних і фізичних осіб.

Захист законних інтересів та поновлення економічних прав суб'єктів господарювання здійснюються **системою судів загальної юрисдикції**. Причому юрисдикції судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Важливу роль у забезпеченні економічної безпеки виконують і **третейські суди**, основним завданням яких є захист майнових і немайнових справ та охоронюваних законом інтересів сторін третейського розгляду шляхом всебічного розгляду та вирішення спорів відповідно до закону. Юридичні та фізичні особи мають право передавати на розгляд третейського суду будь-який спір, який виникає з цивільних чи господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законом.

Особливе місце у підтримці економічної безпеки суб'єктами господарювання та фізичними особами-підприємцями займає **адвокатура**. Адвокати надають юридичну допомогу підприємствам, установам і організаціям; здійснюють правове забезпечення підприємницької і зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб; здійснюють їх представництво в суді.

Діяльність **прокуратури** в контексті забезпечення економічної безпеки спрямована на зміцнення правопорядку та на вирішення завдань захисту від не правочинних зазіхань на економічну систему держави. Прокуратура є єдиною централізованою системою державних органів, які від імені України здійснюють нагляд за точним виконанням правопорушень, вживання заходів з їх усунення і притягнення винних до відповідальності.

І, нарешті, завдання **органів виконавчого провадження** полягає в примусовому виконанні рішень судів та інших органів (посадових осіб). Зокрема, відповідно до чинного законодавства Державною виконавчою службою підлягають виконанням:

- 1) рішення та постанови господарських судів;
- 2) рішення, ухвали та постанови з кримінальних справ щодо майнових стягнень;
- 3) постанови судів стосовно майнових стягнень зі справ про адміністративні правопорушення;
- 4) виконавчі приписи нотаріусів;
- 5) рішення комісій з трудових спорів;
- 6) рішення третейських судів;
- 7) не оплачені в строк платіжні вимоги, акцептовані платниками та інші рішення.

Особливе місце в системі органів економічної безпеки займають правоохоронні органи – Служба безпеки, Служба зовнішньої розвідки, органи внутрішніх справ, Державна виконавча служба та ін.

Так, серед функцій **Служби безпеки України**, пов'язаних із забезпеченням економічної безпеки, можна виділити: розробку і здійснення заходів щодо захисту державної таємниці, сприяння юридичним особам у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоду життєво важливим інтересам України; здійснення відповідно до законодавства профілактики правопорушень у сфері державної безпеки, в тому числі і економічної. Окрім того, спеціальним законом "Про контррозвідувальну діяльність" на Службу безпеки покладаються завдання протидії розвідувальній, терористичній та іншій діяльності спеціальних служб іноземних держав, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України, а також розроблення і реалізація заходів щодо запобігання, усунення та нейтралізації загроз інтересам держави, суспільства та правам громадян.

На службу **Зовнішньої розвідки України** покладається:

здійснення спеціальних заходів впливу, спрямованих на підтримку національних інтересів і державної політики в економічній, екологічній, інформаційній та інших сферах, зміцнення економічного і науково-технічного розвитку;

вжиття заходів протидії зовнішнім загрозам економічній безпеці України, життю, здоров'ю її громадян та об'єктам державної власності за межами України.

Важлива роль у підтриманні економічної безпеки відводиться **Державній виконавчій службі**, на яку покладається завдання примусового виконання рішень судів та інших державних і недержавних органів у випадках, передбачених законом. Зокрема, відповідно до чинного законодавства Державною виконавчою службою підлягають виконанню:

- 1) рішення та постанови господарських судів;
- 2) рішення, ухвали та постанови з кримінальних справ у частині майнових стягнень;
- 3) постанови судів у частині майнових стягнень зі справ про адміністративні правопорушення;
- 4) виконавчі приписи нотаріусів;
- 5) рішення комісій з трудових спорів;
- 6) не оплачені в строк платіжні вимоги, акцептовані платників та інші рішення.

Особливе місце в системі суб'єктів забезпечення економічної безпеки займає **Міністерство внутрішніх справ України** та його окремі структури. Так, відповідно до Закону України "Про міліцію", одним із основних її завдань є захист власності від злочинних посягань. Для виконання цієї функції в складі **міліції** діють декілька управлінь, що безпосередньо здійснюють боротьбу з економічною злочинністю.

Це, перш за все, **Департамент боротьби з економічною злочинністю**, до якого входять відділи боротьби зі злочинністю на споживчому ринку і в аграрному секторі, в паливно-енергетичному комплексі, у сфері інтелектуальної власності та ін.

Також багато зусиль боротьбі з економічною злочинністю докладає і **Департамент боротьби з організованою злочинністю** та його підрозділи, які відіграють дуже важливу роль у забезпеченні економічної безпеки. До них відносяться такі управління, як:

тактичної розвідки й оперативних розробок у комерційних структурах;

тактичної розвідки й оперативних розробок у сфері кредитно-фінансової і банківської системи та ін.

Окрім того, згідно з Законом України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" до правоохоронних органів, у широкому розумінні, належать митні органи, органи охорони державного кордону, рибоохорони, та різні контролюючі органи, такі, як органи державної податкової служби, органи загальнообов'язкового державного соціального страхування, Антимонопольний комітет та інші, що також виконують певні функції у забезпеченні економічної безпеки.

Так, **Рахункова палата Верховної Ради України**, відповідно до статті 98 Конституції від імені Верховної Ради здійснює контроль за використанням коштів Державного бюджету України, аналізує відхилення від показників Держбюджету та готує пропозиції щодо їх усунення.

Державний департамент фінансового моніторингу бере участь у реалізації державної політики у сфері протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, забезпечує збір, обробку й аналіз інформації про фінансові операції, що підлягають обов'язковому фінансовому контролю.

В умовах проведення приватизації зростають контрольні функції **Фонду державного майна України**. Фонд та його регіональні відділення відповідно до покладених на них завдань мають право:

створювати комісії з інвентаризації та оцінки майна, що знаходиться у державній власності, затверджувати акти інвентаризації та оцінки вартості майна;

здійснювати контроль за виконанням зобов'язань, що передбачені у договорах продажу об'єктів приватизації, та одержанням умов договорів оренди;

контролювати виконання законодавчих актів щодо приватизації державного майна.

Центральним органом виконавчої влади, що забезпечує безпеку функціонування фондового ринку в Україні, є **Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку**, яка забезпечує контроль за біржовою діяльністю, позабіржовому ринку цінних паперів, видачею дозволів, випуском та обігом цінних паперів та їх анулюванням, додержанням передбачених законодавством обмежень щодо випуску цінних паперів, пов'язаних із використанням коштів, одержаних у кредит; розглядає звернення, скарги юридичних і фізичних осіб, віднесених до її компетенції,

виходить з пропозиціями до фінансових органів про застосування до суб'єктів фондового ринку, передбачених законодавством, санкцій.

Антимонопольний комітет України здійснює контроль за дотриманням вимог при створенні, реорганізації або ліквідації монопольних утворень, а також при придбанні часток (акцій, паїв), що може призвести до монопольного становища об'єкта господарювання на ринку та створення небезпеки для діяльності інших осіб.

Ліцензійна палата України здійснює контроль за дотриманням порядку видачі ліцензій органами ліцензування, а також за виконанням суб'єктами підприємницької діяльності вимог нормативних актів щодо здійснення видів господарської діяльності, які ліцензуються, тобто тих видів, що становлять небезпеку для держави, окремих підприємств та індивідуумів.

Державна інспекція України з контролю за цінами перевіряє правильність застосування і економічного обґрунтування цін і тарифів міністерствами, відомствами та підприємствами усіх форм власності.

Державний комітет України у справах захисту прав споживачів перевіряє у суб'єктів господарювання сфери торгівлі, громадського харчування і послуг якість товарів, дотримання обов'язкових вимог щодо безпеки товарів (робіт, послуг), а також дотримання правил торгівлі та надання послуг населенню.

Експортний контроль в Україні здійснюють Державна митна служба, урядова комісія з політики експортного контролю та Державна служба експортного контролю в Україні.

Деякі функції в сфері економічного контролю мають: Держстандарт України, Державна автомобільна інспекція, Державна санітарна та Державна пожежна інспекція. Менше відомі контроль функції таких органів як Державна пробірна палата, Торгово-промислова палата України та інші. Окрім того в Україні постійно створюються різні тимчасові слідчі комісії та комісії з питань перевірки окремих нагальних питань господарської діяльності.

Але найбільш відомими органами державного економічного контролю є Державна фінансова інспекція та органи Міністерства доходів та зборів України (Міндоходів України).

Найбільш повно перевіряють діяльність підконтрольних об'єктів органи **Державної фінансової інспекції України**. Їх головним завданням є здійснення державного контролю за використанням і збереженням

фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, правильністю визначення потреби в бюджетних коштах та взяття зобов'язань, ефективним використанням коштів і майна, станом і достовірністю бухгалтерського обліку і фінансової звітності, виконання місцевих бюджетів, розробка пропозицій з усунення виявлених недоліків і порушень та запобігання їх у подальшому. Але сфера контролю Державної контрольно-ревізійної служби законодавчо обмежується міністерствами та іншими органами виконавчої влади, державними фондами, бюджетними установами і суб'єктами господарювання державного сектору економіки, а також підприємствами і організаціями, які отримують (отримували) в періодах, які перевіряються, кошти з бюджетів усіх рівнів та державних фондів або використовують державне чи комунальне майно.

Оскільки сьогодні найбільш поширеним правопорушенням у сфері економіки є ухилення від сплати податків та зборів, то найбільш активними органами фінансово-господарського контролю є органи **Міністерства доходів і зборів України**, яке є правонаступником Державної податкової та Державної митної служби України та на яке покладається обов'язок з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Основними завданнями Міндоходів України в сфері економічного контролю є:

боротьба з правопорушенням під час застосування податкового та митного законодавства, здійснення в межах своїх повноважень контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків та зборів, інших платежів;

реалізація державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів;

боротьба з правопорушенням при застосуванні законодавства з питань сплати єдиного внеску;

контроль за своєчасністю розрахунків в іноземній валюті; дотримання порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), а також наявності ліцензій на провадження певних видів господарської діяльності, торгових патентів.

І, врешті-решт, **Державний комітет статистики України**, здійснює контроль за достовірністю звітних даних, дотриманням звітної дисципліни та об'єктивністю розрахунків індикаторів (показників) економічної безпеки на всіх її рівнях.

Така практика державної організації процесу контролю та нагляду за господарською діяльністю в Україні, яка характеризується наявністю значної кількості правоохоронних і контролюючих органів, у цілому дозволяє досить об'єктивно визначити ступінь економічної безпеки на макро- і мезорівнях. Але, враховуючи масштаби тіньової економіки країни, сьогодні досить важко оцінювати рівень безпеки господарювання окремих підприємств та приватних підприємців, які є ключовою ланкою забезпечення економічної безпеки країни. Підтримання ж безпечних умов господарювання на мікрорівні покладається, як правило, на приватні структури економічної безпеки, що створюються в окремих організаціях, установах, підприємствах та фірмах.

1.3.3. Система економічної безпеки підприємства та її функції

Перебудова всієї системи економічних відносин, яка триває у вітчизняній економіці, одним із своїх проявів і наслідків має зміну стратегії та задач забезпечення економічної безпеки насамперед стосовно первинних ланок господарської системи – підприємств, фірм, компаній (далі – підприємства) тощо.

Докорінні зміни ролі забезпечення економічної безпеки заходять своє втілення в тому, що цей процес об'єктивно розвивається і ускладнюється. Якщо раніше забезпечення економічної безпеки складалося з відокремлених і нерідко слабо пов'язаних між собою завдань і напрямів роботи, які досить формально виконували держава та її правоохоронні й контролюючі органи, то сьогодні цей процес перетворюється на єдину систему, яка повинна охоплювати всі підрозділи і забезпечувати захист усіх напрямів, усіх видів ресурсів господарської діяльності, причому особливої уваги заслуговує захист інформаційної бази підприємств.

В умовах ринку, навіть і в його цивілізованих формах, досягнення та утримання конкурентних позицій суб'єктів господарювання є постійним процесом, ускладнення якого обумовлено, з одного боку, наявністю безлічі небезпек, здатних за умови активізації їх дій принести величезні збитки або навіть знищити матеріальні та фінансові ресурси, а, з іншого, – нездатністю державних органів, у більшості випадків, розробляти і реалізовувати антикризові програми, які б істотно знижували дію цих загроз.

Тому в ринковій економіці система безпеки потрібна всім суб'єктам господарювання. Складовою частиною такої системи є **система економічної безпеки** підприємства, яка характеризується самостійним об'єктом, специфічними засобами захисту, нормативною базою та організаційними структурами, що забезпечують її діяльність.

Об'єктом захисту на підприємстві є усі його активи: основні виробничі та невиробничі фонди, нематеріальні активи, обігові кошти, репутація підприємства, його інтелектуальний капітал та окремі працівники.

Саме всі ці активи підприємство може використовувати для захисту економічної безпеки як **власні ресурси**. Окрім цього воно може залучати для захисту власної безпеки і **державні ресурси**: правоохоронні та контролюючі органи, органи місцевого самоврядування та центральні державні органи. Сьогодні для захисту безпеки підприємств широко використовуються і **громадські ресурси**: засоби масової інформації, професійні спілки, релігійні об'єднання тощо.

Але основною ланкою системи безпеки, є організаційні структури, які створює підприємство для власного захисту.

Фахівці виділяють такі укрупнені складові об'єкта системи економічної безпеки на підприємстві:

- 1) самостійність підприємства;
- 2) стійкість підприємства;
- 3) здатність до розвитку.

Саме забезпечення цих складових і є основними функціями **служби безпеки підприємства**. Тобто головним завданням суб'єкта управління економічною безпекою є забезпечення самостійного і стійкого розвитку підприємства за допомогою надання його керівництву максимально повної і достовірної інформації про чинники зовнішнього і внутрішнього середовища, зниження рівня інформованості інших учасників ринку шляхом охорони власних секретів.

Самостійність підприємства забезпечується відсутністю стороннього втручання в систему управління підприємством.

Стійкість передбачає стабільність і безперебійність процесів, які протікають на підприємстві, його здатність витримувати дестабілізуючу дію чинників зовнішнього і внутрішнього середовища. Забезпечення стійкості підприємства в умовах ринку обумовлює необхідністю постійно отримувати достовірну та регулярну інформацію про стан і динаміку кон'юнктури ринків, а також про конкурентів, партнерів, контрагентів, нові технології, нормативно-правові акти та ін.

Здатність до розвитку проявляється в адаптації підприємства до діяльності в умовах нестабільного і динамічного середовища і вона характерна для будь-якої функціонуючої системи.

Як самостійний підрозділ, служба безпеки підприємства повинна займати одне з провідних місць у системі управління об'єктом господарювання, яке б забезпечувало можливість інтерактивних зв'язків з усіма службами та підрозділами. При цьому система збору інформації, необхідної для діяльності служби безпеки, може ефективно працювати тільки при постійному контакті як із зовнішнім середовищем, так і з керівництвом підприємства. Взагалі місце системи економічної безпеки в організаційній структурі підприємства визначає, перш за все, позиція, яку займають власники і керівництво підприємства до цієї служби, їх компетентність і досвід управління, особисті й ділові інтереси, а також ділові якості співробітників системи безпеки, конкурентне положення підприємства на ринку та інше.

У штатному розкладі підприємства підрозділ економічної безпеки може бути замаскований як відділ зі зв'язків із громадськістю, внутрішнього аудиту або маркетингових досліджень. Для вирішення конкретних завдань на підприємстві в рамках системи економічної безпеки можуть бути створені такі підрозділи як відділ охорони об'єкта та персоналу, забезпечення режиму, економічної розвідки та контррозвідки. Причому, співробітники служби безпеки, що працюють під прикриттям виконуючи розвідувальні або контррозвідувальні функції, можуть бути офіційно працевлаштовані в ті відділи, які мають постійні робочі контакти із зовнішнім оточенням підприємства (відділи збуту або постачання, юридичний відділ тощо).

***Підрозділ економічної розвідки** – це структурний підрозділ, на який покладені задачі єдиного в рамках суб'єкта господарювання інформаційного центру. Функціями такого підрозділу є збір, обробка та аналіз інформації, що забезпечує ухвалення вищим керівництвом обґрунтованих рішень з найважливіших для інтересів підприємства питань*

Основне призначення служби економічної розвідки полягає в забезпеченні керівництва підприємства достовірною, об'єктивною і повною інформацією про наміри партнерів, суміжників, клієнтів і контрагентів, про сильні і слабкі сторони конкурентів; у зборі даних, що дозволяють робити

вплив на позицію опонентів у ході ділових переговорів; у сповіщенні про можливе виникнення кризових ситуацій; в контролі виконання укладених договорів і досягнутих раніше угод.

Метою розвідувальної діяльності в економічній сфері на рівні окремого суб'єкта господарювання є:

1. Своєчасне забезпечення керівництва підприємства надійною інформацією про стан внутрішнього і зовнішнього середовища, що дозволяє виявляти небезпеки, які можуть торкнутися економічних інтересів підприємства.

2. Організація максимально ефективної інформаційної роботи, що виключає дублювання структурними підрозділами підприємства функцій один одного.

3. Розробка коротко- і довгострокових прогнозів впливу навколишнього середовища на господарську діяльність підприємства. Розробка рекомендацій з локалізації й нейтралізації небезпек, що активізуються.

4. Посилення сприятливих і локалізація несприятливих чинників впливу навколишнього середовища на господарську діяльність підприємства.

Забезпечення безпеки в сфері господарювання передбачає не тільки захист власної підприємницької діяльності, але й підвищення рівня своїх конкурентних переваг. Тому сьогодні в системі безпеки підприємства все більше уваги приділяють бізнес-розвідці або конкурентній розвідці, яка стає важливою частиною менеджменту організації і спрямована на вдосконалення її діяльності. **Бізнес-розвідка** вчить правилам ведення конкурентної боротьби, вона передбачає, перш за все, вивчення досвіду роботи інших підприємств та організацій, які працюють краще та більш ефективно.

Розрізняють три основні типи бізнес-розвідки:

бенчмаркінг процесів;

бенчмаркінг результатів;

стратегічний бенчмаркінг.

До сфер застосування та переваг бізнес-розвідки відносять такі:

розробка та покращення стратегії роботи на ринку (ретельне дослідження досвіду та конкурентних стратегій інших фірм дає можливість зробити життєво важливі для підприємства відкриття, виконувати поставлені тактичні завдання з меншими витратами;

постійне вдосконалення виробничих процесів;

стратегічне планування та постановка реальних цілей своєї діяльності – допомога в прогнозуванні ринкових змін і правильному визначенні завдань, що виникають перед підприємством як наслідок цих змін;

вирішення проблем – можливість надання нестандартних відповідей на складні операційні питання;

освіта та ідейне збагачення – кожне бенчмаркінгове дослідження є постійним навчанням, що відкриває нові ідеї та підходи до вирішення старих задач;

порівняння та оцінка ринкових результатів;
каталізатор змін.

Бенчмаркінг – це:

1) процес ретельної оцінки власної діяльності підприємства порівняно з кращими у своїй галузі компаніями, використання отриманих результатів, щоб відповідати ним або перевищувати їх;

2) стандарт довершеності чи досягнень, порівняно з якими оцінюються відповідні показники;

3) пошук галузевих прикладів зразкової діяльності, що дозволяють досягти найвищих результатів

Окрім того, бенчмаркінг є обов'язковим інструментом реструктуризації організаційних процесів і систем, що дозволяє поглянути на вже знайомі речі з різних точок зору.

Робота **підрозділу економічної контррозвідки** служби безпеки суб'єкта господарювання включає виявлення, попередження, припинення спроб інфільтрації і вербування агентури конкурентами і кримінальними структурами, запобігання просочування конфіденційної інформації про діяльність підприємства з боку його співробітників, партнерів і клієнтів, профілактичну перевірку лояльності його співробітників, службове розслідування фактів фальсифікації і розкрадань, оперативне прикриття персоналу й об'єктів підприємства.

Окрім того, підрозділ контррозвідки повинен попереджати негативні процеси в колективі підприємства (трудові конфлікти з адміністрацією, масові порушення громадського порядку, загострення міжнаціональних відносин тощо). Виявлення і усунення причин та умов таких кризових ситуацій повинно проводитися як спеціальними адміністративними, так і соціально-психологічними методами (які сприяють узгодженню інтересів конфліктуючих сторін).

При розгляді можливої моделі реалізації системи економічної безпеки на підприємстві слід враховувати, що масштаби і кількість коштів,

які залучаються на її створення та експлуатацію, значною мірою визначаються можливостями самого підприємства і характером завдань, що стоять перед ним. Для забезпечення функціонування служби економічної безпеки їй необхідні і матеріально-технічні, і фінансові і кадрові ресурси. Але основним предметом її діяльності є інформація. Тому для успішного здійснення поставлених задач, в першу чергу, потрібні інформаційні ресурси – масиви вхідної інформації і програмне забезпечення для її збереження, обробки, аналізу та узагальнення.

Як показує практика, обсяг інформації для аналітиків служби безпеки є досить великим. Тому для ефективного доступу до інформації, яка є у розпорядженні підприємства, необхідним є створення **інтегрованого банку даних**. За допомогою такого банку можна розв'язати як обліково-довідкові і статистичні (кадри, бухгалтерський та податковий облік, фінансова звітність, контракти й угоди та ін.), так і інформаційно-логічні задачі (експрес-оцінка клієнтів та партнерів, дослідження кон'юнктури ринків, аналіз конфліктних ситуацій тощо). Таким чином, основою формування інформаційної бази даних служби безпеки підприємства повинно стати створення єдиного інтегрованого банку даних, який би акумулював всю інформацію, що поступає в службу безпеки, як з відкритих, так і з конфіденційних джерел.

Інформаційно-аналітичні стратегії як основний інструмент економічної розвідки в розвинутих країнах підтримуються навіть на рівні урядів. *Наприклад*, в Японії з 1957 року діє державний науково-технологічний інформаційний центр, який щорічно на основі аналізу 11 тисяч журналів (з них 7 тисяч – зарубіжні), 15 тисяч технічних звітів і доповідей складає більше 500 тисяч анотацій, а потім розсилає їх в японські корпорації та банки.

Функціонування служби безпеки також неможливе без сучасного матеріально-технічного оснащення. Так, для ефективного виконання поставлених завдань підрозділу потрібні транспортні засоби, обчислювальна техніка, засоби зв'язку та апаратура візуального спостереження тощо. Слід зазначити, що галузь технічних засобів розвідки і контррозвідки вже протягом багатьох років є однією з передових у плані застосування новітніх технологій, що, правда, обумовлює і високу вартість цих засобів.

Як показує міжнародна практика, результат вирішення розвідувальних і контррозвідувальних задач в економіці залежить, з одного боку, від уміння створювати і захищати власні інформаційні ресурси. З іншого, – від

можливості доступу до тієї несекретної інформації, що є у державі, від наявності комплексної програми такого доступу (можливо, навіть на платній основі).

Роботу служби безпеки також важко уявити і без фінансових ресурсів. Тому що в епоху інформаційних технологій інформація стає найдорожчим ресурсом. Її надання, як зазначалося вище, оплачується вельми значними сумами. Однак при правильній організації розвідувальної і контррозвідувальної діяльності на підприємстві, витрати на забезпечення економічної безпеки, не тільки окупаються, але й приносять прибуток.

Разом з інформаційним і фінансовим забезпеченням, для ефективного функціонування служби економічної безпеки необхідні кваліфіковані кадрові ресурси. І сьогодні основною перешкодою, що стоїть на шляху масового впровадження розвідувальних і контррозвідувальних технологій в реальний сектор української економіки, є брак кадрів (особливо в регіонах), які добре орієнтуються на вітчизняному і міжнародних інформаційних ринках володіють технологіями і методикою інформаційно-аналітичної роботи, а також здатні генерувати і розвивати методологію роботи. В даний час особливо актуальною стає проблема підготовки фахівців, які можуть забезпечити ухвалення оптимальних управлінських рішень в умовах невизначеності, яка пов'язана з різними підприємницькими ризиками та впливом на господарську діяльність дестабілізуючих факторів. Тому вже багато вищих навчальних закладів в Україні почали підготовку студентів зі спеціалізації "Менеджмент безпеки".

Система безпеки підприємства включає, як правило, інформаційні системи з розгалуженими логічними зв'язками між окремими об'єктами і значними обсягами інформації, має складні моделі баз даних і розвинений апарат для вирішення прикладних аналітичних задач. Тому **обов'язковими кваліфікаційними вимогами, що пред'являються до персоналу служби безпеки, є:**

- знання обчислювальної техніки, засобів зв'язку і передачі даних;
- вміння створювати програмне середовище і працювати в ньому;
- володіння способами і видами інформаційно-аналітичної діяльності;
- теоретичні і практичні знання з моделювання процесів і ситуацій заповігання ризикам;

- знання методів, способів, засобів і системної організації захисту інформації, а також способів інформаційного нападу та захисту від нього;
- володіння методиками виконання оперативних завдань.

Спираючись на знання загальнотеоретичних і спеціальних економічних знань спеціаліст з економічної безпеки повинен оперативно та об'єктивно оцінювати вплив різних зовнішніх і внутрішніх факторів як на загальні показники діяльності підприємства, так і на окремі його ділянки. Для цього **фахівець з економічної розвідки та контррозвідки повинен знати:**

дисципліни загальноекономічного циклу: мікро- та макроекономіку, статистику, фінанси, основи управління, логістику, маркетинг та інші;

спеціальні дисципліни: бухгалтерський та податковий облік, економічний аналіз, різні галузі права, теорію економічного контролю, стандарти аудиту, контроль та ревізію, трудове, цивільне та господарське законодавства, можливості економічних та інших спеціальних експертиз, процесуальні норми організації та методології проведення ревізій, перевірок, розвідувальної та контррозвідувальної роботи, правила постановки внутрішнього контролю та забезпечення захисту комерційної таємниці;

основи технологій конкретних галузей господарства, їх економіку, методи прогнозування, особливості фінансування, кредитування та оподаткування підприємств відповідно до їх спеціалізації, особливості організації обліку та складання звітності підприємствами різних сфер діяльності, щоб мати можливість надати точні та повні відповіді на економічні питання, що відносяться до різних галузей господарства.

Уся діяльність економічної розвідки поділяється на дві складові: інформаційно-пошукову та інформаційно-аналітичну.

Система економічної розвідки підприємства може одержувати дані з різних джерел – як державних, так і приватних. Існує поширена думка, що вся корисна інформація розвідувального характеру здобувається тільки з секретних джерел; але це не зовсім так. Під час Другої світової війни розвідка США 95 % інформації черпала з відкритих, 4 % – з напівофіційних і лише 1 % – з секретних джерел. Це твердження є справедливим і для підрозділів економічної розвідки суб'єктів господарювання. Тому завжди треба мати на увазі, що цінність інформації визначається не джерелом походження, а, перш за все, її змістом.

На етапі виявлення можливих джерел інформації необхідно провести ретельний аналіз інформаційних зв'язків працівників і керівництва підприємства в органах влади і державного управління, правоохоронних органах, банківських колах і засобах масової інформації. Обов'язкова участь керівництва підприємства в системі економічної розвідки обумовлена

тим, що в деяких випадках тільки керівники найвищого рівня можуть мати доступ на конкуруючі підприємства, до державних установ і інших організацій з можливістю легального отримання корисної для підприємства інформації. Так, саме американський досвід свідчить, менеджери вищого рангу 70 – 80 % свого робочого часу проводять в інших організаціях, оскільки саме там вони працюють з інформацією.

Але найбільш **важливим джерелом розвідувальної інформації є різноманітні документи**, а саме:

1. Облікові документи: первинні документи, що реєструють господарські операції; облікові реєстри; статистична, податкова та фінансова звітність.

2. Планова документація.

3. Інші офіційні документи: матеріали ревізій та аудиторських перевірок, протоколи засідань правління підприємства, контракти з працівниками підприємства, різні довідки, листи тощо.

4. Реклама.

Достовірну інформацію можна також отримати від організацій, які мають прямі зв'язки з конкурентом, а саме від:

1) постачальників основних засобів, сировини, комплектуючих виробів, науково-технічної інформації;

2) споживачів його продукції та послуг;

3) транспортних організацій;

4) інвесторів і банківських установ;

5) органів державного управління;

6) консалтингових агентств.

Окрім того, офіційним джерелом інформації можуть бути інші різноманітні фактори зовнішнього середовища:

книги про підприємства або виробничі об'єднання, до яких вони входять;

статті в засобах масової інформації та наукових виданнях;

доповіді і тези на науково-практичних конференціях, семінарах тощо;

інформація в мережі Інтернет.

Оскільки керівництво підприємства, як правило, зацікавлено в різноманітній інформації (економічній, довідковій, банківській, технологічній та іншій), об'єктивно виникає необхідність встановлення підрозділом економічної розвідки ділових контактів зі спеціалізованими фірмами, основним видом діяльності яких є збір, накопичення і аналіз інформації з того чи іншого напрямку, що становить інтерес.

Але дані, зібрані в результаті проведення розвідувальної діяльності, не є інформацією до тих пір, поки вони не пройдуть аналітичну обробку експертом у відповідній області. Тобто якість одержуваної в результаті аналітичної обробки інформації значною мірою залежать від експерта-аналітика.

Інформаційно-аналітична робота дозволяє: виявити інвестиційні наміри з боку фірм і організацій, контрольованих кримінальними структурами; розпізнати негативні тенденції в перерозподілі акцій з метою незаконного захоплення підприємства; запобігти кримінальним намірам щодо акціонерів із числа керівників і співробітників підприємства, забезпечити їх необхідними матеріалами для звернення до правоохоронних органів.

В **основі контррозвідувальної роботи** лежить положення, що будь-яка можлива подія тлумачиться як неминуча. Всі, навіть незначні, факти і деталі, кожна версія потребують професійної уваги, аналізу та узагальнення. Велику роль в цьому відіграє інтуїція, оскільки людина одержує візуальної інформації значно більше, ніж вона в змозі усвідомити у момент її отримання. **Інтуїція** – це здатність оцінити неусвідомлений, але вже помічений зоровими і слуховими органами насторожуючий факт. Тобто у контррозвідці активізації різного роду небезпек потрібно очікувати кожної хвилини і тоді вони не принесуть із собою катастрофічних наслідків.

Методика оперативного планування контррозвідувальної діяльності рекомендує починати роботу з сортування наявних задач у порядку їх значущості і складності. Тобто аналіз наявних версій важливо починати з відпрацювання всіх можливих найпростіших пояснень події і тоді переходити до чогось складнішого. Але, разом із тим, слід пам'ятати, що отримання інформації про такі дестабілізуючі дії, як проникнення на підприємство розвідувальних підрозділів конкурентів неможливе без використання конфіденційних джерел та нелегальних або напівлегальних методів.

До **нелегальних методів**, які підрозділи розвідувальних служб конкурента можуть застосувати проти підприємства та його персоналу, відносяться:

копіювання та крадіжки документів, які містять потрібну інформацію;
заслання та укорінення агентів в організаційні та керівні структури підприємства;

вербування агентів конкурентів;
проникнення у канали інформаційної системи підприємства та виведення її з ладу;

прослуховування приміщень і приватних телефонних розмов працівників підприємства тощо.

Але більшість цих методів є протизаконними, і їх використання, як правило, тягне за собою кримінальну відповідальність.

Напівлегальні методи збирання інформації конкурентами є менш небезпечними, оскільки не суперечать чинному законодавству, але, як правило, порушують норми суспільної моралі. До таких методів відносяться: "невимушені" бесіди з фахівцями та іншими носіями потрібної інформації; фіктивні переговори з конкурентами з приводу організації сумісної діяльності або укладання інших легальних угод; використання різних "благодійних" фондів та програм розвитку; переманювання спеціалістів конкурента; використання "людського" фактора (жіночої або чоловічої привабливості, хворобливої зацікавленості у будь-чому окремих осіб тощо).

У даний час у багатьох підприємствах успішно експлуатуються такі інформаційні бази даних, які дозволяють організувати інтеграцію (взаємне доповнення) різнорідних відомостей за одними і тими же об'єктами (особами, підприємствами, телефонами) шляхом їх ідентифікації та поєднання після надходження нових даних. У результаті нарощується мережна структура зв'язків об'єкта й утворюється "похідна інформація", що не вводилася в явному вигляді в банк і стає можливим дослідження ланцюжка ризикових ситуацій.

Право підприємства на забезпечення власної економічної безпеки повинно бути зафіксовано в установчих документах, зокрема у **Статуті** цього підприємства. На підставі Статуту розробляється **Концепція економічної безпеки**, яка обговорюється в колективі підприємства, і після обговорення затверджується його керівництвом (додаток А). Така Концепція у подальшому є основою для розробки Положення про систему економічної безпеки підприємства, посадових інструкцій для працівників підрозділів економічної безпеки, наказів, розпоряджень та інших документів із питань забезпечення економічної безпеки.

Структура Положення про систему економічної безпеки повинна мати такі складові частини:

1. Загальні положення. Тут підкреслюється, що усі структури економічної безпеки є функціональними підрозділами підприємства і безпосередньо

підпорядковуюються його керівництву. Тут же має бути визначена нормативна база функціонування системи, чітко визначені принципи її діяльності та мета – забезпечення економічної безпеки підприємства та створення найбільш сприятливих умов для його подальшого розвитку шляхом попередження можливих загроз та дестабілізуючих впливів на господарську діяльність.

2. Основні завдання. Ці завдання системи економічної безпеки та її підрозділів (розвідки, контррозвідки та інших) визначаються предметом діяльності.

3. Функції системи економічної безпеки. Функції системи визначаються її завданнями.

4. Права і обов'язки працівників системи економічної безпеки визначаються їх посадовими інструкціями.

5. Структура системи економічної безпеки. В цьому розділі визначаються самостійні підрозділи системи, а також інші функціональні підрозділи підприємства, які виконують самостійні програми захисту економічної діяльності (відділ бухгалтерського та податкового обліку, відділ внутрішнього аудиту, відділ кадрів, юридична служба тощо).

6. Відповідальність. У цьому розділі визначається, хто несе відповідальність за економічну безпеку підприємства: за що вони несуть відповідальність, межі відповідальності.

Причому, всі норми режиму економічної безпеки не повинні суперечити Конституції України та чинному національному законодавству.

У цілому така організація роботи служби економічної безпеки підприємства дає можливість відстежити і оцінити кризову ситуацію до того, як вона стане надбанням гласності, а також розробити оптимальну антикризову програму, що є важливим чинником конкурентної боротьби і може дати підприємству прямий економічний ефект.

1.3.4. Механізм управління економічною безпекою розвитку підприємства

У теоретичних і прикладних дослідженнях сучасної економічної науки все частіше піднімається проблема забезпечення економічної безпеки розвитку підприємства. В результаті розвитку підприємство стає більш відкритою системою, оскільки зростає число каналів взаємозв'язку

підприємства з зовнішнім середовищем, змінюються й ускладнюються комунікативні зв'язки. А це збільшує обсяг й інтенсивність зовнішніх потоків інформації та об'єктивно призводить до зростання загроз підприємству з боку конкурентів. Одночасно ускладнюється і комплекс внутрішніх взаємозв'язків та інформаційних потоків, що вимагає зміни й внутрішньої структури системи економічної безпеки підприємства. Тому формування механізму захисту економічної безпеки розвитку сучасного підприємства варто здійснювати виходячи із уявлення його як динамічної системи, що постійно змінюється за характеристиками ресурсів та прагне розширити зони господарювання шляхом освоєння ресурсних джерел у нових зонах стратегічних інтересів.

Вивчення процесів формування небезпек для механізму управління економічною безпекою діяльності підприємств у процесі їхнього розвитку необхідно здійснювати на основі аналізу та оцінки інформації з використанням двосторонньої асиметричної моделі.

Концепція асиметричної моделі будується на тому, що у початковому становищі всі суб'єкти господарювання мають рівні права переходу зі свого "рідного" поля діяльності у нові зони стратегічних інтересів. Але у цій зоні інтереси усіх суб'єктів перетинаються, і між ними виникають протиріччя та конфлікти, що несуть у собі загрози порушення безпеки їхнього розвитку. І якщо конфліктуючі сторони не вирішують протиріччя на початковому етапі їх виникнення, то вони розробляють індивідуальну систему захисту, що проявляється у формуванні та реалізації системи протидій, використовуючи певні методи та моделі.

У таких випадках у якості визначальних заходів захисту від небезпек необхідно розглядати:

- пристосування до ситуацій, що складається (адаптація) з можливим корегуванням тактичних і стратегічних установок;
- вибір нейтральної (вичікувальної) позиції;
- розробка та здійснення (реалізація) активних дій наступального характеру, що забезпечують розширення поля діяльності в певному стратегічному напрямі.

Тобто у якості **методів захисту** власної безпеки, підприємство може застосовувати такі стратегії:

1. Ухилення від економічної безпеки передбачає відмову від таких форм господарської діяльності, які несуть у собі ризик і небезпеку.

2. Обмеження та нейтралізація економічної небезпеки власними засобами. В даному випадку підприємством встановлюється

підвищений контроль над розвитком небезпечної ситуації, розробляються плани для її обмеження та усунення загроз.

3. Захист безпеки в союзі з іншими, застосовується коли підприємству не вистачає власного потенціалу захисту. Цей метод має два варіанта. Перший – пошук захисту у більш сильного компаньйона за рахунок часткової відмови від частини прибутку. Другий – створення об'єднання рівноправних підприємств для сумісного захисту.

4. Передача ризику іншому, тобто страхування ризиків.

До основних засобів захисту безпеки підприємства відносяться:

технічні засоби (сейфи, системи відео- і теленагляду, системи сигналізації, системи ідентифікації особи, системи кодування і декодування інформації тощо);

економічні засоби пов'язані з прийняттям економічних рішень в інтересах підприємства. Вони здійснюються за допомогою різноманітного менеджменту: фінансового, адміністративного, кадрового тощо;

правові засоби використовуються за допомогою національного і міжнародного права для захисту законних інтересів підприємства у відносинах з державою, іноземними фірмами, партнерами по бізнесу, працівниками й окремими громадянами. Як правило, ці засоби застосовуються у разі звернення підприємства до суду або інших контролюючих і правоохоронних органів;

інформаційні засоби застосовуються, перш за все, для захисту комерційної таємниці підприємства;

політичні засоби пов'язані з фінансуванням підприємством окремих партій, рухів, що може забезпечити адміністративну підтримку та захист інтересів підприємства на різних рівнях влади.

Механізм управління економічною безпекою розвитку підприємства необхідно формувати на основі загальних принципів побудови такого механізму, визначаючи індивідуально для кожного підприємства його склад, структуру, функції та взаємозв'язки з іншими елементами структури підприємства. Компоненти управління економічною безпекою розвитку підприємства повинні бути підсистемою єдиної системи стратегічного та оперативного управління підприємством. Система управління економічною безпекою повинна, перш за все, забезпечувати захищеність всіх комунікаційних каналів і трансакцій, пов'язаних з організацією, зберіганням, передачею, виробництвом і відтворенням інформаційних ресурсів підприємства та їхніх похідних на всіх рівнях управління підприємством.

Окрім того, така система повинна враховувати дію та різні форми прояву людського фактора і містити в собі елементи системи підтримки необхідного щодо зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства інформаційно-психологічної й мотиваційної стійкості персоналу підприємства.

Розвиток підприємства, як необхідна умова забезпечення його життєдіяльності, постійно супроводжується деяким розбалансуванням як внутрішніх, так і зовнішніх ресурсно-функціональних елементів. Це, з одного боку, може відбуватися внаслідок запланованих дій, обґрунтованих із позицій часу, необхідних для досягнення тактичних або стратегічних цілей суб'єкта господарювання. З іншого боку, може мати місце й інша ситуація, – коли на зовнішньому, щодо підприємства, ринку ресурсів відбувається боротьба за них як результат зіткнення інтересів декількох суб'єктів господарювання або інтересів підприємства та держави. Обидва варіанти можуть призвести до конфліктних ситуацій, які можна розглядати як загрози економічній безпеці розвитку підприємства.

Тому загальна концепція функціонування організаційного механізму економічної безпеки розвитку підприємства вимагає, як мінімум, створення такої системи, що забезпечує розпізнавання загроз, прогнозування наслідків їх активізації, визначення методів локалізації та видачі сигналів у загальну систему управління, де приймаються рішення з усунення небезпеки, і/або корегуються стратегічні цілі підприємства.

Мета функціонування організаційно-управлінського механізму економічної безпеки розвитку підприємства – організація збору інформації про небезпеки для вироблення та впровадження тактичних і стратегічних управлінських рішень, адекватних ситуаціям, які складають у кожний конкретний період.

Основні завдання організаційно-управлінського механізму економічної безпеки розвитку підприємства – це розпізнавання та класифікація загроз, розробка та реалізація таких управлінських рішень, які б дозволяли підприємству:

забезпечувати захищеність якості й обсягів споживаних і вироблених ресурсів від дестабілізуючих факторів (загроз) зовнішнього й внутрішнього середовища;

забезпечувати безпечну реалізацію програмних завдань, спрямованих на передбачувану зміну (розширення або скорочення) окремих ресурсів підприємства;

протидіяти дестабілізуючій зміні обсягів необхідних ресурсів шляхом розробки системи превентивних заходів у формі контрзагроз.

У системі методологічних підходів до формування механізму забезпечення безпеки розвитку основний акцент варто зробити на використанні ситуаційного підходу. Цей підхід базується на дослідженні поведінки підприємства в умовах значної непередбачуваності тих різноманітних ситуацій, які створює в процесі його функціонування зовнішнє й внутрішнє середовище. Він дозволяє також із найбільшим ступенем об'єктивності оцінювати й прогнозувати розвиток суб'єкта господарювання в динаміці.

Ситуаційний підхід висуває свої вимоги до формування базових процедур прийняття рішень з економічної безпеки підприємства, до числа яких відносяться:

організація постійного спостереження за станом зовнішнього й внутрішнього середовища підприємства, що провокує небезпеки певного характеру;

аналіз, розпізнавання й класифікація небезпек;

складання спеціальної ситуаційної інформаційної бази;

розробка керівником або особою, що приймає рішення, сценаріїв розвитку ситуацій і сценаріїв прийняття адекватних цим ситуаціям рішень;

попередня формалізація (програмування) впровадження заходів, спрямованих на усунення або локалізацію небезпек;

формування бібліотеки систематично або циклічно повторюваних небезпек, реалізація яких може порушити економічну безпеку.

Особлива роль у системі цих процедур належить розробці сценаріїв розвитку ситуацій і розробці сценаріїв упровадження можливих управлінських рішень.

При створенні організаційно-управлінського механізму економічної безпеки визначальною повинен стати поетапний підхід до реалізації функцій управління, що припускає такий порядок управлінської адміністративної діяльності:

передбачення, яке включає постановку цілі, прогнозування й планування;

оперативне управління, яке включає організацію, регулювання й координування окремих виробничих функцій і завдань;

заклучне управління, яке включає облік, контроль, аналіз й оцінку.

Передбачення, як одна з найбільш відповідальних функцій вищої ланки управління, характеризується високим рівнем творчості. На цьому

етапі приймаються рішення за двома основними стратегічними завданнями: стратегічна ціль з якісного вдосконалення підприємства й засоби (ресурси) для досягнення цієї цілі (або цілей). Самі по собі постановка й вирішення цих завдань є багатоаспектною проблемою, вимагають використання спеціальних методів, прийомів й інструментів моделювання у двох площинах: в обґрунтуванні доцільності певного шляху розвитку й у забезпеченні безпеки обраного напрямку розвитку. Оскільки визначення якісно-кількісних координат для двох систем зазначених моделей носить стохастичний, тобто, імовірнісний характер, то вирішення такого роду завдань можливе тільки при використанні у якості інструментів методів і прийомів ситуаційного аналізу й моделювання. Ці моделі повинні бути максимально націлені на розробку й впровадження превентивних заходів захисту економічної безпеки. До них варто віднести організацію підтримуючих груп у системі законодавчої й виконавчої влади, розробку PR-технологій, прогнозування заходів щодо узгодження інтересів конфронтаційних позицій конкуруючих суб'єктів.

На цьому етапі визначаються програмно-цільові нормативи, що носять рекомендаційний характер, тобто виробляється система індикаторів рівня розвитку підприємства, за якими, у свою чергу, визначаються міри превентивного захисту від можливих прогнозованих небезпек.

Взагалі у процесі поточної реалізації програмно-цільових установок розвитку підприємства та для здійснення оцінки якості управління економічною безпекою розвитку, процедури в цій предметній області виконуються за циклом у порядку, наведеному далі:

1) збір, реєстрація й зберігання інформації (якісний аспект – визначення системи показників);

2) обробка й оцінка результатів аналізу інформації (якісно-кількісний аспект);

3) визначення причин відхилень від стратегічних й оперативно-тактичних цілей і завдань;

4) вибір сценарію з бази або розробка нових сценаріїв поведінки агентів (суб'єктів) внутрішнього й зовнішнього середовища відповідно до причинно-наслідкової характеристики ситуації;

5) обґрунтування й вибір поведінки системи управління (реалізація відповідних ситуації заходів);

6) розробка механізму впровадження, що відповідає ситуації управлінського рішення;

7) контроль і регулювання процесу реалізації заходу, координація роботи окремих агентів (окремих працівників або колективів, у тому числі тимчасових творчих колективів й окремих структурних підрозділів);

8) збір, реєстрація й зберігання нової інформації.

На цьому етапі виникає досить важлива й неоднозначно розв'язувана проблема – визначення якісного складу інформації, тобто **обґрунтування системи показників-індикаторів**, що адекватно описують сформовану ситуацію. Варто зазначити, що цей етап найбільш відповідальний, оскільки система індикаторів формується під основну стратегічну ціль, її підцілі й оперативно-тактичні завдання, які необхідно вирішувати протягом життєвого циклу стратегічних програм розвитку підприємства. А вони, як відомо, є індивідуальними ресурсно-ситуаційними проблемами для кожного суб'єкта господарювання.

До системи індикаторів якості управління включаються показники, що становлять як абсолютні вимірники, що характеризують екстенсивність протікання певних економічних процесів, так і відносні, що дозволяють дати оцінку інтенсивності явища, тобто якісному використанню ресурсного потенціалу. Причому кожне підприємство повинне формувати свою індивідуальну шкалу нормативних значень показників, визначати межі (коридор) їх відхилень.

Принциповою вимогою до системи показників, які використовуються в процесі оцінки безпеки розвитку підприємства, є те, що вони повинні формуватися із числа таких, що традиційно реєструються на підприємстві. Це забезпечує наступність в оцінці безпеки діяльності, дозволяє формувати стійку за якісним складом критеріїв просторово-часову динаміку. При цьому витрати на організацію збору інформації, а, при необхідності, методи її реєстрації й зберігання будуть удосконалюватися. Введення нових показників спричиняє витрати на обліково-аналітичні роботи й конфіденційно-охоронні процедури. Однак це не виключає, у силу певної необхідності, розширення системи показників в оперативному порядку, якщо це економічно доцільно.

Взагалі якість управлінської діяльності на сучасному етапі залежить від творчого підходу й здійснюється за принципом: індивідуальним ситуаціям – індивідуальне вирішення. Особливо це відноситься до системи управління економічною безпекою підприємства.

У цілому ж рівень роботи системи управління економічною безпекою підприємства залежить від швидкості та якості одержання, обробки

інформації як основних передумов прийняття якісних рішень. Найбільш вдалим є сполучення швидкості і якості, хоча на практиці найчастіше виникають ситуації, коли керуюча система повинна поступитися або якістю, або швидкістю.

1.4. Перевірка фінансової безпеки підприємства

Професійні компетентності, що формуються за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Комунікація	Автономність, відповідальність
1. Здатність оцінювати фінансову безпеку підприємства	1. Знання факторів та індикаторів, які характеризують фінансову безпеку	1. Вміння оцінювати ступінь фінансової безпеки	1. Донесення до відділу керівництва інформації про загрози фінансової безпеки	1. Ініціативність при пошуку інформації, що характеризує фінансову безпеку
2. Здатність оцінювати рівень фінансової безпеки при залученні міжнародного капіталу й проведенні інвестиційної діяльності	2. Знання функцій контролінгу на підприємстві	2. Вміння організувати внутрішній контроль фінансової безпеки	2. Взаємодія з фінансовими службами в управлінні фінансовими ресурсами підприємства	2. Індивідуальна відповідальність за забезпечення фінансової безпеки підприємства

1.4.1. Загальні проблеми фінансової безпеки підприємства

Упровадження в економіку України ринкових методів господарювання іноді призводить до того, що багато суб'єктів господарювання не можуть підтримувати задовільним свій фінансовий стан і часто стають банкрутами. Тому саме фінансова безпека є критичною сферою у забезпеченні економічної безпеки підприємств, оскільки у цій сфері формується оптимальний перерозподіл фінансових ресурсів, створюються

об'єктивні умови для забезпечення розвитку відтворювальних процесів капіталу підприємства, ефективною структурної перебудови економічного базису та формуються передумови майбутнього прогресивного розвитку. Тобто фінансова безпека регулює питання фінансово-економічної заможності суб'єктів господарювання та їхньої стійкості до банкрутства.

Під фінансовою безпекою підприємства розуміють такий стан його економіки котрий можна характеризувати збалансованістю та стійкістю до негативного впливу будь-яких загроз, здатністю забезпечувати необхідними фінансовими ресурсами свої екологічні інтереси, сталий і ефективний розвиток. До фінансової діяльності і відповідно фінансової безпеки підприємства – відносять такі складові: бюджетну, грошову-кредитну, валютну, банківську, інвестиційну, фондову страхову. Саме тому фінансовою безпекою підприємства можна вважати такий його фінансовий стан, який характеризується, по-перше, збалансованістю і якістю фінансових інструментів, технологій і послуг, котрі використовуються підприємством, по-друге, здатністю фінансової системи підприємства, забезпечувати реалізацію власних фінансових інтересів і завдань достатніми обсягами фінансових ресурсів, втретє, забезпечувати ефективний і сталий розвиток цієї фінансової системи, і нарешті стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз.

На жаль, єдиних підходів до визначення критеріїв фінансової стійкості підприємств не має. І оцінюються критичний фінансовий стан підприємства сьогодні лише за окремими характеристиками, зокрема платоспроможності. Такими показниками, що характеризують структуру балансу підприємства, є коефіцієнт поточної ліквідності, коефіцієнт забезпеченості власними засобами, коефіцієнт відновлення платоспроможності. Але ці показники характеризують лише одну сторону фінансового стану, є суто індивідуальними і не можуть слугувати орієнтиром для оцінки фінансового стану підприємства в цілому.

Тому значний практичний інтерес має вирішення питання про комплексні характеристики фінансової безпеки підприємства, іншими словами, при яких саме показниках фінансовий стан підприємства можна вважати стійким. У зарубіжних країнах такі загальні індикатори економічної безпеки розроблені і їх порогові значення становлять:

коефіцієнт власності (незалежності) не нижчий 0,7;

коефіцієнт позичкових коштів не вище 0,3;

співвідношення позичкових і власних коштів не вище 1,0;

коефіцієнт абсолютної ліквідності не нижчий 0,2 – 0,25;
проміжний коефіцієнт покриття не нижчий 0,7 – 0,8;
загальний коефіцієнт покриття не нижчий 1,0 (до 2,0 – 2,5).

Треба враховувати, що наведені показники та їх порогові значення є лише загально теоретичними і вони не можуть слугувати для оцінки рівня фінансової безпеки реального підприємства. Ними можна користуватися лише як орієнтирами для оцінки фінансового стану підприємства в цілому порівняно з аналогічними (середніми) індикаторами галузі, об'єднання тощо. Тому що за своєю сутністю порогові значення цих і, відповідно, аналогічних показників є суворо індивідуальними для конкретних підприємств залежно від специфіки їх діяльності.

Більш значний досвід оцінки фінансової безпеки підприємств нагромаджено у країнах із розвинутою економікою. Там, зокрема, виділяються дві групи факторів та індикаторів (показників) для оцінки рівня економічної безпеки підприємства. До **першої групи** належать такі індикатори, внаслідок прояву яких у недалекому майбутньому підприємство може очікувати значні фінансові труднощі. Серед таких показників (індикаторів) виділяють:

- 1) нестача обігових коштів;
- 2) низькі значення коефіцієнтів ліквідності;
- 3) перевищення розмірів позичкових коштів над встановленими нормативними;
- 4) надмірне використання короткострокових позичкових коштів у якості джерела фінансування довгострокових вкладень;
- 5) невиконання зобов'язань перед кредиторами та акціонерами щодо своєчасного повернення позик, виплати процентів і дивідендів;
- 6) перевищення встановленого порогового рівня простроченої кредитної заборгованості;
- 7) наявність простроченої дебіторської заборгованості;
- 8) наявність понаднормативних виробничих запасів і залежалої готової продукції та товарів;
- 9) істотні втрати у виробничій діяльності, що часто повторюються;
- 10) погіршення відносин із банківськими установами;
- 11) використання нових джерел фінансових ресурсів на відносно не вигідних умовах;
- 12) застосування у виробничому процесі повністю зношеного обладнання;

- 13) потенційні втрати довгострокових контрактів;
- 14) несприятливі зміни у портфелі замовлень;
- 15) неправильна інвестиційна політика.

До **другої групи** включені такі критерії та індикатори, наявність яких дозволяє оцінити ступінь фінансової безпеки підприємства як критичний. Разом із тим вони свідчать, що за певних умов або ж внаслідок невжиття або несвоєчасного вжиття необхідних заходів ситуація на підприємстві може різко погіршитись. До таких критеріїв й індикаторів можуть бути віднесені:

- 1) звільнення ключових співробітників апарату управління;
- 2) нерегламентовані зупинки, а також порушення ритмічності виробничо-технологічного процесу;
- 3) надмірна залежність підприємства від будь-якого одного конкретного проекту, типу устаткування, виду активів;
- 4) перебільшенні очікування прибутковості нового проекту;
- 5) участь підприємства у судових справах із непередбачуваним результатом;
- 6) недооцінка необхідності постійного технічного оновлення виробництва;
- 7) втрати ключових партнерів;
- 8) неефективні довгострокові угоди;
- 9) погіршення кон'юнктури ринків внаслідок міжнародної кризи;
- 10) політичний ризик.

Наведені критерії та індикатори певною мірою умовні, не всі з них мають кількісні виміри, та й значення їх для оцінки фінансової безпеки підприємства досить різне. Однак постійний контроль цих показників та розгляд їх у комплексі з урахуванням можливої позитивної та негативної динаміки розвитку, може створити необхідну базу для розробки прогнозу щодо зміни рівня фінансової безпеки підприємства.

Питання забезпечення та підтримки фінансової безпеки підприємств в умовах конкурентного ринку набувають винятково важливого значення, оскільки в нашій країні та й в інших державах постсоціалістичного табору проблема банкрутства підприємств практично не виникала. Тому сьогодні кризові явища ставлять нові завдання перед системою внутрішнього контролю щодо визначення та оцінки критеріїв фінансової безпеки та забезпечення сталої роботи підприємства. В умовах ринкової економіки **сталість роботи підприємства** є основною умовою його розвитку та життєдіяльності.

До основних видів сталості системи прийнято відносити: рівновагу, стаціонарний режим функціонування та гомеостазис.

*Під **рівновагою** розуміється такий стан системи, що характеризується рівністю попиту та пропозиції всіх наявних у системі ресурсів. Стан рівноваги може характеризуватися незмінністю деяких показників роботи підприємства (обсягу постачань, прибутку) або припустимими відхиленнями їх від заданих рівнів*

Рівновага має місце, коли всі діючі сили взаємно урівноважені, або сума діючих на систему зовнішніх і внутрішніх факторів і вихідних сил дорівнює нулю.

Дане положення дозволяє провести аналогію між рівновагою і сталим безпечним станом, для якого характерна збалансованість загроз і протидій у рамках життєвого простору підприємства. Такий рівноважний безпечний стан може бути сталим (тривалим), несталим (короткочасним) і байдужим.

Іноді рівновага також визначається як здатність системи за відсутності зовнішніх впливів зберігати як завгодно довго заздалегідь заданий стан, що є досить близьким до визначення стану економічної безпеки.

*Під **стаціонарним режимом** вважається циклічне повторення однієї і тієї ж послідовності станів системи*

Тобто стаціонарний стан системи є сталим, якщо при незначному відхиленні від нього система знову повертається в цей стан.

***Гомеостазис** у даному аспекті є сталим станом безпеки системи в її взаємодії з навколишнім середовищем. Це стан, що змінюється, залишаючись відносно постійним*

Тобто в процесі управління рівнем безпеки підприємства домогтися незмінного функціонування підприємства. При цьому механізм управління безпекою можна вважати оптимально організованим у тому випадку, коли для забезпечення стабільності будуть здійснюватися мінімально можливі витрати.

Сталість економічної діяльності в сучасній літературі розглядається як результат умілого, обґрунтованого управління всією сукупністю виробничих факторів і фінансових ресурсів, що визначають результати діяльності підприємства.

Але сталість безпечної роботи підприємства тісно пов'язана з його адаптивністю. Під **адаптацією** розуміють процес пристосовування структури і функцій системи до умов зовнішнього середовища. Саме сталість і адаптивність, що виступають найважливішими характеристиками, необхідними для забезпечення достатнього рівня безпеки підприємства, повинні співвідноситися з процесами розвитку підприємства.

У періоди розвитку найбільшу загрозу для нормального функціонування підприємства представляє руйнування його потенціалу (виробничого, технологічного, науково-технічного і кадрового) внаслідок недостатності фінансових ресурсів, необхідних для його відтворення. Саме така ситуація вимагає забезпечення фінансової безпеки як основного компонента сталої роботи підприємства. Тому визначення меж фінансової безпеки підприємства має суттєве практичне значення і належить до числа найважливіших економічних проблем в умовах ринкової економіки.

1.4.2. Моніторинг безпеки залучення міжнародного капіталу та інвестицій

У сучасних умовах однією з важливих і, на жаль, негативних сторін економічного життя нашої країни є гострий дефіцит фінансових ресурсів при одночасній необхідності реалізації широкомасштабних структурних перетворень, впровадження інноваційних технологій, створення конкурентоспроможного виробництва. Значною мірою це пов'язано з тим, що внутрішні джерела фінансування підприємств накопичуються досить повільно внаслідок міжнародної економічної кризи, а частка національних кредитно-фінансових установ залишається недостатньою для впровадження серйозних довгострокових програм стратегічного розвитку. І, як наслідок, виникає необхідність пошуку нових шляхів стимулювання інвестиційної активності у виробничій сфері за допомогою реалізації комплексу погоджених заходів у фінансовій, податковій, приватизаційній і зовнішньоекономічній сферах.

Однією з ланок цього комплексу є залучення додаткових фінансових ресурсів у формі інвестиційних і кредитних ресурсів розвинених країн

і міжнародних фінансових організацій. Однак характер і спрямованість процесів інвестування суб'єктів господарювання свідчать про те, що інвестиційний клімат в Україні продовжує залишатися стійко непривабливим як для вітчизняних, так і для іноземних інвесторів.

Найважливішою умовою формування інвестиційної привабливості національної економіки є стабільна нормативно-правова база, яка б заохочувала капіталовкладення. Тому у напрямі вдосконалення правового забезпечення господарської діяльності закордонних інвесторів повинні бути здійснені такі заходи:

- приведення вітчизняного інвестиційного законодавства у відповідність із міжнародними нормами регулювання цієї сфери;

- забезпечення стабільності законодавчої бази на основі введення мораторію на прийняття тих законодавчих актів, які можуть погіршити умови господарювання всіх суб'єктів підприємництва;

- удосконалення законодавства щодо земельних відносин.

Треба підкреслити, що в останні роки обсяг іноземних інвестицій мав тенденцію до зростання завдяки активній участі у цьому процесі приватних інвесторів і зниженню у цей період урядового контролю над інвестиційним процесом. Однак у цей же час особливо гостро перед державою постала така проблема, якій на сучасному етапі економіки незаслужено приділяється мало уваги. Суть її полягає в тому, що в процесі оперативно-розшукової діяльності Служби безпеки України були встановлені факти, які свідчили про те, що багато іноземних інвесторів своїми діями завдали шкоди як економічній безпеці країни, так і безпосередньо безпеці окремих підприємств. Тобто сучасний стан державного регулювання інвестиційної діяльності, особливо капіталовкладень у виробничу сферу, не відповідає цивілізованим правилам і нормам, які склалися в індустріально розвинених країнах. Так, багатомільярдні кредити, які отримала Україна в період міжнародної економічної кризи від Міжнародного валютного фонду, були цілком спрямовані у банківську сферу у більшості для погашення зовнішніх зобов'язань нашої держави, і практично не торкнулися реального сектору економіки.

У цьому зв'язку необхідно на загальнодержавному рівні створити механізм обліку та контролю іноземних інвесторів на предмет перевірки їхньої репутації в минулому, а також відстеження результативності конкретних інвесторів за кордоном. Одним із заходів такого обліку та контролю є постійний моніторинг наслідків залучення іноземного капіталу.

*За своїм змістом **моніторинг** є системою організаційних та аналітичних заходів, пов'язаних зі здійсненням постійного спостереження та контролю за станом об'єкта безпеки з одночасною оцінкою результатів спостереження*

Моніторинг різних явищ і процесів має на меті визначити їхню відповідність суспільним інтересам, конкретним цілям і завданням.

Моніторинг інвестиційної діяльності повинен бути частиною системи управління у вигляді організованого цільового систематичного безперервного процесу не тільки спостереження, але й моделювання інвестиційних процесів із метою створення системи підтримки ухвалення рішень для їхнього регулювання. Проведення моніторингу дозволить точніше визначати проблеми, які сповільнюють залучення закордонних капіталів, а також виявляти на мікрорівні позитивні та негативні тенденції, обумовлені присутністю цих капіталів, що особливо важливо для забезпечення й підтримки економічної безпеки розвитку підприємства.

Контроль та аналіз діяльності на інвестиційному ринку України **різноманітних іноземних інвесторів дозволяє виділити серед них декілька типів** залежно від ступеня можливих загроз для фінансової безпеки як країни, так і окремих підприємств.

До першого типу належать інвестори, які шляхом участі в інвестиційних проектах мають на меті усунення конкуренції на світовому ринку за допомогою встановлення жорстких умов співробітництва та обмежень, що приводять до втрати вітчизняними виробниками зовнішніх ринків збуту продукції.

Другий тип інвесторів має на меті лише імпортування продукції в Україну або тільки закупівлю сировини і напівфабрикатів для експорту з країни. Це перетворює нашу державу в сировинний "придаток" і стимулює технологічну залежність вітчизняних підприємств від імпортерів, не поліпшуючи макроекономічної ситуації в цілому.

У деяких випадках інвестування здійснюється з метою розміщення в Україні небезпечних виробництв і технологій, які заборонені в розвинених країнах, для переробки і розміщення токсичних відходів, а також для поставки в рахунок інвестицій знятого з виробництва устаткування і впровадження застарілих технологій, чим наноситься шкода не тільки економіці, але й навколишньому середовищу. Під видом надійних і солідних партнерів, такі інвестори, пропонуючи українським підприємствам досить привабливі умови інвестування, намагаються укласти невігідні

й навіть економічно небезпечні для української сторони контракти, користуючись, зокрема, нерозвиненою в нашій державі системою інформаційного забезпечення щодо діяльності закордонних партнерів.

Одним із найнебезпечніших типів інвесторів, які провокують зростання корупції в державі та розкрадання національного багатства, є так звані "кримінальні" інвестори, що мають на меті "відмивання" незаконно отриманих коштів шляхом здійснення капіталовкладень або сприяння розвитку в Україні тіньового бізнесу. Непоодинокі випадки, коли представники іноземних фірм під приводом інвестиційної діяльності намагаються укласти з адміністративними органами або з органами місцевого самоврядування угоди, що мають на увазі перерозподіл власності, у тому числі, привласнення стратегічно важливих об'єктів. стратегічно важливих об'єктів. У процесі контролю та нагляду за інвестиційною діяльністю іноземних фірм правоохоронні органи України часто викривають багатоступінчасті схеми, які дозволяють таким "інвесторам" без порушення чинного законодавства одержувати надприбутки та вивозити їх за кордон.

У той же час для деяких українських підприємств характерним є нецільове використання отриманих іноземних коштів, невиконання інвестиційних зобов'язань, переказ валюти за кордон тощо. І, як наслідок, у вигляді іноземних інвестицій, зокрема, із країн СНД, Балтії, з різних офшорних зон в Україну фактично надходять вітчизняні кошти, що перебувають у тіньовому обігу. Так, одним із найбільших інвесторів в економіку України є Кіпр – визнаний центр проведення неоподаткованих фінансових операцій.

Саме наявність перерахованих проблем підтверджує необхідність створення системи моніторингу економічних наслідків залучення іноземного капіталу. Моніторинг інвестиційної безпеки повинен вирішувати такі завдання: контроль поточного стану інвестиційної безпеки зовнішньо-економічних зв'язків підприємств; оцінка ефективності використовуваних форм і методів захисту інвестиційної безпеки вітчизняних підприємств. У результаті моніторингу зацікавлені організації повинні мати можливість отримувати об'єктивну інформацію про стан інвестиційної безпеки та розробляти адаптивні або попереджувальні заходи із збереження або посилення фінансової безпеки вітчизняних підприємств.

Для забезпечення ефективності управління інвестиційною безпекою підприємства його керівництво повинне, перш за все, мати уяву про те, як залучення іноземних інвестицій може вплинути на економічні інтереси

всіх пов'язаних із ним осіб (ділових партнерів, конкурентів, працівників підприємства, органів державного управління, інших інвесторів та ін.).

Основними процедурами, необхідними при проведенні моніторингу, повинні стати постійний збір та обробка інформації щодо всіх іноземних інвесторів, які помічені у відносинах з українськими підприємствами, аналіз їхньої попередньої діяльності й т. д. У випадку виявлення компрометуючих даних, служба, що проводить моніторинг, зобов'язана попередити підприємство про ненадійність партнера.

Звичайно, що окреме підприємство не в змозі проводити такого роду моніторинг, тому систему моніторингу треба організувати централізовано на рівні держави, що забезпечить створення єдиної бази даних, до якої окремі підприємства зможуть звертатися із запитом відносно потенційних іноземних інвесторів.

Для підвищення рівня інвестиційної безпеки підприємства, крім системи моніторингу, доцільно також створити єдиний банк даних іноземних інвестицій на українських підприємствах і запропонованих їм інвестиційних проєктів. Крім цього, створити у вітчизняній економіці інфраструктуру державного стимулювання інвестицій, що забезпечить проєктування та експертизу інвестиційних проєктів, надання надійних банківських гарантій, страхування ризиків при реалізації виробничих програм і відповідний інформаційно-консалтинговий супровід зазначених процесів.

Упровадження запропонованих заходів у комплексі дозволить сформувати та посилити потужний політико-економічний інтерес до забезпечення фінансової безпеки підприємств і створення сприятливих умов для їхнього функціонування в умовах залучення іноземних інвестицій.

1.4.3. Функції контролю у забезпеченні фінансової безпеки

Фінанси – це той механізм, що пронизує всю економічну систему та дозволяє створювати передумови для майбутнього її функціонування та розвитку. Первинним джерелом формування фінансових ресурсів є діяльність виробничих підприємств, у процесі якої створюється первинний додатковий продукт, що розподіляється потім через складну систему фінансово-кредитних відносин по всій економічній системі. Така конструктивна

та глобальна роль фінансів призводить до того, що управлінські рішення з забезпечення економічної безпеки розвитку підприємства в будь-якій сфері його діяльності, повинні обов'язково розглядатися та оцінюватися залежно від їхнього впливу на поточний та майбутній його фінансовий стан, його фінансову безпеку. Це пов'язане з тим, що будь-який бізнес може стабільно функціонувати в умовах безперервного протікання відтворювальних процесів капіталу, що забезпечують циклічність і безперервність формування, розподілу й використання фінансових ресурсів. Саме тому в основі економічної безпеки підприємств, що функціонують у системі вільних ринкових відносин та вибирають стратегію перманентного розвитку, знаходиться фінансова безпека і пов'язана з нею фінансова стратегія як ключовий фактор, що забезпечує збереження та розширення його ресурсного простору, а отже, і високу його конкурентну позицію.

У загальній системі розвитку підприємства значення забезпечення безпеки фінансової стратегії полягає в тому, що залежно від її вибору формулюються та реалізуються всі інші функціональні стратегії підприємства (табл. 1.4.1).

Таблиця 1.4.1

Роль фінансової стратегії в системі стратегій підприємства

Загальна стратегія розвитку підприємства	Функціональні стратегії	
	Стратегія маркетингу	Фінансова стратегія
	Стратегія продуктів	
	Стратегія використання людського потенціалу	
	Стратегія науково-дослідних робіт	
	Інші функціональні стратегії	

Складність формування та реалізації фінансової стратегії, як зазначено, полягає в тому, що вона має функціональний характер та є підпорядкованою щодо загальної стратегії розвитку підприємства. Тому, з одного боку, всі компоненти стратегії підприємства є базою для вироблення фінансової стратегії, а з іншого боку – фінансова стратегія виступає фактором, що забезпечує реалізацію як окремих функціональних стратегій, так і стратегії розвитку підприємства в цілому. Під фінансовою стратегією розуміють спосіб реалізації підприємством цілей фінансової діяльності,

спрямований на вирішення основного протиріччя між потребою у фінансових ресурсах і можливостей їх отримання та використання.

Потрібно врахувати, що не існує готових рішень для всіх проблем, з якими може зіткнутися підприємство. Реальні економічні проблеми завжди нестандартні, взаємозалежні та переплетені, а час і вихідна інформація для їхнього вирішення найчастіше бувають обмежені. Тому в області управління таким складним і багатоелементним фактором, як фінанси, виникає необхідність у комбінуванні різних підходів, застосуванні накопичених знань у різних предметних галузях для пошуку творчих вирішень в умовах невизначеності та неповної інформації.

Відомо, що протягом усього трансформаційного періоду в економіці України усе ще спостерігається серйозна нерозвиненість фінансового ринку, недовіра до його правового забезпечення, що проявляються навіть на рівні операцій з корпоративними цінними паперами підприємств – акціями. Це пов'язано як з недоліками правового забезпечення, так і з не підготовленістю сучасного менеджменту підприємств до роботи в системі ризику та невизначеності. Тому проблема формування й реалізації фінансових механізмів стратегії розвитку на сучасному етапі є процесом, що самоорганізується, у якому підприємство, реалізуючи антикризовий розвиток, борючись за виживання, змушене згладжувати невдалі рішення вищих органів влади та апробувати нові форми взаємин як усередині підприємства, так і на галузевому та міжгалузевому рівнях.

Таким чином, можна зробити висновок, що на даному етапі найбільш надійний механізм захисту інтересів підприємств у системі фінансових стратегічних інтересів – використання внутрішньоорганізаційних механізмів, до яких відноситься **контролінг**.

Основне призначення контролінгу є орієнтація управлінського процесу на досягнення всіх цілей, що стоять перед підприємством, а основна сутність – у переведенні управління підприємством на якісно новий рівень за допомогою інтеграції, координації та напряму діяльності різних служб і підрозділів підприємства на досягнення оперативних і стратегічних цілей

Механізм контролінгу може виконувати ще одну важливу функцію в системі прийняття управлінських рішень. Ця функція пов'язана з тим, що в умовах жорсткості конкуренції й необхідності захисту від загроз менеджмент підприємства повинен урахувати можливість виникнення

двох ситуацій: або в нього постійно виникає необхідність у корегуванні шляху проходження до намічених стратегічних цілей, або підприємству доцільно (а іноді воно, при певних обставинах, змушено) змінювати свої стратегічні установки. Використання інформаційної бази та результатів аналізу, а також оцінки ситуації, що склалася в зовнішньому і внутрішньому середовищі, накопичених у системі контролінгу, дозволяє визначити момент часу стратегічної цільової переорієнтації підприємства та його бізнесу з метою збереження капіталу та цілісності організації.

Оскільки в організаційній сфері забезпечення економічної безпеки підприємства істотним моментом є трансформація знань про причини та об'єкти порушення безпеки в механізм попередження реалізації загроз активними реакціями на їхнє виникнення, то концепція організації контролінгу як інструмента забезпечення фінансової безпеки підприємства полягає в розробці системи впорядкування та узгодження взаємодії елементів оперативного та стратегічного управління.

У більш широкому розумінні обґрунтування **необхідності впровадження** на сучасному підприємстві **такої функціональної системи, як контролінг**, пояснюється такими причинами:

1) підвищення нестабільності зовнішнього середовища, що висуває додаткові вимоги до системи управління підприємством:

а) зміщення акценту з контролю минулого на аналіз майбутнього;

б) збільшення швидкості реакції на зміну зовнішнього середовища, підвищення гнучкості підприємства;

в) необхідність у безперервному відстеженні змін, що відбуваються в зовнішньому і внутрішньому середовищах підприємства;

г) необхідність продуманої системи дій щодо забезпечення виживання підприємства та запобігання кризових ситуацій;

2) ускладнення системи управління підприємством, що вимагає координації усередині системи управління;

3) інформаційний бум при недоліку релевантної (істотної, значимої) інформації вимагає побудови спеціальної системи інформаційного забезпечення управління;

4) загальнокультурне прагнення до синтезу, інтеграції різних галузей знання та людської діяльності.

При цьому **контролінг забезпечує виконання таких функцій:**

координацію управлінської діяльності для досягнення цілей підприємства;

інформаційну та консультаційну підтримку прийняття управлінських рішень;

створення та забезпечення функціонування загальної інформаційної системи управління підприємством;

забезпечення раціональності управлінського процесу.

У структуру елементів організації контролінгу необхідно включити: методи оперативного та стратегічного контролінгу, систему внутрішнього фінансового контролю та аудиту, контрольні звіти як спосіб зворотного зв'язку.

Розробка **методів оперативного контролінгу** повинна будуватися на формуванні механізму пошуку "вузьких місць" результатів діяльності підприємства (прибутку та ліквідності) у межах оперативного планування і контролю на певному проміжку часу (місяць, квартал).

Методи стратегічного контролінгу забезпечують процес довгострокового існування та платоспроможності підприємства. У їхніх межах здійснюється визначення зони "вузьких місць" економічного зростання поза певного проміжку часу, а саме: якісне формулювання мети (числові показники, загальна мета); концепція економічного зростання; аналіз "вузьких місць" і потенціалу; стратегія просування товарів на ринки з портфелем замовлень для розробки товарної політики; перетворення стратегії в проекти та заходи; контрольні показники у вартісному вираженні, у тому числі рух коштів і прогнозовані фінансові результати; передумови, можливості та ризик, що враховуються у стратегічному аналізі планових і фактичних показників.

Система внутрішнього контролю призначена для поліпшення оперативного обліку забезпечення вірогідності інформації, що подається в оперативних та зведених аналітичних документах, збереження цінностей і підвищення ефективності реалізації фінансової стратегії підприємства.

До елементів, що становлять систему внутрішнього контролю, варто віднести: організаційну систему, систему документації та інформації, систему доказів, матеріальні засоби захисту, штат співробітників контролюючої служби, систему спостережень.

До організаційної системи внутрішнього контролю належать визначення обов'язків, поділ завдань, визначення функцій. При цьому визначення обов'язків повинне обновлятися після кожної їхньої зміни (перерозподілу) між окремими співробітниками. Поділ завдань повинен бути побудований таким чином, щоб можна здійснювати взаємний контроль їхнього виконання, як мінімум, двома співробітниками.

Система документації та інформації містить у собі письмові інструкції, первинні документи, що слугують основою інформації, фінансові та управлінські звіти, нормативні збірники керівних документів і вимоги, що висуваються до звітності з метою забезпечення поінформованості та оперативності доступу до них особам, відповідальним за прийняття рішень із забезпечення економічної (фінансової) безпеки.

Особливе місце в системі внутрішнього фінансового контролю займає організація аудиту фінансової безпеки підприємства. Вона повинна бути механізмом постійного спостереження за найважливішими результатами поточної діяльності в умовах постійно мінливої кон'юнктури фінансового ринку.

Під аудитом фінансової безпеки підприємства розуміють комплекс, систематичну, незалежну і періодичну перевірку стану зовнішнього і внутрішнього фінансового середовища, правильності визначення і реалізації фінансових інтересів, цілей, стратегії забезпечення фінансової безпеки на підприємстві в цілому і на його окремих функціональних складових. Метою аудиту фінансової безпеки ризиків здійснення фінансової діяльності, чинників, що призвели до певного стану фінансової безпеки, можливостей підприємства щодо утримання фінансової безпеки на належному рівні, а також розроблення заходів щодо забезпечення фінансової безпеки підприємства.

Встановлення періодичності формування звітної бази даних як принципу побудови системи аудиту фінансової безпеки підприємства полягає в тому, що така періодичність визначається необхідністю оперативного реагування, тобто своєчасністю здійснення внутрішнього контролю за окремими аспектами фінансової діяльності. При цьому показники річної звітності не є об'єктами поточного аудиту фінансової безпеки.

Принцип встановлення розмірів відхилень фактичних результатів фінансової діяльності від передбачених припускає, що на кожному підприємстві з урахуванням специфіки його діяльності повинен бути визначений критерій "критичних відхилень". Розмір цих відхилень може бути прийнятий у відсотковому відношенні з використанням коефіцієнта варіації. При цьому коливання показника варіації повинно зменшуватися зі зростанням часу спостереження. Так, для декади це відхилення може бути прийняте в розмірі, наприклад, близько 20 %, для місяця – близько 15 %, для кварталу – близько 10 %.

У процесі аналізу основних причин, що викликають відхилення фактичних результатів фінансової діяльності від передбачених, як принципової

процедури результатів аудиту пропонується, у першу чергу, виділяти ті показники, за якими спостерігаються "критичні відхилення" від цільових нормативів та показників фінансових планів і бюджетів. За кожним "критичним відхиленням" (а при необхідності, і за менш значимими величинами відхилень найбільш важливих для підприємства показників) повинні бути оперативно виявлені причини, що їх викликали, та розроблені заходи, щодо їх усунення.

Запропонована система організації механізму безпеки фінансової діяльності може бути використана як у процесі поточної, звичайної діяльності підприємства, так і при диверсифікації й зміні його стратегічних цілей розвитку.

1.4.4. Управління фінансовими ресурсами підприємства

Управління фінансовими ресурсами є найважливішим завданням у формуванні стратегії розвитку підприємства та забезпечення його фінансової безпеки. Формування стратегії підприємства повинно базуватися на основі таких принципів.

1. Ситуативності. Сутність цього принципу полягає в необхідності аналізу й оцінки сформованої ситуації, у якій знаходиться підприємство, що зводяться до такого: визначення параметрів стану зовнішнього середовища; виявлення факторів, що визначають процес інвестування на підприємстві; визначення сфер прояву цих факторів; формування характеристик сфер прояву факторів; формування кількісних та якісних ознак характеристик; формування кількісних показників характеристик (параметрів) на основі критеріїв, індикаторів і вирішальних правил їхньої побудови; визначення мети, завдань, проблемних ситуацій, пов'язаних з інвестуванням виробничих процесів; визначення рівня інвестиційної привабливості підприємства; формування фінансової стратегії підприємства; оцінка й аналіз поточного стану фінансових ресурсів підприємства; визначення характеристик елементів фінансової стратегії підприємства; визначення кількісних і якісних характеристик елементів фінансової стратегії підприємства; формування безлічі домінуючих факторів (детермінант), інтервалів (границь) їхньої зміни, тривалості дії (впливу).

2. Адаптивності. Значення принципу полягає у визначенні потенційних можливостей переходу підприємства з поточного стану в бажане,

котре визначається стратегічними, тактичними й оперативними завданнями відповідно до мети функціонування підприємства та змінами у зовнішньому середовищі.

Формування фінансової стратегії пов'язано з розробкою таких механізмів, які дозволять виявити позитивні та негативні фактори залучення фінансових ресурсів, що характеризують даний перехід, й оцінити їх вплив на фінансову безпеку підприємства. Основним принципом виявлення таких факторів є дослідження об'єктивно існуючих відносин між підприємством та іншими об'єктами, що беруть участь у формуванні фінансової стратегії та фінансової безпеки підприємства (рис. 1.4.1).

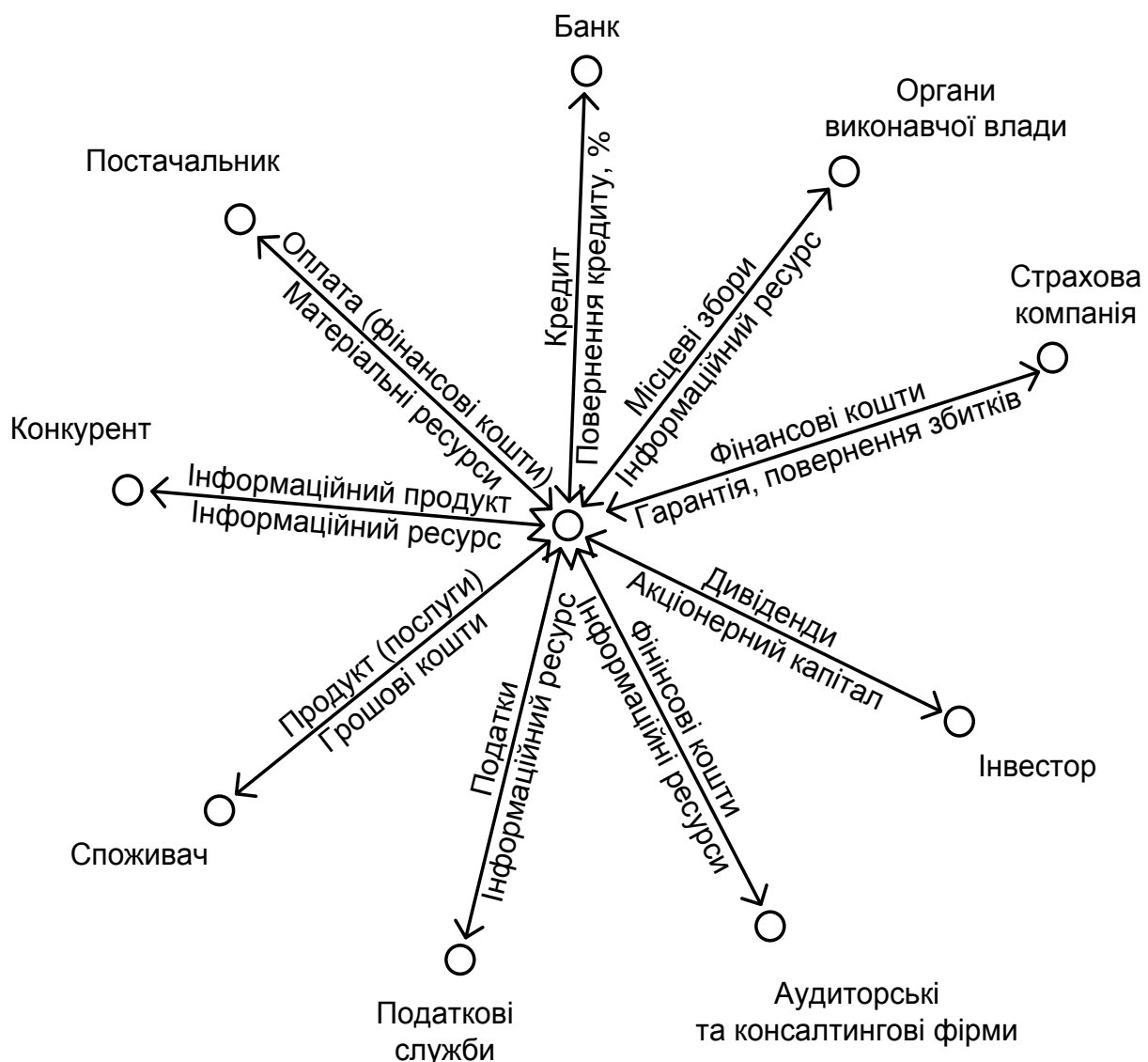

Рис. 1.4.1. Схема взаємодії підприємства та економічних об'єктів, що беруть участь у формуванні фінансової стратегії та фінансової безпеки

Основні фактори, що впливають на фінансову безпеку, та їхній прояв у процесі взаємодії підприємства та інших економічних об'єктів на основі фінансових ресурсів наведені в табл. 1.4.2.

Таблиця 1.4.2

Фактори, їхній прояв і індикатори фінансової безпеки підприємства

Найменування процесу	Найменування фактора	Форма прояву	Індикатор
1	2	3	4
Кредитування (інвестиційні процеси)	Інфляція	Збільшення дисконтної ставки	Рівень інфляції
	Наявність вільних фінансових ресурсів	Зниження дисконтної ставки	Обсяг ресурсів
	Фінансовий стан контрагента (позичальника)	Ризикованість процесу кредитування	Показники фінансово-господарської діяльності
	Тривалість кредитування	Доцільність надання кредиту	Короткостроковий кредит. Середньостроковий кредит. Довгостроковий кредит
	Частота надання кредиту	Управління ризиком кредитування	Детермінанта – чим частіше надається кредит, тим нижче рівень ризику
	Форма кредиту	Визначає об'єкти, відносини, умови кредиту	Вид кредиту (банківської, виробничий, інвестиції)
	Процентна ставка кредиту	Ефективність надання (взяття) кредиту	Дисконтна ставка комерційного кредиту
	Відсоток НБУ		Дисконтна ставка НБУ
Розмір кредиту	Обсяг кредитування (валюта визначається кредитним договором)		
Емісія	Котирування акцій (ЦБ)	Попит на ЦБ	Індекс акцій на ринку ЦБ
	Темп розвитку підприємства	Умови емісії	Зміна (абсолютне, відносне) вартості підприємства

Продовження табл. 1.4.2

1	2	3	4
	Темп розвитку галузі	Стабільність галузі	Зміна (абсолютне, відносне) частки у ВВП
	Прибутковість (нерозподілений прибуток)	Стабілізація фінансового становища	Збільшення (зменшення) нерозподіленого прибутку
Емісія	Величина акціонерного капіталу (частка)	Стабільність підприємства	Питома вага власного капіталу в структурі капіталу
	Кількість акцій	Визначає ціну акції	Кількість акцій
Цільове (зовнішнє) фінансування	Співпідпорядкованість організаційно-правових структур	Визначає порядок фінансування	Форма власності, рівень участі керуючої структури
	Періодичність фінансування	Визначає обсяги, терміни фінансування	Вартість фінансових ресурсів, терміни фінансування
	Наявність програми фінансування (ціль фінансування)	Визначає розмір, терміни й мету фінансування	Сукупність показників, визначених програмою
	Наявність відповідної статті витрати в корпоративному, регіональному, державному бюджеті	Визначає ймовірність фінансування	Стаття витрати бюджету
Інновація	Спрацювання обладнання	Необхідність заміни обладнання, технології	Норма амортизації, коефіцієнт зносу
	Амортизація	Наявність фонду для реконструкції виробництва	Розмір амортизації
	Вимоги до якості продукції	Вимоги до допусків і характеристик обладнання	Стандарти ISO 9000
	Вартість інновації		Обсяг інноваційного капіталу
	Наявність ринкової ніші для інноваційного продукту	Доцільність інновації	Обсяг сегмента ринку

Продовження табл. 1. 4.2

1	2	3	4
	Наявність інфраструктури, що відповідають потужностей для інновації		Ступінь готовності до інновації (можливості інноваційних змін, наявність технологій, кваліфікаційний рівень персоналу)
Реалізація товару (послуги)	Позиціювання на ринку	Визначає обсяги реалізації	Сортамент продукції, рівень споживчих властивостей
Реалізація товару (послуги)	Наявність запасів готової продукції	Визначає обсяги реалізації	Обсяг готової продукції
	Диверсифікованість	Стійкість (стабільність) обсягів реалізації	Номенклатура й сортамент продукції
	Тривалість виробничого й фінансового циклів	Швидкість оборотності	Кількість днів обороту фінансових коштів
	Прибутковість товару	Рентабельність виробництва	Величина прибутку, оборотності, рентабельності
	Ефективність маркетингу	Рентабельність виробництва й реалізації	Витрати на маркетингову політику, зміну обсягу реалізації як результат маркетингової політики
	Активність конкурентів	Визначає ціну товару, продукту, послуги	Рівень конкурентоспроможності продукції
Виплата дивідендів	Норма прибутку	Визначає ринкову вартість і привабливість акції	Рентабельність акції, рентабельність капіталу, прибуток на одну акцію
	Вид акції	Визначає умови й дивідендну політику підприємства	Вид акції
	Кількість акцій	Визначає номінальну й ринкову вартість акції	Кількість акцій

1	2	3	4
	Номінальна вартість акції	Залежить від кількості акцій і величини акціонерного капіталу	Величина вартості однієї акції
	Ринкова вартість акції	Визначає рівень конкурентоздатності підприємства, галузі	Котирування акції на фондовому ринку
	Склад акціонерів (участі на паях)	Визначає фінансову й дивідендну політику підприємства	Ступінь участі акціонерів (у відсотках до загальної кількості випущених акцій)

Властивості процесів взаємодії між підприємством і об'єктами дозволяють визначити фактори й форми їхнього прояву у вигляді значень кількісних або якісних характеристик. Кількісні і якісні характеристики можуть бути визначені як критерії, індикатори, (показники).

Таким чином, з погляду наведеного механізму формування фінансової безпеки, основними факторами в процесах розвитку підприємства, що стосуються інвестиційного процесу, є інфляція, наявність вільних фінансових ресурсів, фінансовий стан контрагенту, тривалість кредитування, частота надання кредиту, форма кредиту, процентна ставка кредиту, відсоток НБУ, розмір кредиту, котирування акцій, темп розвитку підприємства, темп розвитку галузі, прибутковість (нерозподілений прибуток), величина акціонерного капіталу (частка), кількість акцій, співвідпорядкованість організаційно-правових структур, періодичність фінансування, наявність програми фінансування (мети фінансування), зносу обладнання, амортизація, вимоги до якості продукції, наявність ринкової ніші для інноваційного продукту, позиціонування на ринку, наявність запасів готової продукції, диверсифікованість, тривалість виробничого й фінансового циклів, активність конкурентів, вид акції, склад акціонерів (участі на паях).

Для підвищення ефективності розробки фінансової стратегії необхідно розробити систему пріоритетів, засновану на процедурі ранжування цих факторів. Це можливо зробити на основі прийнятої на підприємстві консультативної схеми взаємодії експертів в області фінансової безпеки

і співробітників підприємства, що беруть участь у формуванні і реалізації фінансової стратегії. Після ранжування факторів проводиться аналіз сформованої ситуації і визначається необхідність реконфігурації системи ранжування факторів на основі принципу адаптивності. Тому зазначені принципи можна використати не тільки для формування складу факторів, але й для процедури адаптивного ранжування.

Реалізація механізмів фінансової стратегії для забезпечення інвестиційних процесів підприємства ґрунтується на технології прийняття відповідних управлінських рішень. З погляду фінансової безпеки, технологічний процес ухвалення рішення повинен містити в собі такі етапи:

- аналіз й оцінку сформованої ситуації;

- формулювання проблеми в сформованій ситуації;

- виявлення факторів, що впливають на проблемну ситуацію;

- ранжування факторів проблемної ситуації;

- визначення проявів факторів проблемної ситуації, що становлять потенційну загрозу фінансовій безпеці підприємства;

- ідентифікацію загроз, величини потенційних збитків, визначення об'єктів і суб'єктів небезпек;

- встановлення відносин між факторами проблемної ситуації і факторами, що характеризують небезпеку;

- визначення ступеня можливого впливу з боку підприємства в рамках організаційно-управлінського механізму фінансової безпеки на відносини, що характеризують зв'язки проблемної ситуації і загроз;

- ідентифікацію елементів організаційно-управлінського механізму фінансової безпеки для послаблення (нейтралізації) зазначених відносин відповідно до мети фінансової стратегії підприємства;

- вибір складу учасників формування і реалізації управлінських рішень;

- розробку моделей проблемної ситуації з урахуванням небезпек;

- вироблення альтернатив відповідно до моделей проблемної ситуації;

- розробку вирішальних правил для звуження області альтернативних рішень, включаючи моделі переваг вибору альтернатив;

- ухвалення альтернативного рішення;

- розробку механізму реалізації управлінського рішення.

Проблемна ситуація може характеризуватися набором факторів загроз її виникнення, а також факторами, що викликають безпосередньо ситуацію (процес). У випадку, якщо вектор впливу фактора проблемної ситуації (процесу) збігається (діє в одному напрямі) з вектором впливу

фактора загрози, то тоді формується синергетичний ефект, який підсилює ймовірність реалізації небезпеки. *Наприклад*, підвищення дисконтної ставки НБУ приведе до зниження доходу по інвестиційному проекті, що, у свою чергу, може призвести до зміни умов інвестиційного проекту або до його невиконання (протидії) з боку інвестора.

Основою запропонованої технології прийняття рішень в фінансових процесах підприємства є механізм, у якому визначаються спільні дії факторів ситуації, факторів, що визначають проблемну ситуацію, і факторів-загроз, що підсилюють проблемну ситуацію. Функціональна спрямованість механізму фінансової безпеки укладається у тому, щоб нейтралізувати спільну взаємодію факторів, що визначають проблемну ситуацію, і факторів загроз із використанням принципів реалізації фінансової стратегії в сформованій ситуації.

1.5. Контроль матеріальних і трудових ресурсів у системі економічної безпеки

Професійні компетентності, що формуються за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Комунікація	Автономність, відповідальність
1. Здатність контролювати безпеку взаємодії підприємства з контрагентами та оцінювати загрози підприємству від власних співробітників	1. Знати критерії безпеки взаємодії підприємства з різними контрагентами	1. Вміти оцінювати безпечність логістичних систем підприємства	1. Готовність до співробітництва з представниками постачальників та покупців	1. Відповідальність за якість постачання ресурсів та за стан дебіторської і кредиторської заборгованостей
	2. Знати види загроз підприємству від власних співробітників	2. Знати механізм управління мотивацією персоналу	2. Брати участь у розробці заходів з відшкодування збитків, які були заподіяні підприємству власним персоналом	2. Відповісти за інформаційно-психологічну безпеку персоналу підприємства

1.5.1. Контроль безпеки взаємодії підприємства з контрагентами

Підприємство, як будь-яка виробнича система, неминуче залучається до взаємин із ринковими факторами виробництва через необхідність використання певного набору ресурсів, що призводить до певних витрат. Причому, витрати, що виникають у сфері постачання в умовах ринкової економіки є досить великими й у деяких випадках порівняні з витратами у виробничій сфері. Ці витрати на закупки, що здійснюються підприємством, можуть значно впливати на обсяги його прибутків, а, тим самим, на рівень економічної безпеки. Саме тому одним із важливих завдань управління економічною безпекою підприємства стає нейтралізація загроз, що виникають у процесі боротьби за обмежений обсяг ресурсів у межах життєвого простору підприємства.

При цьому при формуванні механізму управління економічною безпекою підприємства необхідно враховувати, що безпосередні стосунки підприємства з постачальниками та споживачами обумовлюють виникнення певного роду ризиків, пов'язаних із самим процесом виробничо-господарської діяльності. Разом із тим, функціонування підприємства може призвести до виникнення загроз рівню безпеки його контрагентів, що викликає в них відповідну реакцію та наступне зниження загального рівня безпеки самого підприємства.

Тому особливу важливість у забезпеченні економічної безпеки підприємств займає контроль за взаємовідносинами з різними контрагентами. Причому, самостійно окремі служби безпеки підприємств не можуть у повному обсязі контролювати фінансовий стан цих контрагентів та сумлінність взаємин між ними. Тому в Україні був прийнятий Закон "Про організацію формування та обігу кредитних історій" [40], в якому були визначені принципи діяльності спеціальних установ (бюро) з формування кредитних історій юридичних і фізичних осіб, інформація про діяльність яких може бути надана зацікавленим підприємствам – користувачам.

Кредитна історія – це сукупність інформації про юридичну або фізичну особу, що її ідентифікує, відомств про виконання нею своїх зобов'язань та іншої відкритої інформації

Кожна кредитна історія складається з 4 розділів:

- 1) відомість, що ідентифікує особу;
- 2) відомість про грошове зобов'язання суб'єкта кредитної історії;
- 3) інформацію про суб'єкта кредитної історії, яка складається із сукупності документованої інформації про особу з держаних реєстрів, інших баз даних публічного користування та відкритих для загального користування джерел;
- 4) відомість про операції з інформацією, яка складає кредитну історію.

Бюро надають інформацію з кредитних звітів у формі кредитних звітів виключно користувачам та іншим бюро.

Користувачем Бюро може бути юридична або фізична особа, суб'єкт господарської діяльності, що укладає кредитні довідники та відповідно до Договору про інформаційні послуги надає інформацію, що складає кредитну історію і має право отримати (або тільки має право отримати) інформацію, що складає кредитну історію. Користувачами Бюро можуть бути банки, небанківські фінансові установи та інші суб'єкти господарської діяльності, які надають послуги з відстроченням платежу або надають майно в кредит.

Інформація, що складає кредитну історію є конфіденційною інформацією з обмеженим доступом. Аналіз такої інформації дозволяє уникнути укладання господарських договорів із несумлінними контрагентами.

Аналіз діяльності національних підприємств свідчить, що загроза необґрунтованого підвищення цін на сировину, матеріали та комплектуючі є актуальною для 61 підприємств, порушення термінів договірних умов спостерігалось на 44 %, постачальники 32 % підприємств необґрунтовано порушують обсяги постачань, а 43 % підприємствам доводилося пред'являти рекламачії постачальникам за порушення умов постачань.

Таким чином, оскільки стосунки з постачальниками ресурсів виступають одним із значних факторів, що можуть дестабілізувати діяльність підприємства, саме оптимізація вибору постачальників й нормалізація наступної взаємодії з ними повинні стати основою для підтримки необхідного рівня економічної безпеки. Базисом цього процесу повинна стати концепція зон стратегічних ресурсів. Зони стратегічних ресурсів – це сукупність постачальників основних ресурсів, здатних забезпечити виведення на ринок того чи іншого асортименту підприємства. З огляду на наявність різних цін на однакові ресурси у різних постачальників, принцип вибору оптимальної

ціни сировини й матеріалів та їх застосування у господарській діяльності визначається більшою мірою мотивацією одержання достатнього прибутку (максимально можливого) при мінімальних витратах.

Основу вибору постачальників повинні складати певні базові критерії, застосування яких дозволить створити попередній перелік постачальників, що буде поступово уточнюватися при проведенні їхньої більш детальної перевірки. Усіх постачальників, що відповідають базовим критеріям, доцільно розподілити за категоріями відповідно до потенційного рівня небезпек, який вони можуть створити для підприємства. Це дозволить правильно вибрати методи, які будуть застосовуватися у подальшій роботі з постачальниками. До найбільш важливих із них відносять сертифікацію постачальників, партнерство з постачальниками та їх рейтингування.

Про потенційні можливі загрози з боку постачальників та інших контрагентів можна зробити висновок за такими ознаками:

у документах вказано лише юридичну адресу, і постачальник приховує фактичне місцезнаходження фірми;

статутна діяльність не має під собою матеріальної бази (приміщень, обладнання, співробітників тощо);

засновники підприємства та його керівництво не мають постійного місця проживання у даному регіоні;

до складу засновників включені фіктивні юридичні особи та підставні фізичні особи;

засновники підприємства затримують перерахування внесків до статутного фонду;

відсутній реальний рух грошових коштів на рахунках підприємства в банках протягом тривалого періоду часу;

у статутних й інших документах присутні можливі ознаки підробок:

а) відсутність або викривлення необхідних реквізитів;

б) нечіткість відбитків печаток та штампів;

в) невідповідність реквізитів, що вказані в бланках, фактичній назві підприємства;

г) невідповідність реквізитів у різних документах тощо.

Тому **при намірі укласти договір** з тією чи іншою фірмою **необхідно з'ясувати** таке:

чи зареєстрована ця фірма відповідно до чинного законодавства;

чи має фірма юридичну адресу; де реально розташовано її офіс;

чи має вона печатку, штампи та бланки з її координатами.

Отримавши ці дані, необхідно перевірити їх відвідуванням фірми, оглянути її стан, особисто ознайомитися з керівництвом потенційного партнера, у бесіді з ними з'ясувати такі питання:

1. Коли була зареєстрована фірма та які основні напрями її діяльності?

2. З якими підприємствами (запропонувати назвати їх) були проведені успішні торгівельні операції?

3. Чи має фірма досвід та який у проведенні подібних операцій?

4. Де і з ким працювало керівництво фірми, їхня освіта та досвід роботи?

5. Чи не припиняла фірма свою діяльність зі збереженням печатки?

Таку корисну інформацію можна отримати:

у місцевих органах влади та самоврядування;

в органі реєстрації;

у колишніх клієнтів фірми;

за місцями попередньої роботи керівництва фірми;

в органах внутрішніх справ та прокуратурі;

у податковій інспекції, Пенсійному фонді, Антимонопольному комітеті, інших контролюючих та наглядових органах;

в органах зв'язку, статистики та інших.

Багато цікавого можна дізнатися у конкурентів потенційного партнера. При цьому, не обов'язково збирати дані з усіх джерел, інколи достатньо отримати відомості лише з деяких із них. Але вся подібна інформація повинна бути проаналізована та декілька разів перевірена. Далі (у разі відсутності будь-яких сумнівів) можна з'ясувати:

1. Коли і як потенційний постачальник збирається виконати взяті на себе зобов'язання (зокрема, продати товар, виконати роботу, надати послуги та ін.)?

2. Хто і що може гарантувати надійність та платоспроможність постачальника?

3. Умови транспортування та зберігання товару, наявність складських приміщень, транспортних засобів.

4. Які дії будуть вживані у випадку невиконання зобов'язань?

5. Чи згоден постачальник негайно відшкодувати збитки та сплатити штрафні санкції?

Особливе значення для сумнівів має відсутність у постачальника товару, який він пропонує. Якщо постачальник ще сам не отримав продукції,

а лише чекає гроші, щоб за них придбати цю продукцію та передати підприємству, то така угода загрожує збитками споживачу. Тому бажано провести окремі бесіди на ці теми з різними співробітниками фірми – потенційного партнера.

Доцільно у ході попередньої перевірки ознайомитися з установчими документами, реєстраційним свідоцтвом, необхідними ліцензіями, патентами, а також фінансовою звітністю, щоб упевнитися в платоспроможності постачальника.

Крім цього, необхідно сформулювати **ряд вимог до процесу вибору постачальників**, що враховують критерії безпеки, такі, як: стабільність й конкурентоспроможність групи постачальників; оптимальна їхня вертикальна інтеграція; розподіл закупівель серед постачальників; забезпечення максимального впливу на обраних постачальників; організація співробітництва не з одним, а з декількома постачальниками ресурсів однієї групи; наявність резервних страхових фондів; гнучка структура підприємства, яка дозволяє ефективно змінювати її профіль; налагоджена мережа від постачальників до підприємства.

Закупівлі товару бажано розподілити між альтернативними постачальниками таким чином, щоб збільшити вплив на них. Частку, яку одержить кожен окремий постачальник, повинна бути досить великою, щоб йому було не вигідно її втрачати. Однак значний розподіл закупівель не дасть підприємству структурних переваг. У той же час закупівлі всього товару в одного постачальника можуть значно впливати на підприємство. Все це обумовлює необхідність стимулювання альтернативних постачальників до входу на ринок за рахунок невеликих обсягів закупівель.

Також значну роль у подоланні загроз взаємодії з постачальниками грає можливість встановлення партнерських відносин із ними. Це дає можливість розвинути елементи взаємодопомоги постачальника і підприємства в питаннях якості, зниження витрат й тривалості операційного циклу.

Важливу роль у процесі управління закупівлями відіграє **контроль за якістю постачань ресурсів**, який охоплює самостійний блок загроз, нагляд за якими необхідний для підприємства. У зв'язку з цим для підприємства принципово важливо мати надійний інструментарій для оцінки якості постачань ресурсів, що може бути забезпечено конкретним постачальником.

Особливе значення для підтримання забезпечення оптимальної взаємодії з контрагентами підприємства має контроль договірних відносин. Механізм економічної безпеки при цьому повинний забезпечувати можливість

своєчасної перевірки розрахунків із постачальниками та підрядчиками, покупцями продукції, попереджаючи появу простроченої заборгованості.

Порядок і форми розрахунків між постачальником та покупцем визначаються в господарських договорах. Це найбільш розповсюджена та найбільш важлива основа виникнення зобов'язань, основна форма реалізації товарно-грошових відносин у ринковій економіці. Прийняття рішень про вид договірних відносин повинне влаштовуватися не тільки виходячи з можливостей одержати оплату або повернути товар. До уваги повинні прийматися особливості оподаткування та бухгалтерського обліку підприємства, відповідність умов договорів внутрішній корпоративній культурі. Порушення договірних зобов'язань може викликати значні економічні наслідки для обох сторін, що вимагає обов'язкової участі елементів механізму управління економічною безпекою підприємства у процесі складання та підписання усіх господарських договорів і угод.

1.5.2. Логістична система підприємства як організаційна основа підвищення безпеки його розвитку

Зростаюча необхідність швидкої адаптації до умов ринкового середовища, що змінюються, та попиту на продукцію, обумовлює необхідність у підвищенні загальної організації виробництва, чіткому ув'язуванні його ланок, підвищенні керованості системи, її чутливості до керуючих впливів. Задоволення цих вимог можливо на основі застосування логістичного підходу та впровадженні механізму управління економічною безпекою в логістичну систему підприємства.

Уже в процесі формування логістичної системи виникають умови поліпшення багатьох показників її функціонування, таких, як: рівень запасів, час проходження матеріалів логістичним ланцюгом, тривалість обслуговування замовлення, якість та рівень сервісу, розміри партії вантажів, рівень використання виробничих потужностей, маневреність, адаптивність, сталість системи. У той же час, логістична система в будь-якій практичній реалізації – від процесу переміщення вантажів до процесів руху товарів у ринковому просторі – включає безліч різномірних елементів. Їхнє функціонування знаходиться під впливом різних факторів загроз та пов'язано з певним ризиком, який повинний бути зведений механізмом управління економічною безпекою підприємства до мінімуму або цілком нейтралізований.

В економічній та науковій літературі виділяють два принципових напрями у визначенні логістики. Одне з них пов'язано з функціональним підходом до руху товарів, тобто управлінню всіма фізичними операціями, які необхідно виконувати при доставці товару від постачальника до споживача. Інший напрям характеризується більш широким підходом: крім управління операціями руху товару, воно включає аналіз ринку постачальників і споживачів, координацію попиту та пропозиції на ринку товарів і послуг, а також здійснює гармонізацію інтересів учасників руху товарів. Застосування другого підходу, в рамках якого є безліч різноманітних трактувань, дозволяє більш обґрунтовано підійти до проблеми формування механізму економічної безпеки.

Таким чином, концепція логістичного підходу до організації механізму управління економічною безпекою складається у всебічному та комплексному вирішенні питань забезпечення безпечного руху матеріальних і супутніх їм потоків у процесі виробництва та споживання. Логістична система охоплює та погоджує процеси виробництва, закупівель і розподілу продукції, а також є основою при стратегічному плануванні. Прийняття концепції логістики вимагає комплексного підходу до управління системою каналів, через які надходять на підприємство, убувають з нього, а також переміщуються усередині нього всі матеріальні елементи процесів виробництва та розподілу.

З точки зору економічної безпеки **придбання товарно-матеріальних цінностей (ТМЦ)** можна вважати нормальним для підприємства, якщо:

ресурси дійсно потрібні підприємству в обсязі, що закупуються;

ресурси закупуються за ціною не вище ринкової;

постачаються ресурси належної якості;

ресурси надходять у належній кількості та своєчасно;

розрахунки з постачальниками організовані прийнятним для підприємства шляхом;

документальне оформлення надходження ТМЦ відповідає реальній кількості.

Нанесення економічних збитків на цій стадії логістичного ланцюжка може відбуватися таким чином:

співробітник підприємства ініціює закупівлю ресурсів, які не потрібні підприємству або у більшій кількості;

співробітник підприємства здійснює угоду з обраним постачальником за ціною вище ринкової;

співробітники підприємства приймають ресурси неналежної якості;
співробітник підприємства лобює умови постачання, які більш вигідні постачальнику, ніж підприємству;

співробітник підприємства "не помічає" порушень з боку постачальника умов поставки або вчиняє дії, які сприяють приховуванню цих порушень;
оприбуткування ТМЦ оформлюється у меншій чи більшій кількості порівняно з реальною кількістю.

У всіх цих випадках працівники підприємства, як правило, мають на меті якісні корисливі цілі або напряду отримують від постачальників певні вигоди.

Наступним етапом після отримання ресурсів є **зберігання ТМЦ**. Зберігання здійснюється нормально якщо:

1) залишається прийнятною якість ТМЦ з урахуванням граничних термінів їх зберігання;

2) зберігається облікова кількість ТМЦ з урахуванням їх відпуску та норм природного збитку.

Можливими загрозами безпеці підприємства з нанесенням економічних збитків можуть бути:

крадіжки ТМЦ зі складу співробітниками та сторонніми особами;

завищення норм збитків та наступне привласнення надлишків співробітниками;

підміна ТМЦ аналогічними ресурсами нижчої якості або вартості;

списання ТМЦ із різних причин без їх дійсного знищення з подальшим їх використанням зацікавленими особами тим чи іншим шляхом.

Переміщення ТМЦ усередині підприємства здійснюється нормально, якщо:

кількість та якість ТМЦ, що реально передані з одного структурного підрозділу до іншого, співпадають як "на вході" так і "на виході";

в обліку документально відображені реальні якість та кількість ТМЦ.

Можливими порушеннями з нанесенням матеріальних збитків на цій стадії є:

невідповідність кількості (якості) ТМЦ, реально переданих із одного підрозділу з отриманими в іншому підрозділі;

невідповідність реально переміщених ТМЦ, які були зафіксовані в облікових документах за кількістю (якістю), із заміною, розкраданням ТМЦ або використанням їх у корисливих цілях.

Відпуск ТМЦ у виробництво та їх використання у виробничому процесі здійснюється нормально, якщо:

ТМЦ відпускаються своєчасно та в необхідній кількості та якості, не утворюючи зайвих запасів у виробничих підрозділах;

витрати ТМЦ є доцільними та відповідають встановленим нормативам; документально фіксуються реальні, а не нормативні витрати ТМЦ.

Можливими загрозами економічній безпеці підприємства на цій стадії є:

накопичення надлишкових резервів ТМЦ, що полегшує використання "зеконмлених" матеріалів у корисливих цілях;

завищення нормативів використання ТМЦ з наступним розкраданням надлишкових ресурсів.

Випуск готової продукції (робіт, послуг) здійснюється нормально, якщо:

вихід готової продукції (обсяг послуг, кількість завершених об'єктів будівництва) відповідає нормативам за якістю та кількістю;

виробництво здійснюється відповідно до плану та графіків;

брак не перевищує встановлених нормативів;

брак документується за фактичними показниками: кількість, характер; встановлюються винні особи, приймаються відповідні заходи; подальше використання браку документується за фактом його використання.

Можливими порушеннями на цій стадії логістичного ланцюжка є такі: ресурси підприємства використовуються на сторонніх об'єктах; виконання понаднормативних робіт не фіксується документально; створення надлишкових запасів готової продукції у виробничих підрозділах полегшує її використання у корисливих цілях, зокрема, шляхом списання або уцінки залежалої продукції;

приховування браку та списання його без знищення з подальшим використанням у корисливих цілях.

Заключною ланкою логістичного ланцюжка в межах підприємства є **реалізація готової продукції** (товарів, матеріалів, інших ресурсів, задача готових об'єктів замовнику), яка здійснюється, як правило, на договірній (контрактній) основі.

Продукція реалізується (договір укладається) нормально, якщо:

контрактна ціна продукції є не нижче ринкової;

продукція реалізується своєчасно, у належній кількості та якості, прийнятним для підприємства шляхом;

розрахунки з покупцем організовані прийнятним для підприємства шляхом;

документальне оформлення відвантаження продукції відповідає реальному її стану за кількістю та якістю.

Нанесення економічних збитків підприємству може відбуватися таким чином:

співробітник підприємства ініціює укладання договору поставки на умовах, не вигідних підприємству;

співробітник підприємства здійснює угоду з обраним покупцем за ціною, яка є нижче ринкової;

співробітник підприємства лобіює умови розрахунків, які більш вигідні замовнику (покупцю), а ніж підприємству;

умови контракту (документи на відвантаження продукції) не відповідають її реальній кількості.

Як правило, у таких випадках, як і у випадках придбання ТМЦ, працівники підприємства діють з метою отримання якихось незаконних доходів.

Логістика може сприяти підвищенню рівня безпеки, сталості та ефективності роботи підприємства при дотриманні ряду вимог, таких, як підтримка зв'язку логістики з корпоративною стратегією; удосконалювання організації руху матеріальних потоків; надходження необхідної інформації та сучасна технологія її обробки; ефективне управління трудовими ресурсами; налагодження тісного взаємозв'язку з іншими фірмами в сфері вироблення стратегії; облік прибутку від логістики в системі фінансових показників; визначення оптимальних рівнів логістичного обслуговування з метою підвищення рентабельності; ретельна розробка логістичних операцій.

Одним із базових понять логістики є поняття логістичної системи, характерною ознакою якої є певна системна цілісність. Така цілісність і дозволяє механізму управління економічною безпекою підприємства за допомогою логістичної системи виробляти певний критерій безпеки для всієї виробничо-господарської діяльності підприємства. При цьому, всі процеси, що відбуваються на підприємстві та які забезпечують достатній рівень безпеки, треба розглядати як логістичні.

При формуванні механізму управління економічною безпекою підприємства велике значення має також і визначення місця логістичного менеджменту в загальній структурі управління підприємством, та визначення сфер взаємодії з іншими сферами менеджменту. Сучасна система управління є композицією організаційної структури управління з функціонально

орієнтованими сферами діяльності (фінанси, інвестиції, виробництво, маркетинг та збут, інновації, персонал тощо), об'єднаними стратегічними, тактичними й іншими цілями. З погляду на механізм управління економічною безпекою підприємства, здійснення функцій стратегічного (тактичного, оперативного) та логістичного менеджменту повинне сприяти реалізації місії підприємства, погодженої з маркетинговою та виробничою стратегіями і спрямованої на забезпечення сталості діяльності.

Особливістю логістичного менеджменту є те, що він як за стратегічними, так і за тактичними (оперативними) цілями та задачами пов'язаний з усіма функціональними сферами підприємства, що і дозволяє виділити інтегруючу функцію безпеки логістичної системи. Інтегруюча роль логістики в процесі забезпечення безпеки розвитку досягається і за рахунок її забезпечуючих підсистем, тобто за рахунок інфраструктури. У загальному вигляді під логістичною інфраструктурою розуміється сукупність видів діяльності, за допомогою яких здійснюється й обслуговується процес руху матеріальних та фінансових потоків (процес руху товарів).

Ускладнення ринкових відносин та посилення конкуренції в даний час призводить до трансформації логістичних систем: зростає швидкість матеріальних потоків. Збільшується інтенсивність та складність матеріальних й інформаційних потоків. Ускладнюються фінансові взаємини між логістичними посередниками; зменшується надійність логістичного ланцюга, тому що практично зникають матеріальні запаси у виробництві та розподільних мережах; скорочується число ланок логістичного ланцюга. Зменшується число взаємозв'язків у рамках організаційно-економічних відносин у логістичних системах, але складність їх зростає; залишена багатоланкова структура логістичної системи визначає можливість більшої кількості відмовлень або збоїв, що виступають загрозами для економічної безпеки та ризиками для логістичної системи.

Під ризиками (загрозами для економічної безпеки) логістичної системи слід розуміти всю сукупність відмовлень та збоїв, настання яких призводить до економічних збитків у процесі забезпечення та споживання матеріальних ресурсів. Таке формулювання підкреслює високий рівень потенційного ризику для всієї логістичної системи, який істотно знижується за рахунок управління матеріальним (товарним) потоком, тобто цілеспрямованого впливу на операції логістичної системи для підтримки ентропії на мінімально низькому рівні

Різні трактування ризику дозволяють, у випадку логістичної системи, провести аналогію з теорією надійності, відповідно до якої надійність є імовірність настання відмовлення або імовірність безвідмовної роботи системи. Система управління матеріальними ресурсами є адаптивною системою зі зворотним зв'язком, яка виконує ряд операцій, пов'язаних із матеріальними ресурсами, що також свідчить про її подібність з технічними системами з погляду на надійність. У цьому зв'язку, управління економічною безпекою повинно реалізувати комплекс заходів, спрямованих на підтримку надійності на необхідному рівні, що повинне звести імовірність відмовлень або виникнення загроз безпеки роботи до мінімуму.

Однак достатній рівень економічної безпеки підприємства не може бути забезпечений, якщо окремі елементи системи управління матеріальними ресурсами, а отже, і вся логістична система не мають достатню надійність функціонування. Відмовлення окремих елементів логістичної системи або їх сукупності під впливом розглянутих загроз викликає порушення своєчасності прийняття рішень, знижує ефективність функціонування підприємства. Саме тому механізм управління економічною безпекою повинний забезпечити надійність і стабільність (сталість) руху матеріального потоку, що є основним інтегруючим фактором безпеки розвитку.

Таким чином, безпеку логістичної системи можна визначити як її здатність забезпечувати виконання заданих функцій у встановленому обсязі відповідно до всіх пропонованих вимог протягом заданого інтервалу часу поза залежністю від впливу дестабілізуючих факторів-загроз.

1.5.3. Інформаційно-психологічна безпека персоналу підприємства

Відомий афоризм "кадри вирішують усе" і сьогодні не втратив свого значення у забезпеченні економічної безпеки, тому що надійність персоналу підприємства залишає бажати кращого. Статистика свідчить, що до 80 % збитків сучасні фірми несуть внаслідок прямої участі власних співробітників у тих чи інших злочинних діях.

Як показують сучасні дослідження, визначити джерело (небезпеки) відносно таких навмисних дій та їх реальний збиток, можливо нанесений підприємству, досить складно.

Це пояснюється такими факторами:

та сама ситуація, в якій може опинитися співробітник, може призвести до посилення мотивації або до "відключення" його від процесу;

множинність ситуацій, в яких може виявитися індивід, вимагає вироблення для нього самого (intra) і, з іншого боку, (inter) правил поведінки відповідно до його місця в організації, виконуваними функціями, правилами підпорядкування, прийнятими в даній організації;

реалізовані співробітником функції співвідносяться як "я керую", "мною керують", причому реалізуються одночасно в декількох станах, в яких людина може знаходитися;

альтернатива фактично протилежних станів припускає, насамперед, наявність достатньо чіткого нормативного визначення можливостей (поведінки) індивіда в процесі його діяльності;

співробітник є одночасно елементом того підрозділу, в якому він безпосередньо виконує свої функції, і частиною організації в цілому, що накладає на нього "контекстні" функції, тобто такі, які характеризують рівень організації більш високого порядку, чим той, на якому він знаходиться;

взаємини окремих співробітників будуються на внутрішньокорпоративних, міжпідроздільних та зовнішніх відносинах, що призводить до значного розширення безлічі характеристик його ефективного сталого функціонування.

У зв'язку з таким становищем у роботі з кадрами та тими загрозами, що становлять небезпеку для стабільної діяльності підприємства в умовах ринку, керівництву об'єкта господарювання доводиться передбачати заходи щодо підтримки рівня економічної безпеки залежно від дії дестабілізуючих факторів із боку власних співробітників.

Одним із таких заходів є забезпечення охорони робітників і службовців підприємства, особливо керівних співробітників. **Охорона персоналу підприємства** забезпечується окремим складом охорони або спеціально найнятими охоронцями. Причому до особистих охоронців ставляться підвищені вимоги.

Передусім, у процесі забезпечення особистої охорони керівників підприємства необхідно визначитись зі стилем охорони – м'яким або жорстким. При м'якому стилі охорони охоронці не повинні виділятися з оточення клієнта. Тобто вони повинні одягатися та поводитися так, щоб їх неможливо було визначити в команді особи, що охороняється. Тому,

що охоронець, якого злочинні елементи не знають в обличчя, має певну перевагу перед ними і є ефективним фактором захисту. Жорсткий стиль охорони здійснюється напрочуд демонстративно. Охоронці при цьому можуть бути у спеціальній формі, та відкрито користуватися технічними засобами захисту і зв'язку. При жорсткому стилі охорони, охоронці не повинні приховувати, що уважно стежать за можливими джерелами небезпеки і в змозі дати їм відсіч. Кожен стиль охорони має свої власні переваги і недоліки, але жоден із них не може дати абсолютних гарантій безпеки клієнта.

Охорона будь-якого клієнта є надійною настільки, наскільки надійною є найбільш слабка її ланка. Тому **особливості охорони окремих працівників на роботі та вдома передбачають перелік певних попередніх заходів** до яких відносяться:

1. Встановлення сторонніх осіб, які систематично відвідують офіс, де працює клієнт.

2. Встановлення сторонніх осіб, які систематично відвідують помешкання, де він проживає. Особливу увагу звернути на тих, кому можуть діти відкривати двері самостійно.

3. Окремо встановити осіб, які мають власні ключі від офісу, помешкання, дачі, гаражу, окремих приміщень, сейфів тощо.

4. Виявити, чи є запасні ключі, де вони зберігаються, чи відомо виробнику або продавцю замків, де вони встановлені.

5. Встановити працівників підприємства, які мають доступ до ключів від особливо важливих приміщень і сховищ, а також перевірити, як вони зберігаються.

6. Перевірити надійність обладнання офісу та помешкання клієнта.

Охоронцям дуже важливо встановити дружні контакти з органами внутрішніх справ, оскільки міліція має досить об'єктивну інформацію про кримінальне середовище в місцях розташування помешкання, дачі, офісу та виробничих приміщень, які відвідує клієнт. Особливу увагу охороні персоналу підприємства треба приділяти під час їх подорожей та ділових зустрічей. Але слід завжди пам'ятати, що охорона є останньою ланкою у довгому ланцюжку заходів із забезпечення кадрової безпеки підприємства.

Основними видами загроз економічній безпеці підприємства від власних співробітників є:

- розкрадання ТМЦ;
- шахрайство;

нецільове використання ресурсів підприємства (засобів зв'язку, електронної пошти, копіювального обладнання, канцелярських товарів тощо);

розголошення конфіденційної інформації.

Основними методами мінімізації таких втрат є:

використання технічних засобів контролю;

юридичне закріплення прав володільців інформації на захист своїх законних інтересів;

укладання договорів про повну матеріальну відповідальність працівників підприємства;

адаптована система мотивації персоналу.

Основними заходами з відшкодування збитків, які були заподіяні підприємству співробітниками є:

проведення службового розслідування;

стягнення з співробітника (співробітників) сум заподіяної шкоди за договором про повну матеріальну відповідальність;

передача матеріалів до правоохоронних органів та порушення кримінальної справи.

Основними видами порушень, які найбільш часто зустрічаються на підприємствах будь-яких форм власності та скоюються власними співробітниками, є розкрадання товарно-матеріальних цінностей. Такі порушення, як правило, виявляються шляхом проведення інвентаризацій.

Інвентаризація є методом фактичного контролю забезпечення збереження товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, який полягає у періодичному порівнянні даних бухгалтерського обліку з фактичними залишками цінностей. Проведення інвентаризацій та регулювання інвентаризаційних різниць здійснюється у порядку, передбаченому Інструкцією щодо інвентаризації основних засобів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів, документів і розрахунків, затвердженою наказом Міністерства фінансів України № 69 від 11.08.94. Кількість інвентаризацій за певний період часу, дати їх проведення, перелік майна, що підлягають інвентаризації під час кожної з них визначаються самим підприємством за погодженням зі службою безпеки, крім випадків, коли проведення інвентаризацій є обов'язковим, зокрема при встановленні фактів крадіжок, розкрадання або зловживань з боку співробітників підприємства, які пов'язані зі збереженням ТМЦ.

Відповідно до чинного законодавства **повна матеріальна відповідальність** за шкоду, заподіяну працівником підприємству, може наступити в таких випадках:

1) між працівником і підприємством укладено письмовий договір про повну матеріальну відповідальність. Згідно зі статтею 135-1 Кодексу законів про працю України письмові **договори про повну матеріальну відповідальність** можуть бути укладені підприємством з працівниками (що досягли вісімнадцятирічного віку), які займають посади або виконують роботи, безпосередньо пов'язані із зберіганням, обробкою, продажем, перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих ним цінностей. Перелік таких посад і робіт може бути визначено у колективному договорі за пропозиціями служби безпеки підприємства. При спільному виконанні працівниками окремих видів робіт, коли неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника, власник або уповноважений ним орган за погодженням із профспілковим комітетом та службою безпеки може встановити колективну (бригадну) матеріальну відповідальність;

2) майно та інші цінності, одержані під звіт за разовим дорученням;

3) шкода, завдана підприємству діями працівника, які мають ознаку діянь, які переслідуються у кримінальному порядку;

4) шкода, завдана діями працівника, який був у нетверезому стані;

5) шкода, завдана нестачею, умисним знищенням або псуванням матеріалів, продукції, у тому числі при їх виготовленні;

6) шкода, завдана не при виконанні трудових обов'язків;

7) службова особа винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу.

Результати інвентаризації розглядаються на засіданні інвентаризаційної комісії, до складу якої необхідно включати представників служби безпеки, та оформляються протоколом.

У цьому протоколі на підставі отриманих пояснень матеріально відповідальних і посадових осіб остаточно з'ясовуються причини та встановлюються винуватці виявлених нестач, втрат і псування цінностей, вносяться пропозиції про покриття нестач за рахунок надлишків (пересортиці), регулювання інвентаризаційних різниць, поліпшення обліку ТМЦ, усунення недоліків у їх зберіганні тощо.

Для визначення остаточних результатів інвентаризації необхідно враховувати фактичне псування товарів і втрати матеріалів у межах норм

природного убутку, а також сумові різниці, що виникли в результаті пересортиці товарно-матеріальних цінностей.

Суми понаднормових нестач (після заліку пересортиці), а також втрати матеріальних цінностей від псування відносяться на конкретних винних осіб.

Розмір збитків, що підлягає відшкодуванню винними особами, встановлює Порядок визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, затверджений постановою № 116 від 22.01.96. Згідно з цим порядком сума збитків розраховується за формулою:

$$P_3 = [(B_B - A) \times I_{\text{інф}} + \text{ПДВ} + A_{\text{зб}}] \times 2 + V_n + V_{p'}$$

де P_3 – розмір збитків, грн;

B_B – балансова вартість на момент встановлення факту нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, грн;

A – амортизаційні відрахування, грн;

$I_{\text{інф}}$ – загальний індекс інфляції, який розраховується на підставі щомісячно визначених Мінстатом індексів інфляції;

ПДВ – розмір податку на додану вартість, грн;

$A_{\text{зб}}$ – розмір акцизного збору, грн;

V_n – фактичні витрати підприємств для відновлення пошкоджених, або придбання нових товарно-матеріальних цінностей, грн;

$V_{p'}$ – фактична вартість робіт із відновлення (витрати на доставку матеріалів і усунення пошкоджень) за цінами на день вчинення правопорушення, грн.

Показники V_n та $V_{p'}$ застосовуються для визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей та відповідних витрат, необхідних для відновлення пошкоджених або придбання нових матеріальних цінностей на безперервно діючих підприємств, в установах і організаціях, де таке відновлення необхідне для подальшого продовження роботи.

На жаль, значне, як правило, перевищення сум обчислених збитків, які підлягають стягненню з винних осіб, над балансовою вартістю нестач ТМЦ, не можуть покращити фінансове становище підприємства, оскільки ці суми (різниця між обліковою вартістю нестачі та обчисленою сумою збитків, що підлягають відшкодуванню винними особами) повністю підлягають перерахуванню до Державного бюджету України.

Але не може бути покладена матеріальна відповідальність на працівника, за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничого господарського ризику, а також за неoderжані підприємством прибутку і за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності.

Працівник, який заподіяв шкоду підприємству, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою власника або уповноваженого ним органу працівник може передати для покриття збитків рівноцінне майно або відремонтувати пошкодження. Якщо працівник не згоден із відрахуванням або його розміром, трудовий спір за його заявою може розглядатися в комісії з трудових спорів, а у разі незгоди з комісією – у суді.

Суд при визначенні розміру збитків, що підлягають відшкодуванню, крім прямої дійсної шкоди, може врахувати ступінь вини працівника і ті конкретні обставини, за яких було заподіяно шкоду. І коли шкода стала наслідком не лише внаслідок винної поведінки працівника, але й відсутністю умов, що забезпечують збереження матеріальних цінностей, розмір покриття відповідно зменшується. Суд також може зменшити розмір покриття шкоди, заподіяної працівником підприємству, залежно від його майнового стану, за винятком випадків, коли збитки були заподіяні злочинними діями працівника, вчиненими з корисливою метою.

Шахрайство персоналу, як правило, потребує більш високої "кваліфікації" виконавця, глибоких знань системи обліку та контролю ТМЦ на підприємстві. Конкретні види шахрайства можуть найрізноманітнішими: це і "відкати" підприємств-підрядників, і придбання товарів за завищеними цінами у "дружніх" підприємств, списання основних засобів і продаж їх за заниженими цінами, і роздача знайомим подарункової продукції під видом проведення рекламних акцій тощо. В цих випадках для професійної перевірки документації, збору доказів і встановлення розміру збитків, які нанесене підприємству, можуть залучатися аудитори з тих аудиторських компаній, з якими працює підприємство.

Нецільове використання ресурсів підприємства значною мірою пов'язано з недостатньою увагою керівництва підприємства до цієї проблеми. Однак тільки витрати на канцелярські потреби можна скоротити на досить значні суми за рахунок обмеження нецільового використання електронної пошти та ресурсів мережі Internet після введення суворої звітності при здійсненні цих операцій.

Звичайно, універсальних рецептів, які б дозволили повністю убезпечити економіку підприємства від негативних дій власних співробітників не існує. Однак існує можливість максимально знизити рівень такої небезпеки, утримувати його під контролем та уникнути небажаних наслідків. Це – організована, послідовна та цілеспрямована **кадрова політика**.

Останнім часом у роботі успішних вітчизняних компаній та об'єднань досить широко використовуються сучасні кадрові технології, що далеко виходять за звичайні для пострадянського економічного простору рамки оргнабору та обліку кадрів підприємства. Як правило, ці сучасні технології роботи з персоналом, або **HR-технології** (від англ. Human Resource – людський ресурс), реалізуються спеціальним HR-директором, що очолює HR-департамент, або, якщо підприємство не надто велике – HR-менеджером.

Кадрова політика підприємства зводиться до ряду елементів:

- професійний відбір кадрів;
- вивчення кандидатів;
- навчання новачків специфіці роботи;
- створення необхідних умов праці;
- визначення критеріїв морального та матеріального заохочення та стимулювання в роботі;
- піклування про професійне зростання та перспективи просування по службі;
- створення у колективі здорового морально-психологічного клімату;
- визначення функціональних обов'язків для кожної категорії співробітників;
- розробка критеріїв завантаження та оцінки результатів роботи;
- встановлення раціонального співвідношення кількості робітників різних категорій;
- розробка системи перевірки співробітників;
- встановлення відносин із пенсіонерами та звільненими (з різних причин) співробітниками.

Сучасними вимогами, які висуваються до співробітників підприємств, є такі:

- вік від 25 до 35 років;
- знання комп'ютерних технологій та іноземних мов;
- вища освіта за професією;

мобільність, енергійність та наполегливість;
лояльність, чесність, працелюбність, готовність працювати в поза-
урочний час;

наявність корисних зв'язків;
вірність своїм обіцянкам, обов'язковість;
добре моральне та фізичне здоров'я;
вміння керувати автомобілем;
ділова інтуїція, винахідливість, наполегливість;
ерудиція та інтелект;
об'єктивність;
вміння розбиратися в людях;
рішучість та аналітичний розум;
організаторські здібності;
вихованість та почуття гумору;
вміння зберігати таємницю;
здібність працювати з людьми.

З точки зору економічної безпеки підприємства непридатними до роботи є: психічно хворі люди, азартні гравці, наркомани, алкоголіки; особи, що мають зв'язки з кримінальними структурами; амбіційні люди.

Перевірка кандидатів для роботи на підприємстві проводиться з таких напрямів:

1. Перевірка анкетних та біографічних даних.
2. Заповнення додаткових анкет залежно від місця роботи.
3. Проведення співбесід та тестування.
4. Графологічна експертиза.
5. Перевірка даних з обліку МВС, нарко- та психдиспансерів.
6. Перевірка за попередніми місцями роботи.
7. Перевірка професійної здатності.
8. Перевірка статусу громадянства (другого громадянства).
9. Фінансове та матеріальне становище.
10. Спеціальні перевірки (на зв'язки з кримінальними структурами та конкурентами, на наявність компроматів та згубних захоплень тощо).

За добровільною згодою кандидата він може також пройти випробування за допомогою детектора брехні (поліграфа).

Фахівці виділяють декілька критеріїв надійності співробітників підприємства, але найбільш важливим серед них є **забезпечення інформаційно-психологічної безпеки персоналу в сучасних умовах**

"інформаційних війн", сутність яких полягає у використанні (навмисно та ненавмисно) свідомо недостовірної та помилкової інформації, яка відноситься до певних об'єктів і суб'єктів господарської діяльності. **Інформаційні зброя**, по суті є цілеспрямованим інформаційним впливом на об'єкти, в якості яких виступає, як правило, імідж підприємств, його діяльність, персонал, що в кінцевому рахунку призводить до необхідності перерозподілу усіх видів ресурсів, й, у першу чергу, матеріальних та фінансових.

Методичний підхід до забезпечення інформаційно-психологічної безпеки персоналу підприємства реалізується у вигляді такої послідовності етапів:

1. Побудова безлічі активних елементів, що знаходяться в даній організаційній структурі (підприємстві) та різні види наявних зв'язків з іншими структурами.

2. Визначення (ідентифікація) усіх типів стосунків (зв'язків) активних елементів у даній структурі (дії в командах, робочих групах), а також в інших структурах.

3. Визначення факторів, що впливають на інформаційно-психологічну безпеку персоналу як сукупності активних елементів для усіх видів просторів – фізичного, функціонального, соціального, інтелектуального.

4. Визначення міри захищеності активних елементів у цих просторах на основі аналізу їхніх станів в інших структурах та переходів зі станів однієї структури до іншої.

5. Визначення інтегрального індексу захищеності кожного з активних елементів для кожного з просторів.

6. Отримання кількісної оцінки інтегрального індексу стосовно обраних граничних значень, що характеризують ступінь захищеності елементів у кожному із просторів.

7. Розробка сценаріїв можливого підвищення індексу інформаційно-психологічної сталості на основі аналізу параметрів і функцій, що входять в інтегральний показник.

8. Розробка управлінських рішень за кожним із сценаріїв, які передбачають:

зміну складу керуючих функцій з метою підвищення рівня інформаційно-психологічної безпеки;

обмеження кількості станів за рахунок внесення змін у посадові інструкції;

зміну складу команд, в яких беруть участь члени колективу;

формування нових команд з урахуванням збігу інтересів окремих членів колективу;

посилення мотиваційного аспекту.

9. Формування критерію, який дозволяє оптимізувати послідовність виконання робіт із підвищення рівня інформаційної безпеки персоналу підприємства.

10. Розробка для персоналу підприємства рекомендацій з метою підвищення їхньої безпеки на основі визначення "контрольних точок" – вузьких місць, які визначають рівні його інформаційно-психологічної безпеки.

Подальші напрями досліджень пов'язані з необхідністю розробки конкретних методик для певних сфер бізнесу на основі запропонованого методичного підходу, які дозволять оцінити рівень безпеки персоналу в умовах забезпечення ефективності функціонування механізму управління економічною безпекою підприємства.

1.5.4. Організація режиму безпеки та охорони праці

Основним завданням раціональної HR-політики є формування таких умов і такого клімату в колективі, які б забезпечували прийнятний рівень економічної безпеки для діяльності підприємства.

Майже завжди персонал підприємства можна розділити на дві частини:

1) так звана "команда", до якої відносяться давно працюючі співробітники ("ідейні"), для яких головним є успіх рідного підприємства. Ці працівники, як правило, включені в зону безпосереднього впливу керівника підприємства та пов'язані з ним і з іншими членами команди не тільки функціональними, але й позитивними гуманітарними відносинами;

2) "змінний склад", до якого відносяться новачки, що поки не мають із підприємством тісних гуманітарних зв'язків. У перспективі, при правильній організації на підприємстві **HR-стратегії** вони можуть зайняти своє місце в "команді", що, по-перше, забезпечить їх кар'єрне зростання, а, по-друге, підвищить рівень економічної безпеки підприємства.

При чому, на більшості успішних підприємств обрані HR-стратегії базуються на більш-менш схожих алгоритмах та включають стереотипні **HR-технології**, до яких відносяться:

1. Рекрутинг, тобто пошук і набір персоналу. Цей процес може здійснюватися як у звичайному режимі, так і в різних агресивних формах, однією з найпоширенішою серед яких є так званий "хед-хантинг" (від англ. Head-hunting – полювання за головами). Ця форма набору персоналу полягає в переманюванні з інших компаній висококваліфікованих спеціалістів шляхом пропозиції їм набагато кращих умов оплати їх праці. Причому іноді ця міра застосовується не тільки для посилення власного кадрового потенціалу, скільки для завдання збитків конкурентові, а також з метою отримання цінного джерела інформації про його комерційні секрети. Основним моментом рекрутинга є проведення співбесід із кандидатами (як правило, декілька етапів).

2. Тестування, основним завданням якого на стадії співбесіди визначити професійні та моральні якості претендента, та усунути сумнівних кандидатів. Служба безпеки підприємства на даній стадії спілкування прагне виявити ступінь лояльності майбутнього співробітника, встановити з ним довірчі відносини, одержати інформацію про попереднє місце роботи.

3. Облік – є процесом ведення кадрової документації, в якій фіксуються відомості про кожного працівника та рух персоналу в цілому.

4. Адаптація – повинна забезпечити гармонічне введення робітника в колектив, налагодження та полегшення функціональної й гуманітарної комунікації.

5. Навчання та тренінги є процесом підвищення кваліфікації персоналу, розширення й поліпшення функціональних та моральних якостей колективу. Як правило, співробітники досить позитивно ставляться до проходження всяких тренінгів, вважаючи їх, з одного боку, певною розрядкою в монотонній роботі, а, з другого боку – реальним засобом підвищення своєї кваліфікації, що поліпшує перспективи кар'єрного зростання.

6. Ротація – це кадрові перестановки усередині підприємства з метою знаходження оптимальних варіантів функціональних і гуманітарних комунікацій, у випадках, коли працівник досягає межі своїх можливостей на певній посаді, а також із метою досягнення більшої універсальності персоналу.

7. Атестація – є свого роду перевіркою професійних якостей і можливостей персоналу, що дозволяє отримати об'єктивну інформацію про кадровий потенціал підприємства. Оскільки її результати впливають на ротацію кадрів, кар'єрне зростання і оплату праці, атестація є потужним стимулом до професійного самовдосконалення персоналу.

8. Мотивація є інтегрованою сумою всіх благ, які отримує співробітник від підприємства в обмін на його працю. Мотивація є саме тим чинником, що залучає та утримує персонал на підприємстві. Руйнування мотивації веде підприємство, як правило, до неминучого розпаду. Причому, мотивація не зводиться тільки до грошової винагороди, хоча ця сторона її є дуже важливою. Багато в чому мотивація залежить і від інших її елементів – престижності роботи, медичного обслуговування, охорони праці, психологічного клімату, корпоративної культури тощо.

9. Тім-білдинг (від англ. Team Building – побудова команди) – формування команди, може досягатися різними за формою заходами, що мають єдину мету: оптимізацію неформальних зв'язків серед співробітників підприємства й окремих його підрозділів задля створення злагодженого і ефективно працюючого колективу.

10. Утримання – має на меті запобігання втрати підприємством найбільш цінних співробітників, а також високої плинності кадрів. Ці явища досить серйозно можуть дестабілізувати роботу підприємства. Досягається утримання високим рівнем мотивації, прив'язкою співробітників до процесів, розрахованих на тривалий час (довгострокові договори, кредити від підприємства, професійні пенсійні фонди тощо).

11. Протектування (тобто захист) найбільш важливих співробітників підприємства від хед-хантинга та інших агресивних атак на персонал.

12. Формування оптимальних груп спрямовано на отримання синергічного ефекту у вигляді зростання продуктивності праці в результаті взаємодії правильно сформованих мікроколективів на підприємстві. Особливого значення ця HR-технологія має у творчих групах (науково-дослідних, конструкторських тощо).

13. Моніторинг (контроль) колективу в цілому й окремих співробітників, їх поведінки на роботі та поза роботою, планів, проблем тощо – тобто всього, що необхідно для ефективного керування персоналом. Але слід зазначити, що проведення щільного моніторингу (нагляду) з використанням методів оперативного спостереження, є протизаконним.

14. Формування здорового психологічного клімату в колективі значно стабілізує роботу підприємства і багато в чому залежить від кваліфікованої роботи HR-департаменту та служби безпеки підприємства.

15. Формування корпоративної культури є кропітким процесом без видимої "сьогоденної" віддачі, абсолютно необхідним для успішного підприємства, орієнтованого на довгострокову перспективу. Раціонально сформована корпоративна культура виконує роль додаткового ефективного контуру недирективного керування.

16. Планування кар'єрного зростання працівників передусім є технологією виховання власних керівних кадрів, що мають безумовну перевагу перед готовими фахівцями – "чужинцями". Окрім того, кар'єрне зростання є важливою частиною мотивації персоналу, а довгострокові плани кар'єрного зростання – один із найбільш ефективних способів утримання працівників на підприємстві.

17. Проведення корпоративних рекреативних заходів (днів народження, професійних свят) є перевіреним засобом виявлення істинних людських якостей співробітників і їхнього відношення до керівництва, колег і підприємства. Саме на цих заходах можливо посилити емоційний зв'язок керівництва з підлеглими, та зміцнити його авторитет.

18. Урахування думки колективу. Соціологічні та психологічні дослідження дозволяють оперативно й точно діагностувати стан і настрої персоналу, здійснювати з ним зворотній зв'язок.

19. Робота з неформальними лідерами необхідна для впевненого та безконфліктного керування колективом. Самі ж неформальні лідери, як правило, є практично готовим резервом власних керівних кадрів.

20. Виявлення та нейтралізація виникаючих проблем є повсякденною роботою HR-департаменту та служби безпеки підприємства. Очищення від негативних елементів і підтримка позитивних шляхом надання їм допомоги в рішенні їхніх проблем здатна досить швидко зміцнити колектив підприємства.

21. Звільнення є останнім етапом вирішення кадрових проблем на підприємстві. Але цей елемент HR-технології нерідко сам породжує нову небезпеку для підприємства, оскільки звільнений співробітник, як правило, прагне помститися керівництву підприємства, і має достатньо можливостей зробити це (наприклад, володіє інформацією, яку можна продати конкурентам, або ознайомити з нею правоохоронні органи). Тому на самих ранніх етапах процесу звільнення необхідно, щоб служба безпеки розрядила емоційний та інформаційний потенціал працівника, що звільняється.

Будь-яка діяльність людини на підприємстві є цілеутворюючою, тобто організація, форми, зміст його діяльності повинні відповідати обраним цілям. З цього випливає, що це, у свою чергу, визначається способом функціонування та рольовою функцією людини, а також його розумінням того, який він "має вигляд" з боку. Ці процеси можуть виступати як у ролі посилюючого мотивацію фактора, так і понижуючого її залежно від дії інших зовнішніх факторів. Разом із тим, інтенсивність дії зовнішніх факторів може приводити до різних явищ, результатами яких можуть бути зміна мотивації, що призводить до зміни норм і правил у житті індивіда та, у свою чергу, до зміни його потреб. Зміна потреб може стати причиною дій, що відносяться до таких, які характеризуються порушенням економічної безпеки підприємства.

Це дозволяє зробити висновок про необхідність формування й оцінки найбільш значимих факторів, що визначають мотивацію та впливають на такі поняття, як збереження та зміцнення лояльності і відданості підприємству, його торговельній марці, та врешті, іміджу.

При цьому, основними факторами є такі:

1. Матеріальна винагорода.

Форма прояву: співробітник реалізує свої потреби за рахунок постійного високого рівня заробітної плати, інших заохочень, що носять відчутний матеріальний (фінансовий) характер.

Структура змісту:

можливість задоволення практично всіх своїх потреб;

накопичені матеріальні ресурси дозволяють "оптимістично" дивитися в майбутнє;

тривала робота дозволяє досить упевнено прогнозувати результати та планувати своє життя (потреба жити).

2. Цікава робота.

Форма прояву: високий мотиваційний рівень відносно потреб самовираження, визнання, соціальних відносин, компетенції.

Структура змісту:

зацікавленість вищого рівня управління дозволяє "постійно, безупинно" підвищувати рівень компетентності співробітників;

впевненість у тому, що така робота може бути надана співробітнику тільки в даній організації;

рівень роботи дозволяє розвивати межі самовираження і, як наслідок, формувати "свій" самоменеджмент.

3. Кар'єра.

Форма прояву: робота, як у минулому, так і в майбутньому, формує умови (процес) для кар'єрного зростання співробітника, переходу його в нову якість у системі управління організацією.

Структура змісту:

перспектива зростання створює передумови для саморозвитку;
кар'єрне просування дозволяє підвищити соціальний статус людини в організації й у суспільстві;
перехід на більш високий рівень дозволяє "наблизитися" до місії підприємства.

4. Соціально-психологічна атмосфера в підрозділах, компанії в цілому.

Форма прояву: відносини між членами колективу в процесі їхньої взаємодії між собою визначаються як доброзичливі, чесні, патріотичні, що не допускають гноблення, національної та релігійної ворожнечі, є помірковано конформістськими.

Структура змісту:

недопущення різних конфліктів на національному та релігійному ґрунті;
додержання правил та методів організаційної психології;
формування та додержання правил соціальної відповідальності кожного співробітника;
управління соціальними відносинами з урахуванням приналежності співробітника до етносів із різною культурою, правилами та нормами поведінки.

5. Корпоративна культура й індивідуальна культура.

Форма прояву: визначення та представлення підприємства як вищої форми культури і формування характеристик індивідуальної культури на основі самовираження співробітників для досягнення індивідуальних успіхів відповідно до принципів корпоративної культури.

Структура змісту:

вирішення проблем здійснюється на основі творчого підходу й ініціативи всіх співробітників;
інтереси співробітників погоджуються з інтересами та цілями підприємства;
керівництво здійснюється на основі гнучкої системи, в якій керівник виступає в якості комунікатора виробничих та соціальних відносин, а підлеглому дається право індивідуальної творчої роботи;
відносини носять відкритий, довірчий характер.

6. Особистість та поведінка керівників різних рівнів управління.

Форма прояву: керівник має високий індивідуальний соціальний й виробничий статус, рівень компетентності, здатність пропонувати ефективні управлінські рішення, доводити їх до кінцевого результату, дотримуючись колегіального стилю, творчо розподіляючи всі зазначені процеси між співробітниками – своїми підлеглими.

Структура змісту:

керівник є лідером (формальним та неформальним), діяльність якого не піддається сумніву;

керівник має високі особистісні індивідуальні характеристики;

постійно проводить пошук та формування "союзників" керівника серед персоналу підприємства;

працює з підлеглими як керівник, фахівець, вихователь, людина (чотири якості).

7. Умови роботи.

Форма прояву: умови роботи формують "комфортний" стиль і, значною мірою, підвищення змістовного рівня роботи, самого процесу праці.

Структура змісту:

якість праці стає нормою в умовах, близьких до задоволення потреби "не займатися непотрібними справами", що супроводжує саму працю; співробітник не витрачає час на рутинні операції, підготовчі процеси або ж їхнє забезпечення;

постійна адаптація до умов, що змінюються;

трудові процеси, умови їхнього протікання супроводжуються "зручною" обстановкою й умовами.

На жаль, внаслідок світової економічної кризи погіршився фінансовий стан та виробничий стан і виробничий потенціал окремих підприємств, цілих галузей економіки та держава в цілому, що призвело насамперед до погіршення стану безпеки, гігієни праці й виробничого середовища, невиконання запобіжних заходів з охорони праці. Таким чином, сучасний стан охорони праці потребує вжиття заходів загальнодержавного рівня, оскільки це стосується практично всіх видів економічної діяльності.

Усі працівники при прийнятті на роботу і в процесі роботи проходять **інструктаж** з питань охорони праці, надання першої медичної допомоги потерпілим від нещасних випадків, про правила поведінки при виникненні аварійних ситуацій.

Забезпечення ж безпечних і нешкідливих умов праці покладається на власника або уповноважений ним орган. Саме власник повинен впроваджувати сучасні засоби техніки безпеки, які повинні запобігати виробничим захворюванням працівників.

Для створення безпечного виробничого середовища відповідно до Концепції Загальнодержавної цільової програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2012 – 2016 роки [13], пропонується:

розроблення та впровадження механізму економічного стимулювання роботодавців залежно від рівня безпеки, травматизму, професійної захворюваності та фактичного стану охорони праці;

підвищення відповідальності роботодавців за створення безпечних і здорових умов праці й своєчасність подання достовірної інформації про стан безпеки та охорони праці на підприємстві;

вдосконалення системи ведення обліку та аналізу даних про випадки травматизму на виробництві та професійних захворювань;

вдосконалення механізму виявлення фактів приховування випадків травматизму на виробництві;

розроблення державних вимог до системі навчання працівників, підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів із питань охорони праці;

виконання цих заходів дасть змогу сформувати безпечне та здорове виробниче середовище на кожному підприємстві, що буде слугувати міцним фундаментом економічної безпеки та сприятиме підвищенню ефективності їхньої діяльності.

1.6. Оцінка інформаційної безпеки підприємства

Професійні компетентності, що формуються за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Комунікація	Автономність, відповідальність
1. Здатність оцінювати сутність і зміст загроз інформаційній безпеці підприємства та розробляти методи захисту інформації	1. Знати засади електронного документообігу та інформаційних технологій	1. Вміти застосовувати засоби протидії інформаційній війні	1. Вміння збирати та класифікувати інформацію обмеженого доступу	1. Відповідальність за використання засобів протидії методам інформаційного впливу на підприємство

1.6.1. Сутність і зміст загроз у забезпеченні інформаційної безпеки підприємства

Інформаційна безпека є основою безпеки сучасних підприємств і, в свою чергу, ґрунтується на політиці інформатизації й інформаційному аспекті політики економічної безпеки держави як сукупності суспільних систем.

Державна політика інформатизації – це системно погоджені концептуальні основи і принципи, які визначають та регламентують функції, форми і зміст правових, організаційних, економічних та інших дозволених чинним законодавством взаємин між державою і суб'єктами, а також між самими суб'єктами в сфері інформатизації.

Цілями політики інформатизації є:

підвищення рівня інформаційного забезпечення суспільства;
використання засобів інформатизації для розвитку освіти, охорони здоров'я, науки, культури та інших сфер громадського життя;
задоволення потреби в інформаційному забезпеченні громадських організацій, суб'єктів господарської діяльності всіх форм власності;
реалізація структурної перебудови, модернізації та технологічного відновлення засобів інформатизації та зв'язку;
розвиток національної інформаційної інфраструктури;
інформаційне забезпечення вирішення задач у сфері національної безпеки.

Таким чином, можна виділити такі **завдання інформатизації на сучасному етапі:**

1. Дотримання конституційного права кожного громадянина на ознайомлення з документами і матеріалами, які безпосередньо стосуються його прав та свобод.

2. Забезпечення авторського, патентного та інших прав на об'єкти інтелектуальної власності сфери інформатизації.

3. Покладання на виробників і власників інформаційних ресурсів обов'язків щодо забезпечення необхідної якості ресурсів, які формуються і зберігаються.

4. Забезпечення умов інформаційної безпеки, захисту інтересів і прав фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави в сфері інформатизації, захисту фізичних осіб, суспільства та держави від впливу недостовірної інформації.

Стаття 1 Закону України "Про інформацію" визначає **інформацію** як документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі.

Інформаційна безпека – невід’ємна частина політичної, економічної, оборонної та іншої складових національної безпеки. Об’єктами інформаційної безпеки є інформаційні ресурси, канали інформаційного обміну і телекомунікації, механізми забезпечення функціонування телекомунікаційних систем та мереж, а також інші елементи інформаційної інфраструктури країни. Результатом виконання національної програми повинен стати комплект нормативних документів за всіма аспектами використання засобів обчислювальної техніки для обробки та зберігання інформації обмеженого доступу; комплекс державних стандартів документування, супроводу, використання, сертифікаційних випробувань програмних засобів захисту інформації; банк засобів діагностики, локалізації і профілактики програмних вірусів, нові технології захисту інформації з використанням спектральних методів, криптографічні методи захисту інформації тощо.

Проблеми інформаційної безпеки суспільства – це частина проблем, пов’язаних із сучасними тенденціями його інформатизації.

Політика забезпечення інформаційної безпеки суспільства є однією з визначальних. Основна її мета – це забезпечення безпеки інформації в урядових, військових установах і відомствах, де вона має статус державної або військової таємниці, фінансово-кредитних установах, а також суб’єктах господарської діяльності, що активно працюють в області розробки та реалізації стратегічно важливих інноваційних напрямів, нових технологій, або займаються експортно-імпортною діяльністю. Інший напрям – забезпечення безпеки інформації на підприємствах, які активно виходять на ринок, досить стабільно функціонують та у відношенні яких можуть порушуватися різні зобов’язання щодо збереження їхніх комерційних таємниць (впровадження інновацій, нових технологій, виробничих процесів і т. д.).

Таким чином, існують різні суб’єкти економічних відносин, для яких вирішення завдань у сфері забезпечення інформаційної безпеки є ключовими. Щодо поняття "інформація", то основними її властивостями є: адекватність, вірогідність, повнота, оперативність, цінність, точність і корисність.

Аналіз сучасних підходів до оцінки таких властивостей, як цінність і важливість інформації показує, що для об'єктів, що належать до наведених груп, ці поняття, а точніше їхній ранг, пріоритетність, відрізняються один від одного. Так, наприклад, для електронного платіжного документа важливим є забезпечення цілісності, коректності інформації порівняно з її важливістю й цінністю, що визначає основні властивості інформації для різних типів прийнятих управлінських рішень. Крім цього, той або інший тип документа, що циркулює в стандартних схемах документообігу на різних підприємствах, визначає характеристику властивостей інформації, яка в ньому відображається. Як приклад можна навести документи урядових закладів і стратегічно важливих державних об'єктів, щодо яких можна зробити однозначний висновок, що будь-яке порушення їхніх властивостей як інформаційного ресурсу (продукту) може призвести до непередбачених наслідків, які важко переоцінити. Облік самого характеру інформації приводить до необхідності класифікації об'єктів та методів їх інформаційної захищеності.

Особливої уваги проблеми захищеності інформації набувають в умовах організації в Україні електронного документообігу.

Електронний документообіг є сукупністю процесів створення, оброблення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів, які виконуються із застосуванням перевірки їх цілісності та у разі необхідності з підтвердженням факту одержання таких документів

Електронний документообіг здійснюється відповідно до законодавства України або на підставі договорів, що визначають взаємовідносини суб'єктів такого документообігу. Використання електронного документа у цивільних відносинах здійснюється згідно із загальними вимогами вчинення правочинів, встановлених цивільним законодавством. Юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму.

Електронний документ є документом, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Обов'язковим реквізитом електронного документа є електронний підпис, який використовується для ідентифікації автора та/або підписувача електронного документа іншими суб'єктами електронного

документообігу. Оригіналом електронного документа вважається примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним цифровим підписом автора. Саме накладанням електронного підпису завершується створення електронного документа.

Електронний цифровий підпис є видом електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача. Тобто контроль цілісності електронного документа здійснюється шляхом перевірки електронного цифрового підпису.

Суб'єкти електронного документообігу, які здійснюють його на договірних засадах, самостійно можуть визначати режим доступу до електронних документів, що містять конфіденційну інформацію, та встановлювати для них спеціальну систему захисту. **Конфіденційна інформація** – це відомості, які є власністю однієї особи, але з дозволу власника перебувають у володінні, користуванні та розпорядженні інших юридичних або фізичних осіб.

Розвиток суспільства та глобалізація світових економічних процесів призводять до того, що поняття "відкритість суспільства" вимагає контролю супровідних його явищ – результатів і факторів підвищення інтенсивності інформаційно-комунікаційних процесів. Ці процеси, в свою чергу, характеризуються впровадженням і широким використанням інформаційних технологій. Разом із тим, необхідно зазначити, що відкритість суспільства, залучення в глобальні процеси великої кількості людей, ресурсів та економік цілих країн супроводжуються також рядом негативних явищ, які безпосередньо пов'язані з використанням інформації, інформаційних продуктів і послуг.

До них треба віднести:

численні порушення у фінансово-кредитній сфері (шахрайство, обман, неправомірні дії з документацією в сфері електронного документообігу);

несанкціонований доступ до інформації;

неправомірні зміни, що спотворюють зміст інформації, внаслідок чого вона втрачає свою юридичну значимість і цінність;

численні явища, що призводять до значних негативних наслідків у масштабах цілої країни, які на сьогодні поєднуються під загальною назвою "інформаційна війна".

У зв'язку із цим світовим співтовариством було поставлено завдання розробки універсальних стандартів відносно забезпечення безпеки інформаційних технологій, які у своєму розвитку пройшли кілька етапів:

80–90-ті роки ХХ ст. – стандарти інформаційної безпеки, розроблені в США в рамках документа "Жовтогаряча книга";

кінець 90-х рр. ХХ ст. – "Загальні критерії оцінки безпеки інформаційних технологій" від 8 червня 1999 року, стандарт ISO/IEC 15408.

Концепція "Загальні критерії оцінки безпеки інформаційних технологій" відповідає вимогам усіх учасників інформаційних процесів: споживача інформації, оцінювача захищеності інформаційного об'єкта та розроблювача оцінки захищеності інформаційного об'єкта. Принципово важливим елементом, що вводиться в систему інформаційної безпеки об'єкта, є профіль захисту, який є сукупністю типових вимог безпеки стосовно певного класу об'єктів, для яких необхідно зробити оцінку необхідного рівня інформаційної безпеки.

Наступний аспект інформаційної безпеки визначається як здатність суб'єкта (підприємницької структури) самому визначати рівень своєї інформаційної захищеності. Його зміст зводиться до того, що суб'єкт господарської діяльності сам формулює, регламентує та реалізує рішення наступних задач із забезпечення інформаційної безпеки:

визначення найбільш імовірних загроз і факторів, що впливають на них, для господарюючого суб'єкта;

визначення найбільш уразливих місць в інформаційній системі суб'єкта;

оцінка ризиків, пов'язаних з імовірністю виникнення та реалізації загроз;

розробка заходів щодо запобігання та зменшення наслідків у вигляді збитку, що наноситься в сфері інформаційної інфраструктури суб'єкта, а також інформаційних продуктів і ресурсів.

З цих позицій сучасне підприємство є "інформаційним об'єктом", характер функціонування якого визначається його інформаційними властивостями: інформаційним продуктом, що є результатом діяльності індивіда й суспільства, складом і характером інформаційних послуг та інформаційною інфраструктурою, в якій зазначені елементи функціонують.

Інформаційна структура підприємства, у свою чергу, містить у собі засоби забезпечення виробництва і реалізації інформаційних

продуктів та інформаційних послуг, а також засоби забезпечення їхнього ефективного функціонування в процесах виробництва, відтворення й комунікацій (передачі).

Для класифікації загроз інформаційній безпеці підприємства виділяють три складові: організаційно-управлінську; виробничопроцесну; забезпечувальну. Склад загроз, характер їхнього прояву й відповідні їм види збитків наведені в табл. 1.6.1.

Таблиця 1.6.1

Класифікація загроз інформаційної безпеки

Найменування загрози	Характер загрози (прояв)	Збиток
1	2	3
Організаційно-управлінська		
Відсутність нормативів і правил, що регламентують політику в області інформаційної безпеки	Необґрунтоване визначення рівня інформаційного захисту	Фатальний
Відсутність документації, що регламентує рівень таємності інформації, доступ до неї посадових осіб	Існуюча можливість розголошення комерційної таємниці	Сильний
Відсутність положень, посадових інструкцій відносно процедур обмеженого доступу до інформації	Неефективне управління інформаційними ресурсами	Сильний
Відсутність процедур адміністративного контролю за програмно-апаратними засобами	Неефективне управління інформаційними ресурсами	Помірний
Виробничо-процесна (процеси обробки й видачі інформації)		
Відсутність профілів захисту (організація відповідно до стандарту ISO/IEC 15408)	Відсутність чітко сформульованої і зрозумілої співробітниками політики безпеки	Сильний
Несанкціонований доступ до інформації та інформаційних продуктів	Зловживання	Сильний
Відсутність процедур ідентифікації користувачів	Несанкціонований вхід в інформаційну систему	Помірний

1	2	3
Несанкціонована модифікація, обробка, передача інформації та інформаційних продуктів (у тому числі з віддалених терміналів у комп'ютерних мережах)	Шахрайство. Обдурювання. Витік інформації в процесі передачі каналами зв'язку (втрата інформацією конфіденційності, порушення доступу, втрата цілісності та модифікація авторизованої інформації)	Сильний
Відсутність процедур аутентифікації	Доступ до авторизованої інформації	Слабкий
Відсутність процедур адміністрування паролів	Порушення якісних властивостей профілів захисту	Помірний
Відсутність процедур захисту файлів	Доступ до авторизованої інформації	Слабкий
Забезпечувальна		
Використання неліцензійного програмного забезпечення (системного та прикладного)	Укладання некоректних договорів	Фатальний
Несанкціоноване підключення до джерела інформації і використання інформації, що відноситься до комерційної таємниці	Доступ до винятково конфіденційної інформації (без її коректування), сканування	Сильний
Незаконна модифікація програмного забезпечення – системного та прикладного – протягом життєвого циклу інформаційної системи	Троянські коні. Логічні закладки. Програмні віруси	Сильний
Використання "сумнівних" джерел інформації (реklamних агентств, PR-компаній тощо) у процесах прийняття управлінських рішень	Укладення некоректних договорів із відповідними організаціями	Помірний
Відсутність регламентованих процедур тестування наявного програмного забезпечення	Відсутність чіткої організації експлуатації наявного програмного забезпечення	Сильний

Переважна більшість сучасних фахівців вважає, що зменшення впливу дестабілізуючих факторів-загроз, економічну безпеку підприємства можна досягнути за рахунок навмисного превентивного інформаційного впливу на можливі суб'єкти загроз (насамперед, на підприємства-конкуренти). Тобто випереджувальна інформація є основою безпеки, у тому числі й економічної.

1.6.2. Захищеність інформаційної системи як фактор забезпечення розвитку підприємства

Методологічні аспекти організації ефективної інформаційної системи безпеки підприємства й управління нею містять у собі забезпечення безпеки її ресурсів – фінансових, матеріальних, інформаційних, трудових – та безпеки їхньої взаємодії з об'єктами, що відносяться до внутрішнього та зовнішнього середовищ підприємства. Адже сьогодні енергозабезпечення, зв'язок, водопостачання підприємств і таке інше повністю залежать від комп'ютерної системи.

Особливого захисту в сучасних умовах потребують відомості, які складають комерційну таємницю підприємства.

*Господарський кодекс України так визначає **комерційну таємницю** – це відомості, пов'язані з виробництвом, технологією, управлінням та іншою діяльністю суб'єкта господарювання, що не є державною таємницею, розголошення яких може завдати шкоди інтересам цього суб'єкта господарювання*

Обсяги секретної інформації, що є об'єктом державної таємниці, визначаються Законом України "Про державну таємницю", а їх захист здійснюється всіма юридичними та фізичними особами, які мають з ними справу. Контроль за збереженням державної таємниці здійснюється Службою безпеки України.

Склад і обсяг відомостей, що становлять комерційну таємницю та способи їх захисту самостійно визначаються підприємством. З метою забезпечення законних прав та інтересів підприємства в ринкових умовах, а також належного рівня економічної безпеки чинне законодавство України, зокрема ст. 232 Кримінального кодексу, передбачає кримінальну відповідальність за розголошення комерційної таємниці, для осіб, яким така

інформація стала відома у зв'язку з їхньою професійною чи службовою діяльністю. Окремі положення з захисту комерційної таємниці містяться також у Господарському кодексі України, Цивільному кодексі України, в законах "Про інформацію" та "Про науково-технічну інформацію". Однак прямого законодавчого акту, такого, як, *наприклад*, "Закон про захист комерційної таємниці", який існує в США, в Україні сьогодні немає.

Тому **право на захист комерційної таємниці**, повинно бути закріплено в Статуті підприємства. Це дає можливість на правовій підставі будувати відносини з партнерами, власними працівниками, а також організувати режим захисту комерційної таємниці на підприємстві. Також права підприємства на захист комерційної таємниці повинні бути оформлені у відносинах із трудовим колективом. Отже, таке право треба закріпити у статтях **колективного договору**, який укладається між власником підприємства або уповноваженим органом з одного боку, та однією або кількома профспілковими чи іншими уповноваженими на представництво трудовим колективом органами з іншого. Бажано, щоб в цих статтях були відображені такі положення:

- 1) що підприємство використовує в своїй діяльності комерційну таємницю;
- 2) що колектив підприємства бере на себе зобов'язання зберігати комерційну таємницю;
- 3) що кожен працівник несе персональну дисциплінарну та майнову відповідальність за збереження комерційної таємниці, до якої він має доступ;
- 4) що адміністрація зобов'язується створити належні умови на робочих місцях і ознайомити працівників із правилами збереження комерційної таємниці підприємства.

Оскільки індивідуальний трудовий договір оформляються, як правило, лише наказом, то особисті зобов'язання працівника щодо охорони та захисту комерційної таємниці підприємства оформлюються окремим документом. При цьому, в такому документі бажано передбачити обов'язки працівника про нерозголошення комерційної таємниці і після розірвання трудових відносин.

Особливу увагу необхідно приділити оформленню правових відносин зі збереження комерційної таємниці з творчими працівниками: конструкторами, винахідниками, науковцями. Ці відносини повинні спиратися на закони про інформацію, про авторське і суміжні права, про охорону прав на промислову власність.

Також на підприємстві повинні бути розроблені такі нормативні документи, що регламентують режим збереження комерційної таємниці:

1. Положення про комерційну таємницю підприємства.

2. Положення про захист комерційної таємниці.

3. Номенклатура посадових осіб і працівників, які мають доступ до комерційної таємниці.

4. Положення про відповідальність за розголошення комерційної таємниці.

5. Перелік відомостей, що є комерційною таємницею підприємства.

Це може бути:

в сфері виробництва, технології і науково-дослідних робіт – виробничий потенціал, його потужність, технічний стан (знос), проведення модернізації; технології, що використовуються для випуску продукції, напрями їх розвитку; технічні параметри продукції та окремих її вузлів; матеріали, що використовуються для виробництва продукції; програмне забезпечення виробництва; транспортні канали підприємства, їх стан, перспективи і плани розвитку; науково-дослідні, проектно-конструкторські та експериментальні роботи, відкриття, винаходи, патенти, ліцензії, ноу-хау тощо; матеріали виробничих нарад і зібрань;

ділова та комерційна інформація – бізнес-плани та програми розвитку; організація управління фірмою; відомості про постачальників, посередників та клієнтів; цінова політика підприємства, методики розрахунків цін і тарифів; умови угод і контрактів із партнерами; протоколи переговорів з партнерами; маркетингові дослідження та рекламна політика;

інформація про фінансовий стан підприємства – показники для розрахунку якісних показників діяльності підприємства (коефіцієнти ліквідності, автономії, покриття тощо); прибутковість підприємства та його окремих виробництв; відомості про експортно-імпортні та валютні операції; про стан інвестицій та інвестиційну політику;

соціальний стан колективу підприємства – інтелектуальний потенціал провідних фахівців, їх ділові якості та моральний стан, біографічні дані, компрометуючі зв'язки; система матеріальних і моральних стимулів; плани кадрових змін (просування по службі, відставки, звільнення); конфлікти в колективі; фінансові проблеми окремих менеджерів та працівників; наявність намірів у окремих співробітників створити власний бізнес.

Не менш важливе значення для створення режиму зберігання комерційної таємниці має формування **інформаційної системи підприємства,**

і, особливо, порядку обігу інформації з комерційною таємницею, а також зберіганню, розмноженню і знищенню документів – носіїв комерційної інформації. Для цього на підприємстві повинні бути розроблені спеціальні інструкції (додаток Б).

Наступним етапом в закріпленні прав підприємства на захист комерційної таємниці має бути оформлення відповідних відносин зі своїми контрагентами. Для цього в договорах купівлі та постачання товарів, комплектуючих і сировини, якщо вони є предметом комерційної таємниці, необхідно передбачити збереження конфіденційної інформації щодо умов цих договорів.

Іншим завданням є розробка методів підвищення стабільності інформаційної системи на основі мінімізації ризиків, пов'язаних із завданням збитків як діяльності підприємства, так і його інформаційній інфраструктурі та підвищення стабільності всіх інформаційних процесів, включаючи методи і засоби одержання, введення, обробки та аналізу інформації. В основу цих методів покладені такі принципи:

об'єктами забезпечення інформаційної стабільності є інформаційні процеси, інформаційні продукти, отримані в процесах перетворення інформації, та інформаційна інфраструктура підприємства в цілому;

стабільність інформаційних процесів визначається збереженням всіх властивостей інформації й інформаційних продуктів, створених у процесі життєвого циклу інформаційних продуктів;

життєвий цикл інформаційних продуктів характеризується часовим обмеженням, тривалість якого визначається тривалістю етапів їхнього формування, становлення й розвитку;

безпека і підвищення стабільності інформаційного продукту забезпечується сукупністю засобів захисту на всіх етапах його життєвого циклу;

засоби захисту існуючої інформаційної інфраструктури підприємства базуються на засобах захисту, що використовуються у тих процесах, які пов'язані зі зберіганням, введенням, модифікацією і передачею інформації за умови збереження всіх її властивостей;

засоби захисту забезпечують захист інформаційного продукту на всіх етапах його життєвого циклу.

Забезпечення безпеки стадій життєвого циклу інформаційних продуктів визначається захищеністю засобів взаємодії в процесі створення цих продуктів користувачами на всіх його етапах. У табл. 1.6.2 наведені

типи взаємодій, їхній характер і засоби захисту інформації на всіх етапах життєвого циклу інформаційного продукту.

Найменш стійким етапом життєвого циклу інформаційного продукту є етап розвитку, тривалість якого визначається:

впливом зовнішнього середовища, що формує необхідність зміни стратегічних цілей або їхню адаптацію;

окремими властивостями інформації – підвищеною цінністю й корисністю інформаційного продукту;

формою й змістом інформаційного продукту.

Таблиця 1.6.2

Етапи життєвого циклу і засоби захисту інформаційного продукту

Етап	Вид взаємодії	Засоби захисту
Формування	Доступ, підготовка	Обмеження доступу до первинної інформації, введення даних, операцій модифікації, коректування, зберігання
Становлення	Доступ, обробка	Обмеження доступу до процедур обробки, результатів попередньої обробки, експертиза й верифікація оброблених даних, внутрішній аудит
Розвиток	Доступ, аналіз	Обмеження доступу до аналітичної інформації, що має стратегічний характер, доступ до стратегічних сховищ даних, використання аналітичних інструментів

Складність стану інформаційного продукту на стадії розвитку визначає собою його більшу нестабільність відносно стабільності на інших етапах життєвого циклу: характеризується більш високою алгоритмічною складністю (алгоритмів, методів і засобів перетворення інформації) та концептуальною складністю (методами, що використовуються для одержання інформації, механізмами перетворення інформації та її аналізу відповідно до стратегічних цілей підприємства).

Таким чином, **вирішення завдання забезпечення безпеки інформаційних продуктів** включає такі етапи:

1) визначення складу виконавців, що відносяться до різних рівнів менеджменту підприємства (вищий, середній, нижчий);

2) визначення прав доступу до інформаційних продуктів персоналу, який відповідає цим рівням управління;

3) визначення відповідно до посадових інструкцій персоналу функцій управління, які визначають виконання функцій забезпечення стабільності інформаційного продукту, включаючи такі процеси, як модифікація, верифікація, аудит;

4) визначення часових проміжків, що відповідають етапам життєвого циклу інформаційного продукту, протягом яких необхідна підтримка властивостей стабільності інформаційного продукту;

5) інтеграція засобів захисту властивостей інформації на різних рівнях управління підприємством в існуючу систему захисту інформації;

6) інтеграція локальних засобів захисту (мереж підприємства) у загальну корпоративну інформаційну систему підприємства.

Таким чином, пропонується таке визначення стабільності інформаційної системи підприємства для забезпечення її інформаційної безпеки: **стабільність функціонування інформаційної системи** підприємства визначається стабільністю всіх процесів, що відбуваються в інформаційній інфраструктурі підприємства у виробництві інформаційних продуктів і послуг протягом їхніх життєвих циклів, а також стабільністю функціонування окремих її елементів і зв'язків між ними.

Поняття стабільності системи нерозривно пов'язане з її стабільністю відносно внутрішніх і зовнішніх впливів, які можуть носити дестабілізуючий (деструктивний) характер.

До таких дестабілізуючих впливів слід віднести ті, які відповідають різним етапам обробки інформації:

етап введення: введення перекручених даних, неавторизована модифікація введених даних, некоректна верифікація даних, що вводяться (відсутність процедур верифікації);

етап обробки: некоректні алгоритми, перепрограмування алгоритмів, програмних кодів, методів доступу до баз даних, обмеження доступу до баз даних;

етап аналізу результатів: некоректна інтерпретація, відсутність компетенції аналітиків, навмисне перекручування інформації, її використання для сумнівних угод, порушення прав доступу тощо.

1.6.3. Аналіз методів інформаційного впливу й розробка механізму протидії інформаційній зброї

Термінологічні поняття "інформаційна зброя", "інформаційна війна", "інформаційна протидія" пов'язані з такими факторами:

інформаційно-комунікаційними – конвергенцією нових інформаційних технологій та їхнім впливом на різноманітні сфери діяльності і механізми функціонування суспільства;

впливом масової культури на свідомість і поведінку людей за допомогою широкодоступних каналів передачі інформації;

стандартизацією способу життя більшості населення;

розвитком засобів маніпулювання людьми, тобто створенням на стан останніх таких регуляторних механізмів інформаційного впливу, які б дозволили протягом тривалого проміжку часу зберігати й підтримувати його для досягнення поставлених цілей.

А інформаційні взаємодії, як процеси, що мають інформаційний характер, визначаються за допомогою:

змісту циркулюючої на підприємстві інформації;

життєвих циклів інформаційних продуктів та їх носіїв;

методів і засобів, що дозволяють створювати (відтворювати) всі види інформаційних потреб (товарів і послуг);

користувачів інформації різних рівнів управління;

життєвих циклів компонентів (елементів) інформаційної інфраструктури.

Результатом інформаційних взаємодій може бути одержання інформації з метою власного розвитку, з метою створення умов для розширення власного життєвого простору, а також навмисного (прямого) або ненавмисного впливу на цю інформацію з метою її перекручування та впливу на інформаційну інфраструктуру одного із суб'єктів інформаційної взаємодії (іншого об'єкта). Результат інформаційної взаємодії – **інформаційна війна** – це завдання збитків інформаційній інфраструктурі супротивника за рахунок порушення діяльності або функціонування окремих її підсистем (елементів) або зв'язків між ними.

Засоби інформаційної війни – це такі засоби, які дозволяють здійснювати з інформацією, що передається, одержується або оброблюється, дії, які наносять збиток інформаційній інфраструктурі об'єкта

з метою одержання переваги в інформаційному просторі – процесах виробництва і використання інформаційних продуктів і послуг, елементах інформаційної інфраструктури, процесах технології обробки, що відносяться до внутрішніх і зовнішніх інформаційних полів (складових інформаційного поля об'єкта).

Структура зовнішнього інформаційного поля визначається зовнішнім інформаційним образом підприємства, що містить у собі:

імідж, торговельна марка (бренд), репутація;

канали доставки образу, конференції, PR-акції, засоби масової інформації;

інформаційні технології – технології, інновації, нововведення;

конкурентоспроможність в області (сфері) його діяльності;

доступ до сучасних міжнародних інформаційних комунікацій.

Структура внутрішнього інформаційного поля визначається існуючою інформаційною інфраструктурою об'єкта. Ці структури та комунікації (засоби їх взаємодії з зовнішнім середовищем) у сукупності складають інформаційний простір економічного об'єкта.

Наявність внутрішнього і зовнішнього інформаційних полів дозволяє визначити **інформаційну війну** як цілеспрямований вплив інформаційних просторів суб'єктів взаємодії (інформаційних систем і інформаційних продуктів) на інформаційний простір об'єкта впливу з метою нанесення йому економічного збитку за рахунок дестабілізації функціонування його внутрішнього і зовнішнього інформаційного полів.

Для конкретизації об'єктів, що беруть участь в інформаційній війні, слід віднести поняття "**інформаційна мішень**" – це та частина інформаційного простору, що у певний час піддається "атаці" з метою досягнення найбільшого ефекту/збитку.

Для розробки механізмів протидії інформаційним війнам треба визначити такі принципи протидії засобам їхнього ведення (інформаційній зброї):

1. Принцип системності.

2. Принцип постійного вдосконалювання й підвищення рівня інформаційної безпеки підприємства.

3. Принцип контролю над всіма процесами, у відношенні яких визначений рівень конфіденційності і/або в яких здійснюється модифікація даних і доступ до них.

4. Принцип керованої та контрольованої зміни коду програмних засобів, що використовуються, реконфігурації компонент інформаційної інфраструктури (архітектури) відповідно до заданого алгоритму (принцип керованої адаптації архітектури інформаційної системи і реінжинірингу програмного забезпечення).

5. Принцип узгодження (координації) вбудованих механізмів протидії і захисту з існуючим організаційно-управлінським механізмом управління підприємством.

6. Принцип раціональності вибору заданого рівня інформаційної безпеки.

7. Принцип рефлексії, який полягає в постійній модифікації уразливих місць в інформаційній системі підприємства, відомих нападаючій стороні, яка веде інформаційну війну.

8. Принцип погодженості існуючої національної політики забезпечення інформаційної безпеки, чинної нормативно-правової бази, стандартів із політикою підприємства в області інформаційної безпеки.

9. Принцип відповідності механізмів забезпечення інформаційної безпеки організаційно-управлінському механізму забезпечення економічної безпеки підприємства.

Факторами, що впливають на організацію й протидію інформаційним війнам у різних формах їхнього ведення, є такі:

1. Фактор часу. Визначає оперативність і своєчасність вживання заходів із захисту підприємства від впливів, пов'язаних із проведенням інформаційних війн.

2. Здатність захистити підприємство. Характеризує існуючий рівень захищеності поточного стану підприємства з урахуванням захисту від всіх форм прояву інформаційної війни.

3. Можливості атакуючої сторони. Показує можливий рівень небезпеки для підприємства бути підданим інформаційним війнам з боку зовнішнього середовища.

4. Величина ризику завдання збитків. Враховує загальний ризик піддатися впливу загроз і одержати збиток, який має певний характер (фатальний, помірний, слабкий).

Механізм прояви факторів, який характеризує протидію інформаційним війнам, наведено у табл. 1.6.3.

Структура механізмів прояву факторів

Прояв фактора	Елементи механізму прояву фактора
1	2
1. Оперативність і своєчасність вживання заходів із захисту підприємства від впливів, пов'язаних з веденням інформаційних війн	<p>1.1. Своєчасна модифікація (<i>upgrade</i>) існуючих на підприємстві програмно-апаратних засобів для захисту від атак.</p> <p>1.2. Адаптація контуру захисту підприємства відповідно до вимог міжнародного стандарту загальних критеріїв (ЗК) ISO/IEC 14508.</p> <p>1.3. Використання сучасних технологій, що відповідають "духу" часу і характеру проведених інформаційних війн.</p> <p>1.4. Своєчасне й безперервне навчання персоналу в області інформаційної безпеки.</p> <p>1.5. Швидка адаптація до змінних форм інформаційних війн за рахунок впровадження новітніх технологій забезпечення захисту від атак</p>
2. Рівень захищеності інформаційної системи з урахуванням усіх форм прояву інформаційної війни для поточного стану підприємства	<p>2.1. Характеристика, рівень захищеності від атак всіх компонентів інформаційної інфраструктури.</p> <p>2.2. Відповідність рівня захищеності компонентів інформаційної інфраструктури різних рівнів управління підприємства вимогам конфіденційності інформації, які визначають рівні доступу до неї.</p> <p>2.3. Рівень адаптивності (адаптивність) системи захисту підприємства відносно різних форм ведення інформаційної війни, включаючи програмне забезпечення, технічні засоби, засоби адміністрування, забезпечення винятково авторизованого доступу до інформації й т. д.</p> <p>2.4. Наявність програм переходу на стандарти загальних критеріїв ISO/IEC 14508 з метою стандартизації й уніфікації засобів захисту.</p> <p>2.5. Наявність компонентів організаційної структури для реалізації задач підвищення рівня захищеності підприємства (створення й розвиток служби інформаційної безпеки підприємства).</p> <p>2.6. Підвищення психологічної стабільності персоналу підприємства і підтримка його на належному рівні для створення відповідного соціально-психологічного клімату</p>

1	2
3. Рівень небезпеки для підприємства бути підданим інформаційним війнам з боку зовнішнього середовища	3.1. Рівень схильності атакам з боку зовнішнього середовища на основі аналізу положення і конкурентоспроможності його в галузі, конкурентоспроможності галузі в цілому в сформованих ринкових умовах (зовнішнє середовище). 3.2. Визначення найбільш уразливих місць, які можуть бути піддані атакам різних форм і змісту (рефлексивний підхід). 3.3. Визначення рівня соціальної напруженості в регіоні, на підприємстві (соціальний фактор). 3.4. Наявність потенційних шкідників на самому підприємстві, які використовують методи ведення інформаційної війни (розвідники, диверсанти)
4. Величина ризику одержати збиток, що має певний рівень (фатальний, помірний, слабкий)	4.1. Зміст, характеристика збитку (матеріального, фінансового). 4.2. Визначення кількісних і якісних характеристик збитку. 4.3. Вибір критеріїв і правил для визначення ризиків. 4.4. Моделювання характеристик збитку від впливу інформаційних війн на основі моделей "порушника" і визначення найбільш несприятливих (сприятливих) сценаріїв розвитку подій у процесі організації системи захисту з метою мінімізації ризиків

Механізми протидії інформаційній зброї та інформаційним війнам повинні базуватися на посиленні позитивних факторів – інформаційної інфраструктури і зменшенні (нейтралізації) негативних факторів, пере-програмуванні інформаційної інфраструктури на основі таких дестабілізуючих дій, як навмисна модифікація та інтерпретація інформаційних продуктів і їхніх похідних із метою виділення таких процедур, технологій маніпулювання ними, які дозволили б досягти переваги в матеріальній сфері.

Це завдання може бути вирішене за допомогою протидії і нейтралізації загроз інформаційних війн, які привели б до посилення "розтикаючої" сили внутрішніх і зовнішнього інформаційних полів (позитивних факторів) і зменшенню впливу "стискаючої" сили з боку інших суб'єктів інформаційної взаємодії (негативних факторів).

Протидії можуть носити пасивний (нейтралізуючий) і активний характер.

Пасивні протидії можуть містити в собі вирішення таких завдань:

1. Кількісна і/або якісна оцінка поточного та необхідного рівня інформаційної безпеки при заданих рівнях конфіденційності інформації для різних рівнів управління підприємством.

2. Розробка заходів щодо реінжинірингу системи безпеки ІС для досягнення її заданого рівня.

3. Проведення аудиту і сертифікації компонентів інформаційної системи в цілому на відповідність вимогам та існуючим стандартам інформаційної безпеки.

4. Розробка зон відповідальності для взаємодії служб і підрозділів зі службою інформаційної безпеки підприємства. Розробка організаційно-розпорядничої документації з координації і реалізації заходів із забезпечення необхідного рівня захисту із припустимими рівнями ризиків.

5. Розробка політики і концепції забезпечення інформаційної безпеки підприємства на період 3 – 5 років із визначенням осіб, відповідальних за її реалізацію.

Активні протидії становлять сукупність методів, засобів, правил надання впливу на інформаційні простори (інформаційні інфраструктури) суб'єктів взаємодії з метою запобігання і нейтралізації інформаційних атак та вироблення власної політики в інформаційній сфері для забезпечення стабільного розвитку підприємства.

До основних завдань у забезпеченні активної протидії відносяться такі:

1. Збільшення "своїх" засобів і каналів інформаційного впливу на суспільну думку (захоплення, перехоплення й постановка під свій вплив різних ЗМІ).

2. Протидія і розробка цільових заходів із недопущення витоку інформації.

3. Підвищення іміджу й репутації підприємства за рахунок публікації достовірної і об'єктивної інформації про підприємство в урядових, регіональних ЗМІ, що мають високий рівень репутації.

4. Постійна сертифікація наявного та придбаного ліцензійного устаткування, рівень інформаційної безпеки якого гарантується, що дозволить забезпечити імідж підприємства як такого, що має високий рівень захищеності.

5. Широке використання засобів контррозвідувальної діяльності з метою визначення місцезнаходження підслуховуючих пристроїв, засобів радіоелектронної війни, комп'ютерної хакерської діяльності.

6. Постійний контроль точок входу зовнішніх комунікаційних систем в інформаційну систему підприємства, особливо в корпоративних системах, що використовують віддалені комп'ютерні термінали, з метою виявлення спрямованого інформаційного впливу для порушення їхньої діяльності.

Формування підприємством механізмів, сполучених із механізмами прояву факторів інформаційної безпеки і безпеки ресурсів підприємства в цілому, дозволить сформувати стійкі режими функціонування інформаційної системи і підвищити якість керованого розвитку підприємства.

1.6.4. Формування стратегій розвитку підприємства для протидії засобам інформаційних війн

Сучасні дослідники інформаційних війн та їх наслідків часто наводять таке висловлення: "Тепер історія не відбувається за своїм капризом, стихійно. Вона тепер робиться свідомо, можна сказати – за замовленням сильних миру цього".

Причини, з яких подібне стало сьогодні можливим криються у такому:

- 1) прогрес засобів збору, обробки й передачі інформації;
- 2) прогрес засобів комунікацій;
- 3) прогрес засобів маніпулювання людьми, нагляду за ними, припинення масових рухів;
- 4) вплив масової культури на стандартизацію способу життя людей.

А характерні риси сучасного історичного процесу полягають у тому, що рівень непередбаченості й несподіванки історичних подій різко зменшився порівняно з різко зростаючим рівнем передбачуваності й запланованості.

У. Колбі (колишній директор ЦРУ США), який розробив і здійснив свого часу операцію з усунення уряду С. Альєнде в Чилі, назвав її так: "лабораторний експеримент із використання фінансових засобів для дискредитації і зсуву іноземного уряду". Використані фінансові засоби визначили, хто і що повинен говорити, а тим самим визначили зміст і напрям інформаційних потоків.

Факт появи інформаційного простору призводить до необхідності контролювати і керувати процесами, що відбуваються у ньому. Для цього

використовується так звана інформаційна зброя, яка є різними засобами знищення, перекручування або розкрадання інформації; засобами подолання систем захисту; засобами обмеження допуску законних користувачів; засобами дезорганізації роботи технічних засобів, комп'ютерних систем.

Атакуючою інформаційною зброєю сучасні фахівці називають:

комп'ютерні віруси;

логічні бомби (програмні закладки);

засоби придушення інформаційного обміну в телекомунікаційних мережах, фальсифікацію інформації в каналах державного й військового управління;

засоби нейтралізації тестових програм;

різного роду помилки, які свідомо вводять у програмне забезпечення об'єкта.

У 1996 році під егідою американського уряду відбулася V Міжнародна конференція з інформаційних війн. З усіх висновків, зроблених авторами за матеріалами конференції, слід виділити такий: "стратегія застосування інформаційної зброї носить винятково наступальний характер". Цей дуже важливий результат, який ще не до кінця осмислений науковою громадськістю і вітчизняними політиками, дає підставу стверджувати: наступальний характер інформаційної зброї багато в чому визначає обличчя інформаційної війни й дозволяє апріорі визначити потенційного інформаційного агресора.

Таким чином, необхідно виходити з того, що в епоху інформаційних технологій, коли соціальне середовище перенасичене інформацією, безпека інформаційної системи визначаються не тільки тими знаннями про супротивника, які дана система одержує, але і, може бути, навіть у першу чергу, тими знаннями, від сприйняття яких їй удалося ухилитися.

Проблема прихованості багатьох інформаційних впливів має не останнє значення при застосуванні інформаційної зброї. Швидше за все, найважливішим у всій цій історії є те, що жертви даного виду зброї, навіть володіючи теорією і відповідною матеріально-технічною базою, приходять до усвідомлення себе як жертви тільки потім, коли вже нічого не можна змінити.

Проста інформаційна система – це система, елементи якої функціонують відповідно до правил, що породжені однією і тією ж взаємно несуперечливою безліччю аксіом (простими алгоритмами).

Складна інформаційна система – це система, що містить елементи, які функціонують відповідно до правил, що породжені відмінними одна від одної безліччю аксіом. При цьому допускається, що серед правил функціонування різних елементів можуть бути суперечливі (складні) алгоритми.

Порушення захисних бар'єрів у взаємодії елементів складної системи один з одним приводить до перепрограмування цих елементів і/або їхнього знищення.

Із сказаного випливає, що інформаційним "полем бою", в першу чергу, є так звані протоколи інформаційно-логічної взаємодії елементів складної системи, засоби і технології їхньої практичної реалізації. Протокол (правила, визначення ролей, функцій окремих елементів) інформаційно-логічної взаємодії для елементів соціального простору знайшов своє втілення в природній мові кожного народу. Основними засобами коректування протоколів інформаційно-логічної взаємодії для інформаційного простору на сьогодні стали засоби масової інформації.

Протокол інформаційно-логічної взаємодії для елементів інформаційно-кібернетичного простору відображений у безлічі мов програмування, у мережних протоколах. Основні засоби несанкціонованого коректування цих протоколів – програмні закладки, комп'ютерні віруси та інші засоби і технології впливу на канали телекомунікації. Інформаційний вплив здійснюється із застосуванням інформаційної зброї, тобто таких засобів, які дозволяють здійснювати з інформацією, що передається, оброблюється, створюється, знищується і сприймається, задумані дії.

Для більш складної інформаційної системи, *наприклад*, такої, як людина і засоби, з якими вона взаємодіє, інформаційний вплив, здатний вивести з ладу систему, – це, насамперед, активізація бажань, думок і провокування вчинків, спрямованих на саморуйнування, тобто спонукання потреби в процесах руйнування.

Про будь-яку систему, здатну за вхідним даними відпрацьовувати той або інший алгоритм, можна говорити як про інформаційну систему – об'єкт інформаційної війни. Під **війною інформаційних систем** треба розуміти їхні дії, спрямовані на одержання матеріальної переваги шляхом нанесення супротивникові збитку за допомогою відповідного інформаційного впливу.

У цьому випадку передбачається, що поки супротивник усуває отриманий збиток, інша сторона має перевагу в зовнішньому світі.

Зрозуміло, що подібна війна має сенс лише для систем, що споживають для своєї життєдіяльності загальні обмежені матеріальні ресурси і будують свою поведінку на основі абстрактних моделей, які залежать від вхідних даних і правил маніпулювання цими даними.

Наведені характеристики визначаються такими показниками стану інформаційної системи:

кількістю елементів, відповідальних за збір вхідних даних, і ефективністю їхнього функціонування. В цьому випадку під ефективністю функціонування елемента пропонується розуміти такі кількісні характеристики, як обсяг даних, що здобуваються, їх "новизна" та вірогідність;

кількістю елементів, відповідальних за доставку даних, і ефективністю їхнього функціонування. В цьому випадку під ефективністю функціонування елемента пропонується розуміти: час доставки даних, обсяг перекручених даних;

кількістю елементів, відповідальних за обробку даних, і ефективністю їхнього функціонування, що у загальному випадку оцінюється часом обробки даних, часом вироблення рішення і, можливо, потужністю потенційного простору рішень;

кількістю елементів, відповідальних за надання результату, і ефективністю їхнього функціонування. Тут ефективність функціонування можна спробувати оцінити через ступінь перекручування ухваленого рішення при його реалізації;

кількістю і якістю зв'язків між елементами;

захищеністю перерахованих елементів і зв'язків між ними.

При цьому слід зазначити, що поняття "інформаційна захищеність елемента" має на увазі захист цього елемента від різних інформаційних впливів. У тому випадку, якщо елемент, що захищається, належить системі ухвалення рішення, то наявність подібної захищеності різко знижує ефективність його роботи в силу скорочення допущених до нього системою забезпечення безпеки даних, які можуть виявитися необхідними системі для вироблення команд адекватної реакції.

Таким чином, завдати шкоди системі означає:

а) спотворити результат роботи системи таким чином, щоб одержати перевагу в матеріальній сфері;

б) привести її в такий стан, у якому вона не здатна видавати який-небудь результат.

У випадку, якщо збиток полягає в перекручуванні результату роботи систем, він називається локальним.

Завдати фатальної шкоди означає привести систему в такий стан, в якому вона не здатна видавати який-небудь результат, і самостійно система не може вийти із цього стану.

Основними характеристиками інформаційної війни є:

кількість елементів взаємодії, які піддаються впливу інформаційної зброї;

характеристика об'єкта впливу – процеси, персонал, технічні засоби, засоби комунікацій;

рівень небезпеки/оцінка збитків для об'єкта або сукупності об'єктів інформаційного простору;

рівень безпеки інформаційного простору підприємства, що оцінюється як інтегральний показник для рівнів безпеки всіх його об'єктів;

механізми забезпечення безпеки і протидії інформаційній зброї;

характеристика (сукупність параметрів) суб'єкта інформаційної взаємодії, що становить явну або приховану загрозу;

структура механізмів управління розвитком підприємства, у які вбудовуються механізми забезпечення безпеки і протидії інформаційним війнам (механізм економічної безпеки, організаційно-управлінський механізм управління економічною безпекою підприємства).

Стратегії інформаційних війн можна визначити за допомогою рівня конкурентоспроможності продукції і життєвого циклу підприємства.

В умовах стабільного функціонування підприємства, коли відомі конкуренти, рушійні сили, основні проблеми, необхідно використовувати наступальну стратегію з максимальним залученням засобів і механізмів інформаційної війни з раціональним рівнем власної інформаційної безпеки.

В умовах спаду (стагнації) важливо використати комбіновану стратегію, що носить оборонний характер, яка визначається як стратегія "раціональної достатності", і підтримується забезпеченням мінімально необхідного рівня інформаційної безпеки, достатнього для "нейтрального" існування й функціонування підприємства.

Таким чином, механізми формування та реалізації стратегії дозволять забезпечити необхідний рівень і якість інформаційної безпеки підприємства шляхом узгодження і виділення елементів механізмів стратегій безпечного розвитку та встановлення їхніх взаємозв'язків із проявом факторів, які характеризують множинну інформаційну взаємодію елементів внутрішнього і зовнішнього інформаційних полів підприємства.

1.7. Правовий захист законних інтересів підприємства

Професійні компетентності, що формуються за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Комунікація	Автономність, відповідальність
1. Здатність використовувати правові методи для захисту законних інтересів підприємств	1. Знання можливостей судової системи України для захисту законних інтересів підприємства	1. Вміння скласти позови до суду та претензії до контрагентів	1. Збирання документів і письмових доказів для обґрунтування позовних вимог	1. Відповідальність за своєчасність подання позовів, касаційного та апеляційного оскарження
2. Здатність страхувати певні ризики господарської діяльності	2. Знання можливостей системи страхування	2. Вміння скласти договори страхування	2. Інформування керівництва про страхові виплати та оформлення страхових справ	2. Відповідальність за відшкодування збитків за договорами страхування

1.7.1. Судова система України

Цивілізований світ вже давно збагнув, що основою держави є правосуддя. Підкорення закону – це фундамент, на якому базується держава, ідея, яка спонукає суспільство до єднання, що є вкрай важливим для національної безпеки України. У розвинених країнах влада постійно дбає про суд і правосуддя, бо знає, що верховенство права та незалежність суду дає населенню та всім суб'єктам господарювання захищеність і справедливість.

Правосуддя є особливою функцією державної влади, що здійснюється шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях господарських, цивільних і адміністративних справ зі спорів відносно прав та інтересів громадян, підприємств, установ і організацій, громадських об'єднань, а також кримінальних справ, застосування встановлених законом заходів покарання для осіб, винних у скоєнні злочинів, або

виправдання невинних. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. В країнах розвинутої демократії саме у судах здійснюється правовий захист законних інтересів громадян і підприємств від різноманітних загроз їх економічній безпеці. Причому, кількість таких загроз із розвитком ринкових засад нашої економіки постійно зростає.

Тому в сучасних умовах значно зростає роль судової системи у захисті конституційних прав і свобод громадян, законних економічних інтересів підприємств та державних структур, і, як підкреслював Президент України, особливо, у захисті прав власності.

Основними принципами судочинства в нашій державі є:

- 1) законність;
- 2) рівноправність всіх учасників перед законом і судами;
- 3) гарантія доведення вини;
- 4) змагальність сторін, свобода у наданні ними суду своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості;
- 5) підтримка державного обвинувачування в суді прокурором;
- 6) гласність судового процесу і його повне фіксування технічними засобами;
- 7) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження;
- 8) обов'язковість рішення суду.

Юрисдикція суддів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Усім суб'єктам правовідносин гарантується захист їх прав, свобод і законних інтересів незалежним і неупередженим судом. Правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від статі, раси, кольору шкіри, мови, політичних, релігійних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, передбачених законом. Учасники судового розгляду та інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, мають право робити письмові нотатки. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної чи письмової інформації щодо результатів його справи у суді.

Судочинство і діловодство в судах України поводить державною мовою, але суди гарантують право громадян на використання ними

в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють. Використання в судочинстві регіональних мов або мов меншин гарантується державою та забезпечується за рахунок коштів Державного бюджету України.

Усі учасники судового процесу мають право користуватися правовою допомогою. Для надання правової допомоги та для забезпечення права на захист від обвинувачення під час вирішення справ у судах й інших державних органах в Україні діє адвокатура. **Адвокати** здійснюють такі види діяльності:

- дають консультації з юридичних питань, усні і письмові довідки з роз'яснення законодавства;

- складають заяви, скарги й інші документи правового характеру;

- засвідчують копії документів за справами, що ведуть ці адвокати;

- здійснюють представництво в суді, інших державних органах, перед громадянами і юридичними особами;

- надають юридичну допомогу підприємствам, установам і організаціям;

- здійснюють правове забезпечення підприємницької і зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб;

- виконують свої обов'язки відповідно до кримінально-процесуального законодавства в процесі дізнання та досудового слідства.

Суд виносить свої рішення на підставі дослідження й оцінки **доказів**. Найважливішим джерелом доказів у кримінальному судочинстві з економічних злочинів є **документи**, а у господарському і цивільному судочинстві – **письмові докази**. Усі документи подаються до суду в оригіналах чи належно засвідчених копіях. Належно завіреною визнається судами ксерокопія чи фотокопія документа, на якій під написом "копія вірна" стоїть підпис судді, а також нотаріально засвідчена копія документа.

Нотаріальна форма письмових документів є обов'язковою у тих випадках, коли вона передбачена чинним законодавством, наприклад, для договорів застави транспортних засобів. У таких випадках нотаріальна форма документів є необхідним документом: якщо її не дотримано, той документ є недійсним. Тому у системі правоохоронних органів важливе місце посідає **нотаріат** – система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, для надання документам та фактам юридичної вірогідності.

У державних нотаріальних конторах відповідно до Закону України "Про нотаріат" можуть вчинятися такі нотаріальні дії:

1) посвідчуються угоди (договори, заповіти, доручення, шлюбні контракти тощо);

2) вживаються заходи щодо охорони спадкового майна;

3) видаються свідоцтва про право на спадщину;

4) видаються свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя;

5) видаються свідоцтва про придбання житлових будинків на прилюдних торгах;

6) видаються свідоцтва про придбання нерухомого майна, яке було предметом іпотеки;

7) видаються дублікати документів, що зберігаються у справах нотаріальної контори;

8) накладається заборона відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна;

9) засвідчується правильність копій документів і виписок із них;

10) засвідчується справжність підпису на документах;

11) засвідчується правильність перекладу документів з однієї мови на іншу;

12) посвідчується факт, що громадянин є живим;

13) посвідчується факт перебування громадянина в певному місці;

14) посвідчується тотожність громадянина з особою, зображеною на фотокартці;

15) посвідчується час пред'явлення документів;

16) передаються заяви фізичних і юридичних осіб іншим фізичним і юридичним особам;

17) приймаються у депозит грошові суми та цінні папери;

18) вчиняються виконавчі написи;

19) вчиняються протести векселів;

20) пред'являються чеки до платежу і посвідчується неоплата чеків;

21) вчиняються морські протести;

22) приймаються на зберігання документи.

За вчинення нотаріальних дій державні нотаріуси справляють державне мито. Приватні нотаріуси за вчинення нотаріальних дій справляють плату, розмір якої встановлюється за домовленістю сторін.

У населених пунктах, де немає державних нотаріусів, певні нотаріальні дії, можуть проводитись посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад народних депутатів.

Підставою для виконання нотаріальних дій є дійсні обставини, підтвержені необхідними й достатніми письмовими доказами (документами). Тому подані матеріали нотаріус оцінює з точки зору їх належності, допустимості та достовірності. Не менш важливим моментом у діяльності нотаріату є додержання таємниці виконуваних нотаріальних дій. Саме тому довідки і документи нотаріальні контори і приватні нотаріуси видають лише тим громадянам та представникам тих установ, які мають доручення посадових осіб організацій, відносно яких виконуються нотаріальні дії.

Особливим випадком є **форма документів (письмових доказів), що підлягають обов'язковій реєстрації** в органах державного управління. Вступ таких документів у законну силу законодавець пов'язує лише з фактом реєстрації, без якої документ не має чинності. Наприклад, відповідно до Закону України "Про оренду землі", договори оренди земельних ділянок підлягають обов'язковій реєстрації в органах земельних ресурсів.

Судові рішення, яким закінчується розгляд справи у суді, ухвалюється іменем України. Рішення, що набули законної сили, є обов'язковим до виконання усіма органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими особами, об'єднаннями громадян та іншими організаціями, громадянами та юридичними особами на всій території України.

З метою забезпечення відкритості діяльності судів, прогнозованості судових рішень та сприяння однаковому застосуванню законодавства в Україні кожен має право доступу до судових рішень у порядку, встановленому чинним законодавством. Це право забезпечується офіційним оприлюдненням судових рішень на офіційному веб-порталі судової влади України. А рішення Конституційного суду публікуються у "Віснику Конституційного суду України".

Судову систему України складають суди загальної юрисдикції та **Конституційний Суд України**, який є єдиним органом конституційної юрисдикції. Конституційний Суд України приймає рішення і дає висновки у справах відносно:

конституційності законів й інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, правових актів Кабінету Міністрів України;

відповідності Конституції України діючих міжнародних договорів України чи тих міжнародних договорів, які внесені до Верховної Ради для одержання згоди на їх обов'язковість;

дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; офіційного тлумачення Конституції України та її законів.

А відповідно до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" № 2453 – VI від 07.07.2010 року [49], систему судів загальної юрисдикції складають:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди;
- 3) вищі спеціалізовані суди;
- 4) Верховний Суд України.

Система судів загальної юрисдикції відповідно до Конституції України будується за принципами територіальності і спеціалізації. Створення в Україні будь-яких надзвичайних та особливих судів не допускається. Натомість у системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди. **Спеціалізованими** є господарські, адміністративні та інші суди, визначені законом як спеціалізовані суди. Окрім того, у судах різних судових юрисдикцій може бути введено спеціалізацію суддів із розгляду конкретних справ даної юрисдикції.

Для забезпечення всебічного, повного та об'єктивного розгляду справ, законності судових рішень в Україні діють суди першої, апеляційної та касаційної інстанцій.

Судами першої інстанції є місцеві суди. Місцевими загальними судами є районні, районні у містах, міські та міжрайонні суди, а також військові суди гарнізонів.

Так, місцеві загальні суди розглядають кримінальні та цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення. Місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають з господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені процесуальним законодавством до їх підсудності. Місцеві адміністративні суди розглядають адміністративні справи, пов'язані з правовідносинами у справі державного управління та місцевого самоврядування.

Суди здійснюють правосуддя самостійно. Судді при здійсненні правосуддя повинні бути незалежними від будь-якого впливу, нікому не підзвітні і підкоряться лише закону. Втручання у здійснення правосуддя

забороняється і тягне передбачену законом відповідальність. Але учасники судового процесу та інші особи у випадках і порядку передбачених процесуальним законодавством, мають право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення. **Під апеляційним оскарженням** розуміють оскарження рішення суду або вироку у справі, що не набрали законної сили, у вищу судову інстанцію, яка має право переглянути справу за сутністю.

***Касаційне оскарження** – це оскарження рішення суду, що набрало законної сили, або постанови апеляційного суду у вищу судову інстанцію, яка перевіряє їх законність та обґрунтованість і затверджує рішення, постанову або вирок у справі чи скасовує їх та повертає справу на повторний розгляд до суду першої інстанції*

Для цього у системі судів загальної юрисдикції в Україні діють загальні та спеціалізовані **апеляційні суди**, які:

розглядають справи в апеляційному порядку відповідно до процесуального законодавства;

розглядають по першій інстанції справи, визначені для них законодавством (крім апеляційних господарських судів);

ведуть та аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову практику;

надають методичну допомогу у застосуванні законодавства місцевими судам.

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України, а також інші відповідні вищі спеціалізовані суди, що можуть утворюватися Президентом України.

Вищі спеціалізовані суди:

розглядають в касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції;

надають методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції України та законів у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики;

дають спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є **Верховний суд України**. Він здійснює право судді та забезпечує однакове застосування законодавства на території України всіма судами загальної юрисдикції.

Єдність системи судів загальної юрисдикції в Україні забезпечується:

єдиними засадами організації та діяльності судів;

єдиним статусом суддів;

єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів;

фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України;

вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування;

забезпечення Верховним Судом України однакового застосування законів судами загальної юрисдикції;

обов'язковість для всіх судів правил судочинства визначених законом;

обов'язковість виконання на території України судових рішень.

Окремою ланкою судової системи України є **Третейські суди** – недержавні незалежні органи, що створюються за угодою або відповідним рішенням зацікавлених фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому чинним законодавством, для вирішення спорів, що виникають із цивільних і господарських правовідносин. Третейські (третьосторонні) суди існують у світі з давніх часів. Їх перевагою є те, що на відміну від державних судів, Третейські суди без зайвих бюрократичних процедур за скороченим регламентом розглядають господарські спори, справи про право власності тощо. При цьому ці спори вирішує так само рівний (не наділений державними повноваженнями) суб'єкт. Ця рівноправність – сторін процесу та третейського судді – насамперед передбачає добровільність звернення до суду. Рішення Третейського суду є остаточним і оскарженню не підлягає.

Разом із тим третейським судам не підвідомчі спори, які зачіпають державні чи публічні інтереси. Так, третейські суди не розглядають:

1) справ у спорах про визнання недійсними нормативно-правових актів;

2) справ у спорах, що виникають при укладенні, зміні, розірванні та виконанні господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб;

3) справ, пов'язаних із державною таємницею;

4) справ у спорах, що виникають із сімейних правовідносин, крім справ у спорах, що виникають із шлюбних контрактів (договорів);

5) справ про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом;

6) справ, однією із сторін в яких є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, державна установа чи організація, казенне підприємство;

7) інших справ, які відповідно до закону підлягають вирішенню виключно судами загальної юрисдикції або Конституційним Судом України;

8) справ, коли хоча б одна із сторін спору є нерезидентом України.

Правосуддя здійснюють **професійні судді** та, у випадках визначених законом, **народні засідателі та присяжні**. Справи в судах першої інстанції розглядаються суддею одноосібно або колегією суддів, а у випадках, зазначених у законі, також судом присяжних. Розгляд справ в апеляційному, касаційному порядку, а також в інших випадках, передбачених законом, здійснюється колегіально в складі не менше трьох професійних суддів.

Судді є недоторканими особами. Недоторканність суддів поширюється на їхнє житло, службові приміщення, транспорт і засоби зв'язку, кореспонденцію, належне їм майно та документи. Суддя не може бути затриманий чи заарештований до винесення обвинувачу вального вироку судом без згоди Верховної Ради України. Кримінальна справа щодо судді може бути порушена лише Генеральним прокурором або його заступникам.

Провідну роль у забезпеченні закону і правопорядку у нашій державі відіграє **прокуратура**. Прокуратура України становить єдину систему, на яку відповідно до Конституції України покладаються такі функції:

1) підтримання державного обвинувачення в суді;

2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках зазначених законом;

3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

У Конституції нашої держави передбачено, що судова влада є однією із трьох гілок влади, при цьому ні першою, ні другою чи третьою,

а рівною. На жаль, Україна поки що не завжди розраховує на закон. У всіх цивілізованих правових державах сформована ідея презумпції довіри до суду. В нашій країні, навпаки, суспільство традиційно обережно відноситься до судової гілки влади. Тому сьогодні в нашій країні проходить судова реформа, головним завданням якої є створення незалежної і справедливої судової влади, яка зможе гідно забезпечувати економічну безпеку всіх суб'єктів господарювання.

1.7.2. Захист законних інтересів підприємств у господарському суді

Кожне підприємство відповідно до Господарського кодексу України (ГКУ) та Господарського процесуального кодексу України (ГПКУ) має право на захист своїх прав і законних інтересів. Ці **права та законні інтереси суб'єктів господарювання захищаються шляхом:**

- визнання наявності або відсутності прав;
- визнання недійсними господарських угод;
- відновлення становища, яке існувало до порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання;
- припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення;
- присудження до виконання обов'язку в натурі;
- відшкодування збитків;
- застосування штрафних санкцій;
- застосування адміністративно-господарських санкцій;
- встановлення, зміни і припинення господарських правовідносин;
- іншими способами, передбаченими законом.

У господарських відносинах правосуддя, як правило, здійснюється господарським судом. Тому підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземці), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності (далі підприємства та організації), мають право звертатися до господарського суду згідно з установленою підвідомчістю господарських справ за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів. Під **підвідомчістю** розуміють визначену законом сукупність

повноважень господарських судів щодо розгляду справ, віднесених до їх компетенції.

Будь-яка угода про відмову від права на звернення до господарського суду є недійсною.

Господарський суд порушує справи за позовними заявами:

підприємств і організацій, які звертаються за захистом своїх прав та законних інтересів;

державних та інших органів, які звертаються до господарського суду у випадках, передбачених чинним законодавством України;

прокурорів та їх заступників, які звертаються до суду в інтересах держави;

Розрахункової палати, яка звертається до господарського суду в інтересах держави в межах повноважень, що передбачені Конституцією та законами України.

Також господарський суд може порушувати справи про банкрутство за письмовою заявою будь-якого з кредиторів або боржника. Але Господарський процесуальний кодекс не наділяє господарський суд правом порушувати справу з власної ініціативи.

Більшість спорів передається до господарського суду без досудового врегулювання. **Досудового врегулювання** згідно зі статтею 5 ГПКУ потребують лише спори, що виникають із договору перевезення, договору надання послуг зв'язку, а також договору, заснованому на державному замовленні. За цими спорами сторони можуть звертатися до суду лише за умови додержання сторонами встановленого порядку їх досудового врегулювання. В інших випадках процедура досудового врегулювання відбувається за згодою сторін або у випадках, коли це прямо передбачено умовами укладеного між ними договору.

Досудове врегулювання здійснюється шляхом пред'явлення претензії. Але слід пам'ятати, що підприємства та організації, що порушили майнові права та законні інтереси інших підприємств, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення претензії.

Письмова претензія пред'являється з метою безпосереднього врегулювання спору до порушника підприємствами та організаціями, чий права і законні інтереси порушено. **У претензії зазначаються:**

а) повне найменування і поштові реквізити заявника претензії та підприємства, організації, яким претензія пред'являється; дата пред'явлення і номер претензії;

б) обставини, на підставі яких пред'явлено претензію; докази, що підтверджують ці обставини; посилання на відповідні нормативні акти;

в) вимоги заявника;

г) сума претензії та її розрахунок, якщо претензія підлягає грошовій оцінці; платіжні реквізити заявника претензії;

д) перелік документів, що додаються до претензії, а також інших доказів.

Документи, що підтверджують вимоги заявника, додаються в оригіналах чи належним чином засвідчених копіях. Претензія підписується повноважною особою підприємства, організації або їх представником та надсилається адресатові рекомендованим або цінним листом чи вручається під розписку. Причому, ГПКУ не встановлює строку звернення з претензією до порушника майнових прав і законних інтересів.

Але більшість господарських суперечок вирішується безпосередньо господарським судом у позовному порядку. **Позивачами** в цих випадках є підприємства й організації, які звернулися з позовом або в інтересах яких пред'явлено позов про захист порушеного права. **Відповідачами** – є підприємства, яким адресовано позовну вимогу. **Господарським судам підвідомчі:**

1) справи у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні і виконанні господарських договорів, у тому числі щодо приватизації майна, та з інших підстав, крім:

спорів про приватизацію державного житлового фонду;

спорів, що виникають при погодженні стандартів та технічних умов;

спорів про встановлення цін на продукцію (товари), а також тарифів на послуги (виконання робіт), якщо ці ціни і тарифи відповідно до законодавства не можуть бути встановлені за угодою сторін;

спорів, що виникають із публічно-правових відносин та віднесені до компетенції Конституційного Суду України та адміністративних судів;

інших спорів, вирішення яких відповідно до законів України та міжнародних договорів України віднесено до відання інших органів;

2) справи про банкрутство;

3) справи за заявами органів Антимонопольного комітету України, Рахункової палати з питань, віднесених законодавчими актами до їх компетенції;

4) справи, що виникають з корпоративних відносин у спорах між господарським товариством та його учасником (засновником, акціонером),

у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами) господарських товариств, що пов'язані зі створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності цього товариства, крім трудових спорів.

Усі справи, підвідомчі господарським судам, розглядають місцеві суди як суди першої інстанції.

У вирішенні питань щодо прийняття позовних заяв господарським судам слід чітко розрізняти поняття підвідомчості і підсудності справ. **Підсудністю** називається розмежування компетенції стосовно розгляду справ окремими господарськими судами.

Але деякі господарські справи відносяться до **виключної підсудності**. Так, віднесені до підсудності господарського суду справи у спорах, що виникають з договору перевезення, в яких одним із відповідачів є орган транспорту, обов'язково розглядаються господарським судом за місцезнаходженням цього органу. справи у спорах про право власності на майно або про витребування майна з чужого незаконного володіння (віндікаційні позови) чи про усунення перешкод у користуванні майном (негатроні позови) розглядаються господарським судом за місцезнаходженням майна. А справи, матеріали яких містять державну таємницю, розглядаються виключно господарським судом міста Києва.

У процесі розгляду справи **сторони користуються рівними процесуальними правами**. Кожна зі сторін має право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії, брати участь в господарських засіданнях, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, заявляти клопотання, давати усні та письмові пояснення господарському суду, наводити свої доводи і міркування з усіх питань, що виникають у ході судового процесу, заперечувати проти клопотань і доводів інших учасників процесу, оскаржувати рішення господарського суду. Сторони зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони, вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи.

Позивач вправі до прийняття рішення по справі змінити підставу або предмет позову, збільшити розмір позовних вимог за умови дотримання встановленого порядку досудового врегулювання спору, відмовитись від позову або зменшити розмір позовних вимог.

Відповідач має право визнати позов повністю або частково.

Справи юридичних осіб у господарському суді ведуть їх органи, що діють у межах повноважень, наданих їм законодавством та установчими документами, через своїх представників. Керівники підприємств та організацій, інші особи, повноваження яких визначені законодавством або установчими документами, повинні надати господарському суду документи, що посвідчують їх посадове становище.

Прокурор може вступити у справу на будь-якій стадії розгляду справи для представництва інтересів громадянина або держави, подати апеляційне, касаційне подання, а також подання про перегляд рішення за нововиявленими обставинами. Про свою участь у вже порушеній справі прокурор повідомляє суд письмово, а в судовому засіданні – також і усно.

У судовому процесі може брати участь і **судовий експерт**. Він зобов'язаний за ухвалою господарського суду з'явитись на його виклик і дати мотивований висновок щодо поставлених йому питань. Судовий експерт має право відмовитись від дачі висновку, якщо наданих йому матеріалів недостатньо або якщо він не має необхідних знань для виконання покладеного на нього обов'язку.

У процесі судового розгляду справи кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Такі докази подаються сторонами та іншими учасниками судового процесу.

Доказами у справі є будь-які фактичні дані, на підставі яких господарський суд у визначеному законом порядку встановлює наявність чи відсутність обставин, на яких ґрунтуються вимоги і заперечення сторін, а також інші обставини, які мають значення для правильного вирішення господарського спору

Відповідно до роз'яснень Вищого господарського суду України, у випадках порушення зобов'язань за договором, законодавство передбачає презумпцію вини правопорушника. Отже, позивач не повинен доказувати наявність вини відповідача у заподіянні шкоди, навпаки, на відповідача покладено тягар доведення того, що в діях його працівників відсутня вина у заподіянні шкоди.

Господарський суд приймає тільки ті докази, які мають значення для справи. Причому, обставини справи, які відповідно до законодавства

повинні бути підтверджені певними засобами доведення, не можуть підтверджуватись іншими засобами доведення.

Так, вирішуючи спори, пов'язані з визнанням права власності, слід виходити з того, що знаходження майна на балансі підприємства ще не є безспірною ознакою права власності цього підприємства виконавцем. Баланс підприємства є лише формою бухгалтерського обліку, визначення складу і вартості майна й обсягу зобов'язань підприємства на конкретну дату. І він не визначає підстав знаходження майна у власності (володінні) підприємства. Одним з основних критеріїв визначення законності володіння майном і відображення його на балансі підприємства є джерела фінансування та передача підприємству у володіння майна безпосередньо власником.

Письмовими доказами є документи і матеріали, які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору. Письмові докази подаються в оригіналі або в належним чином засвідченій копії. Якщо для вирішення спору має значення лише частина документа, подається засвідчений витяг з нього. Оригінали документів подаються, коли обставини справи відповідно до законодавства мають бути засвідчені тільки такими документами.

Речовими доказами є предмети, що своїми властивостями свідчать про обставини, які мають значення для правильного вирішення спору.

Якщо подані сторонами докази є недостатніми, господарський суд зобов'язаний витребувати від підприємств та організацій незалежно від їх участі у справі документи і матеріали, необхідні для вирішення спору. Суд може уповноважити на одержання таких доказів зацікавлену сторону.

Для роз'яснення питань, що виникають при вирішенні господарського спору і потребують спеціальних знань, господарський суд призначає судову експертизу.

Господарський суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді в судовому процесі всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом. Причому, визнання однією стороною фактичних даних і обставин, якими інша сторона обґрунтовує свої вимоги або заперечення, для господарського суду не є обов'язковим. Навіть перегляд рішення за нововиявленими обставинами не означає обов'язкового скасування чи зміни рішення, що переглядається. Результат перегляду повинен впливати лише з оцінки доказів,

зібраних у справі. Таким чином, рішення господарського суду повинно ґрунтуватися на повному з'ясуванні такого:

чи мали місце обставини, на які посилаються особи, що беруть участь у процесі, та якими доказами вони підтверджуються;

чи не виявлено у процесі розгляду справи інших фактичних обставин, що мають суттєве значення для правильного вирішення спору, і доказів на підтвердження цих обставин;

яка правова кваліфікація відносин сторін виходячи з фактів, встановлених у процесі розгляду справи, та яка правова норма підлягає застосуванню для вирішення спору.

Господарським судам слід виходити з того, що рішення може ґрунтуватися лише на тих доказах, які були предметом дослідження і оцінки судом. Відхиляючи будь-які доводи сторін чи спростовуючи подані стороною докази, суди повинні у мотивувальній частині рішення навести правове обґрунтування і ті доведені фактичні обставини, з огляду на які ці доводи або докази не взято до уваги. Неповне з'ясування обставин, що мають значення для справи, тягне за собою скасування рішення.

Позовні заяви і заяви про оскарження рішень, ухвал, постанов господарського суду оплачується державним митом.

Підставою для порушення провадження у господарському суді є належним чином оформлена позовна заява. Важливим елементом цієї заяви є зазначення в ній **ціни позову**, оскільки вона є об'єктом оподаткування державним митом. І сплата державного мита в належному розмірі є необхідною умовою для прийняття позовної заяви. Ціною позову є:

1) у позовах про стягнення грошей – стягуваною сумою або сумою, оспорюваною за виконавчим чи іншим документом, за яким стягнення провадиться у безспірному (безакцептному) порядку;

2) у позовах про витребування майна – вартістю майна, що витребується;

3) у позовах, які складаються з кількох самостійних вимог, – загальною сумою усіх вимог;

4) у позовах про стягнення іноземної валюти – в іноземній валюті та у карбованцях відповідно до офіційного курсу, встановленого Національним банком України на день подання позову.

У ціну позову включаються також вказані в позовній заяві суми неустойки (штрафу, пені), а якщо вони не вказані, – суми їх, визначені

суддею. Ціну позову вказує позивач. У випадках неправильного зазначення ціни позову вона визначається суддею.

Господарський суд за заявою сторони, прокурора чи його заступника, який подав позов, або з своєї ініціативи має право вжити заходів до забезпечення позову. Забезпечення позову допускається в будь-якій стадії провадження у справі, якщо невжиття таких заходів може затруднити чи зробити неможливим виконання рішення суду. **Забезпечення позову** здійснюється такими заходами:

накладанням арешту на майно або грошові суми, що належать відповідачеві;

заборонаю відповідачеві вчиняти певні дії;

заборонаю іншим особам вчиняти дії, що стосуються предмета спору;

зупиненням стягнення на підставі виконавчого документа або іншого документа, за яким стягнення здійснюється у безспірному порядку.

Про забезпечення позову виноситься окрема ухвала, яка може бути оскаржена. Приймаючи ухвалу про заборону відповідачеві вчиняти певні дії, суд повинен точно визначити, які саме дії забороняється вчиняти.

Судові засідання, а також огляд і дослідження письмових або речових доказів у місці їх знаходження, оформлюються **протоколом**.

Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, мають право знайомитися з протоколами і протягом п'яти днів після їх підписання подавати письмові зауваження з приводу допущених у протоколах неправильностей або неповноти протоколу. Зауваження на протоколи у всіх випадках долучаються до матеріалів справи.

Суд розглядає зауваження на протокол протягом п'яти днів з дня подання зауваження і за результатами розгляду виносить ухвалу, якою приймає зауваження або мотивовано відхиляє їх.

Господарський суд може здійснювати стенографічний, а також аудіо- чи відеозапис судового засідання.

При вирішенні господарського спору по суті (задоволення позову, відмова в позові повністю або частково) господарський суд приймає **рішення**. Рішення викладається у письмовій формі та підписується всіма суддями, які брали участь у засіданні.

Рішення господарського суду складається із вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частин, при цьому:

у вступній частині вказуються найменування господарського суду, номер справи, дата прийняття рішення, найменування сторін, ціна позову,

прізвища судді (суддів), представників сторін, прокурора та інших осіб, які брали участь у засіданні, посади цих осіб. При розгляді справи на підприємстві, в організації про це також вказується у вступній частині рішення;

описова частина має містити стислий виклад вимог позивача, відгуку на позовну заяву, пояснення і клопотання сторін та їх представників, інших учасників судового процесу, опис дій, виконаних господарським судом (огляд та дослідження доказів і ознайомлення з матеріалами безпосередньо в місці їх знаходження);

у мотивувальній частині вказуються обставини справи, встановлені господарським судом; причини виникнення спору; докази, на підставі яких прийнято рішення; зміст письмової угоди сторін, якщо її досягнуто; доводи, за якими господарський суд відхилив клопотання і докази сторін, їх пропозиції щодо умов договору або угоди сторін; законодавство, яким господарський суд керувався, приймаючи рішення; обґрунтування відстрочки або розстрочки виконання рішення;

резолютивна частина має містити висновок про задоволення позову або про відмову в позові повністю чи частково за кожною з заявлених вимог. Висновок не може залежати від настання або ненастання якихось обставин (умовне рішення).

Рішення, ухвали, постанови господарського суду, що набрали законної сили, є обов'язковими на всій території України. **Виконання рішення господарського суду** провадиться на підставі виданого ним наказу, який є виконавчим документом.

Примусове виконання судових рішень в Україні покладається на Державну виконавчу службу, яка входить до системи органів Міністерства юстиції України. Заходами примусового виконання рішень є:

звернення стягнення на майно боржника;

звернення стягнень на заробітну плату, доходи, пенсію, стипендію боржника;

вилучення у боржника і передача стягувачеві певних предметів, зазначених у рішенні;

інші заходи передбачені рішенням.

З метою запобігання рейдерству при виконанні судових рішень про зміну органів управління та посадових осіб підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності можуть залучатися виключно працівники органів внутрішніх справ. Залучення інших осіб у процесі виконання таких рішень не допускається.

1.7.3. Особливості цивільного, кримінального та адміністративного судочинства

Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ із метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. В порядку цивільного судочинства суди розглядають справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства. Правила цивільного судочинства багато в чому схожі з правилами господарського судочинства. Підвідомчість цивільних справ та господарських спорів за загальним правилом повинна чітко визначатися законодавством України. Однак у випадках, коли в законодавчих актах підвідомчість спорів визначена нечітко, то відповідно до листа Вищого господарського суду "Щодо визначення підвідомчості цивільних справ та господарських спорів" № 01-8/518а від 20.07.95, слід виходити із суб'єктного складу учасників спору. Якщо сторонами у справі є юридичні особи, спір підлягає вирішенню господарським судом, в інших випадках – судом загальної юрисдикції за правилами цивільного судочинства.

Суди розглядають цивільні справи в порядку позовного, наказного та окремого провадження. Не допускається об'єднання в одне провадження вимог, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства.

***Доказами** у цивільному судочинстві є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються на підставі пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів*

Кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Всі докази повинні бути належними, тобто містити інформацію, що стосується предмета

доказування. Доказуванню підлягають обставини, які мають значення для ухвалення рішення у справі і щодо яких у сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, виникає спір. **Не підлягають доказуванню:**

1) обставини, визнані сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі;

2) обставини, визнані судом загальновідомими;

3) обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрало законної сили;

4) вирок у кримінальній справі, що набрав законної сили, або постанову суду у справі про адміністративне правопорушення обов'язкові для суду, що розглядає справу про цивільно-правові наслідки дій особи, стосовно якої ухвалено вирок або постанову суду, з питань чи мали місце ці дії та чи вчинені вони цією особою.

Суд не бере до уваги докази, які одержані з порушенням порядку, встановленого чинним законодавством. Причому, обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими засобами доказування.

Особливою формою судового рішення про стягнення з боржника грошових коштів або витребування майна за заявою особи, якій належить право такої вимоги, є **судовий наказ**. Судовий наказ може бути видано, якщо:

заявлено вимогу, яка ґрунтується на правочині, вчиненому у письмовій формі;

заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати;

заявлено вимогу про компенсацію витрат на проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника.

Заяву про видачу судового наказу підприємство подає в суд у письмовій формі. У заяві повинно бути зазначено:

1) найменування суду, в який подається заява;

2) ім'я (найменування) заявника та боржника, а також ім'я (найменування) представника заявника, якщо заява подається представником, їхнє місце проживання або місцезнаходження;

3) вимоги заявника і обставини, на яких вони ґрунтуються;

4) вартість майна у разі його витребування;

5) перелік документів, що додаються до заяви.

У разі прийняття заяви стягувача про видачу судового наказу суд у триденний строк видає судовий наказ по суті заявлених вимог.

Видача судового наказу проводиться без судового засідання і виклику стягувача та боржника для заслуховування їх пояснень. Судовий наказ має відповідати до виконавчого документа, встановленого законодавством України про виконавче провадження.

Але більшість цивільних справ розглядаються в суді в порядку позовного провадження. **Позов** є тим правовим засобом, котрим порушується діяльність суду із захисту порушеного чи оспорюваного права і охоронюваного інтересу. А процесуальний порядок, у рамках якого відбувається ця діяльність, носить назву позовного провадження.

Строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист своїх цивільних прав та інтересів, називається **позовною давністю**. Не поширюється позовна давність:

1) на вимоги, що випливають із порушення особистих немайнових прав;

2) на вимогу вкладника до банку (фінансової установи) про видачу вкладу;

3) на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;

4) на вимогу власника або іншої особи про визнання незаконним правового акта органу державної влади або органу місцевого самоврядування, яким порушено його право власності або інше речове право;

5) на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування);

6) на вимогу центрального органу виконавчої влади, що здійснює управління державним резервом.

Законом можуть бути встановлені також інші вимоги, на які не поширюється позовна давність.

Загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки. Для окремих видів вимог законом може встановлюватися **спеціальна позовна давність**: скорочена або більш тривала порівняно із загальною позовною давністю.

Суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців із дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів – одного місяця.

Позивач може відмовитися від позову, а відповідач – визнати позов протягом усього часу судового розгляду, зробивши усну заяву. У разі

відмови позивача від позову суд постановляє ухвалу про закриття провадження у справі. У разі визнання відповідачем позову суд за наявності для того законних підстав ухвалює рішення про задоволення позову.

Сторони також можуть укласти мирову угоду і повідомити про це суд, зробивши спільну заяву. Мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на основі взаємних поступок і може стосуватися лише прав та обов'язків сторін та предмета позову. У разі укладення сторонами мирової угоди суд постановляє ухвалу про закриття провадження у справі.

Результати оцінки доказів суд відображає в **рішенні**, в якому наводяться мотиви їх прийняття чи відмови у прийнятті. Судові рішення викладаються у двох формах: 1) ухвали; 2) рішення.

Рішення суду набирає законної сили після закінчення строку подання заяви про апеляційне оскарження, якщо заяву про апеляційне оскарження не було подано. У разі подання апеляційної скарги рішення, якщо його не скасовано, набирає законної сили після розгляду справи апеляційним судом

У разі неявки в судове засідання відповідача, який належним чином повідомлений і від якого не надійшло повідомлення про причини неявки або якщо зазначені ним причини визнані неповажними, суд може ухвалити **заочне рішення** на підставі наявних у справі доказів, якщо позивач не заперечує проти такого вирішення справи.

Цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав розглядаються судом у порядку **окремого провадження**. Зокрема, суд розглядає в порядку окремого провадження справи про:

- 1) обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;
- 2) надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;
- 3) визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;
- 4) встановлення фактів, що мають юридичне значення;
- 5) відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі;

- 6) передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність;
- 7) визнання спадщини від померлого;
- 8) надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;
- 9) обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу;
- 10) розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб.

Справи окремого провадження суд розглядає за участю заявника і зацікавлених осіб. Такі справи не можуть бути передані на розгляд третейського суду і не можуть бути закриті у зв'язку з укладенням мирової угоди. При ухваленні судового рішення з таких справ судові витрати не відшкодовуються.

Адміністративна відповідальність – це вид юридичної відповідальності фізичних і юридичних осіб за порушення загальнообов'язкових адміністративно-правових норм на основі застосування до винних адміністративних стягнень або заходів впливу (для неповнолітніх)

Підставою для притягнення до адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення.

Відповідності до Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) основними видами таких економічних правопорушень є:

порушення порядку проведення розрахунків (ст. 155-1);

обман покупця чи замовника (ст. 155-2);

порушення законодавства про захист прав споживачів (ст. 156-1);

порушення правил торгівлі на ринках (ст. 159);

порушення вимог законодавчих та інших нормативних актів з емісії цінних паперів (ст. 163);

порушення порядку ведення податкового обліку, надання аудиторських висновків (ст. 163-1);

порушення порядку провадження господарської діяльності (ст. 164);

порушення законодавства з фінансових питань (ст. 164-2);

недобросовісна конкуренція (ст. 164-3) та інші.

З урахуванням різноманітності і специфіки економічних адміністративних правопорушень адміністративна відповідальність встановлюється не тільки КУпАП, але й іншими нормативно-правовими актами (на відміну від кримінальної відповідальності, яка встановлюється виключно Кримінальним кодексом України).

Ніхто не може бути підданий заходу впливу в зв'язку з адміністративним правопорушенням інакше як на підставах і в порядку, встановлених законом. Проведення в справах про адміністративні правопорушення здійснюється на основі суворого додержання законності, та норм адміністративного процесуального права.

Справи про адміністративні правопорушення розглядаються:

- 1) адміністративними комісіями при виконавчих комітетах сільських, селищних, міських рад;
- 2) виконавчими комітетами сільських, селищних, міських рад;
- 3) районними, районними у місті, міськими чи міськрайонними, районними в містах комісіями в справах неповнолітніх;
- 4) районними, районними у місті, міськими чи міськрайонними судами (суддями);
- 5) органами внутрішніх справ, органами державних інспекцій та іншими органами (посадовими особами), уповноваженими на те чинним законодавством (зокрема, митними органами, органами державної контрольно-ревізійної та податкової служби, органами державної статистики, органами Пенсійного фонду та фондами соціального страхування України, органами виконавчої влади у сфері захисту справ споживачів, органами державного контролю за цінами й іншими).

Завданнями провадження в справах про адміністративні правопорушення є: своєчасне, всебічне, повне й об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності з законом, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі додержання законів, зміцнення законності.

Справа про адміністративне правопорушення розглядається відкрито крім випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці. З метою підвищення виховної і запобіжної ролі провадження в справах про адміністративні правопорушення такі справи можуть розглядатися безпосередньо в трудових колективах, за місцем навчання або проживання порушника.

Доказами в справі про адміністративне правопорушення є будь-які фактичні дані, на основі яких у визначеному законом порядку орган (посадова особа) встановлює наявність чи відсутність адміністративного правопорушення, винність даної особи в його вчиненні та інші

обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються протоколом про адміністративне правопорушення, поясненнями особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілих, свідків, висновком експерта, речовими доказами, показаннями технічних приладів, які використовуються при нагляді за виконанням правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, протоколом про вилучення речей і документів, а також іншими документами.

Питання захисту фізичних і юридичних осіб від неправомірних дій органів влади та їх посадових осіб покладається в Україні на мережу нещодавно створених адміністративних судів.

Завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень.

Повноваження адміністративних судів щодо розгляду справ адміністративної юрисдикції, порядок звернення до адміністративних судів і порядок здійснення адміністративного судочинства визначає Кодекс адміністративного судочинства України (КАСУ). **Справою адміністративної юрисдикції** (адміністративна справа) є переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір, у якому хоча б однією зі сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень. До адміністративних судів можуть бути оскаржені будь-які рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, крім випадків, коли щодо таких рішень, дій чи бездіяльності Конституцією чи законами України встановлено інший порядок судового провадження.

Компетенція адміністративних судів поширюється на:

спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності;

спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби;

спори між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень, а також спори, які виникають з приводу укладання та виконання адміністративних договорів;

спори за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, встановлених законом;

спори щодо правовідносин, пов'язаних із виборчим процесом чи процесом референдуму.

Не поширюється компетенція адміністративних судів на публічно-правові справи:

1) що віднесені до юрисдикції Конституційного Суду України;

2) що належить вирішувати в порядку кримінального судочинства;

3) про накладення адміністративних стягнень;

4) щодо відносин, які відповідно до закону, статуту (положення) об'єднання громадян віднесені до його внутрішньої діяльності або виключної компетенції.

Місцевим загальним судам як адміністративним судам підсудні:

адміністративні справи, у яких однією зі сторін є орган чи посадова особа місцевого самоврядування, посадова чи службова особа органу місцевого самоврядування, крім тих, які підсудні окружним адміністративним судам;

усі адміністративні справи з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у справах про притягнення до адміністративної відповідальності.

Адміністративні справи, як правило, вирішуються адміністративним судом за місцезнаходженням позивача.

Доказами в адміністративному судочинстві є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення осіб, які беруть участь у справі, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються судом на підставі пояснень сторін, третіх осіб та їхніх представників, показань свідків, письмових і речових доказів, висновків експертів

Докази надають суду особи, які беруть участь у справі. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на яких ґрунтуються її вимоги та заперечення. В адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення покладається на відповідача, якщо він заперечує проти адміністративного позову.

Якщо особа, яка бере участь у справі, не може самостійно надати докази, то вона повинна зазначити причини, через які ці докази не можуть бути надані, та повідомити, де вони знаходяться чи можуть знаходитися. А суд в цьому випадку витребує необхідні докази.

Суб'єкт владних повноважень повинен подати суду всі наявні у нього документи та матеріали, які можуть бути використані як докази у справі. Також суд може збирати необхідні докази з власної ініціативи. Суд, який розглядає справу, у разі потреби збирання доказів за межами своєї територіальної підсудності доручає відповідному адміністративному суду провести певні процесуальні дії щодо збору доказів.

Особи, які беруть участь у справі та обґрунтовано вважають, що надання потрібних доказів стане згодом неможливим або ускладненим, мають право просити суд забезпечити ці докази. Забезпечення доказів може також здійснюватися за заявою зацікавленої особи до відкриття провадження у справі. Суд забезпечує докази шляхом допиту свідків, призначенням експертизи, витребуванням та оглядом письмових та речових доказів, у тому числі за місцем їх знаходження.

Суддя відкриває провадження в адміністративній справі на підставі позовної заяви, не пізніше наступного дня після її надходження.

Адміністративний позов може містити вимоги про:

- 1) скасування або визнання нікчемним рішення відповідача – суб'єкта владних повноважень повністю чи окремих його положень;
- 2) зобов'язання відповідача – суб'єкта владних повноважень прийняти рішення або вчинити певні дії;
- 3) зобов'язання відповідача – суб'єкта владних повноважень утриматися від вчинення певних дій;
- 4) стягнення з відповідача – суб'єкта владних повноважень коштів на відшкодування шкоди, завданої його незаконним рішенням, дією або бездіяльністю;
- 5) виконання зупиненої чи невчиненої дії;
- 6) встановлення наявності чи відсутності компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень.

Суд, виявивши під час розгляду справи порушення закону, може постановити **окрему ухвалу** і направити її відповідним суб'єктам владних повноважень для вжиття заходів щодо усунення причин та умов, що сприяли порушенню закону.

Суд, який ухвалив судове рішення в адміністративній справі, має право зобов'язати суб'єкта владних повноважень, не на користь якого ухвалене судове рішення, подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення.

Постанова або ухвала адміністративного суду, яка набрала законної сили, є обов'язковою для осіб, які беруть участь у справі, для їхніх правонаступників, а також для всіх органів, підприємств, установ та організацій, посадових чи службових осіб і підлягає виконанню на всій території України.

Завданням кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягувати до відповідальності в міру своєї вини, жоден не винуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Порядок кримінального провадження на території України визначається кримінальним процесуальним законодавством, яке складається з відповідних положень Конституції, міжнародних договорів, згоди на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Кримінальним процесуальним кодексом України (далі КПК) (закон № 4651-VI від 13.04.2012 року) [16] та іншим законами. Кримінальне провадження треба відрізнити від оперативно-розшукової діяльності.

Оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів уповноваженими на те суб'єктами відповідно до законодавства й інших нормативно-правових актів, і спрямовані на вирішення завдання пошуку і фіксації даних про протиправну діяльність окремих осіб і груп, розвідувально-підривної діяльності спеціальних служб, іноземних держав і організацій з метою припинення правопорушень в інтересах кримінального судочинства, а також одержання інформації в інтересах безпеки суспільства, держави, окремих підприємств і громадян

Матеріали, в яких зафіксовані дані про протиправні діяння окремих осіб, зібрані оперативними підрозділами з дотриманням вимог Закону "Про оперативно-розшукову діяльність", є документами та можуть використовуватися в кримінальному провадженні як докази. Кримінальне провадження включає досудове розслідування і судове провадження, інші процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого Законом України про кримінальну відповідальність. Притягнення до кримінальної відповідальності здійснюється у суворо передбаченій **процесуальній формі**. Ніхто не може бути притягнутий як обвинувачений не інакше як на підставах і в порядку, встановленому законом.

***Процесуальна форма** – це відповідні змісту і принципам кримінального процесу, передбачені законом умови, послідовність і порядок діяльності учасників процесу, спосіб реалізації ними своїх свобод, прав і обов'язків, процедура здійснення окремих дій і прийняття рішень, а також засоби їх документування, покликані забезпечити виконання завдань кримінального процесу*

Процесуальна форма створює детально врегульований, суворо обов'язковий, стабільний і правовий режим, який захищається державою, провадження з кримінальних справ, покликане забезпечити свободу, справедливість і встановлення істини.

Відповідно до статті 11 Загальної декларації прав людини "кожна людина, обвинувачувана в здійсненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її вина не буде встановлена в законному порядку шляхом гласного судового розгляду". Це право обвинуваченого називається **презумпцією невинності**. З метою дотримання цього принципу новин КПК, який набрав чинності з 20 листопада 2012 року, введено інститут слідчого судді – судді, до повноважень якого належить здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

1.7.4 Страхування як засіб зменшення господарських ризиків

Легальним засобом зменшення ризиків господарювання та зміцнення економічної діяльності підприємств є страхування, котре в ринкових

відносинах стає необхідним елементом виробничих відносин. Воно пов'язане з відшкодуванням матеріальних втрат у процесі суспільного виробництва. Найважливішою умовою нормального відтворювального процесу є його безперервність і безперервність. Постійне поновлення виробництва необхідне для забезпечення нагальних життєвих потреб людей.

Якщо ж процес суспільного виробництва переривається або порушується в результаті руйнівного впливу стихійних сил природи або негативних наслідків інших надзвичайних подій (пожеж, вибухів, епідемій тощо), то суспільство змушене насамперед вживати різних запобіжних заходів, а якщо вони не дають бажаного результату, то відшкодовувати завданий матеріальний збиток, відновлювати нормальні умови відтворення робочої сили.

Серйозно підштовхнула до швидкого розвитку страхування як одного з інструментів у сфері управління низка гучних техногенних світових катастроф (Чорнобиль в Україні, Бхонал в Індії та інші). Після цих подій страховий бізнес почав розвиватися випереджаючими темпами. Саме страхування почало виконувати дуже важливий ряд функцій. Йдеться передусім про захист як державних і підприємницьких структур, так і пересічних громадян від можливих збитків, викликаних як техногенними, так і природними надзвичайними ситуаціями.

З часом у сферу інтересів страхового бізнесу потрапило і багато інших дуже різних сфер суспільної діяльності. Йдеться і про виробничий менеджмент, і про боротьбу з шахрайством, забезпечення раціонального управління кредитами на тлі контрактів із фінансовими установами та іншими кредиторами, дотримання протипожежної безпеки, охорони праці, норм і положень законів тощо.

Роль страхування полягає в тому, що в разі настання страхових випадків відбувається перерозподіл ризиків у просторі та часі й завдяки накопиченим страховим фондам здійснюється відшкодування матеріальних втрат. Як наслідок, підвищується сталість роботи підприємств та їх економічна безпека, вирішуються проблеми соціального та пенсійного забезпечення.

Таким чином, **страхування** – це один зі шляхів концентрації грошових ресурсів фізичних і юридичних осіб, ефективного їхнього використання, а також задоволення потреби людей у безпеці, а суб'єктів господарювання – в стабільності діяльності. З економічної точки зору **страхування** –

це система економічних відносин між його учасниками з приводу формування за рахунок грошових внесків цільового страхового фонду, призначеного для відшкодування можливого збитку, нанесеного суб'єктам господарювання, а також для надання допомоги громадянам у разі настання визначених подій у їх житті.

Господарський кодекс України визначає **страхування** як діяльність спеціально уповноважених державних організацій та суб'єктів господарювання (страховиків), пов'язана з наданням страхових послуг юридичним особам або громадянам (страхувальникам) щодо захисту їх майнових інтересів у разі настання визначених законом чи договором страхування подій (страхових випадків), за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати страхувальниками страхових платежів.

А згідно зі ст. 1 Закону України "Про страхування" страхування – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів. Відповідно до ст. 5 цього Закону страхування в Україні може здійснюватися у добровільній або обов'язковій формах.

Загальні умови і порядок здійснення добровільного страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно. Конкретні умови страхування визначаються під час укладення договору страхування відповідно до законодавства.

Видами добровільного страхування можуть бути:

- 1) страхування життя;
- 2) страхування від нещасних випадків;
- 3) медичне страхування (безперервне страхування здоров'я);
- 4) страхування здоров'я на випадок хвороби;
- 5) страхування залізничного транспорту;
- 6) страхування наземного транспорту (крім залізничного);
- 7) страхування повітряного транспорту;
- 8) страхування водного транспорту (морського внутрішнього та інших видів водного транспорту);
- 9) страхування вантажів та багажу (вантажобагажу);
- 10) страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ;

- 11) страхування майна (іншого, ніж передбачено пунктами 5 – 9);
- 12) страхування цивільної відповідальності власників наземного транспорту (включаючи відповідальність перевізника);
- 13) страхування відповідальності власників повітряного транспорту (включаючи відповідальність перевізника);
- 14) страхування відповідальності власників водного транспорту (включаючи відповідальність перевізника);
- 15) страхування відповідальності перед третіми особами (іншої, ніж передбачена пунктами 12 – 14);
- 16) страхування кредитів (у тому числі відповідальності позичальника за непогашення кредиту);
- 17) страхування інвестицій;
- 18) страхування фінансових ризиків;
- 19) страхування судових витрат;
- 20) страхування виданих гарантій (порук) та прийнятих гарантій;
- 21) страхування медичних витрат;
- 22) інші види добровільного страхування.

Характеристику та класифікаційні ознаки видів добровільного страхування визначає уповноважений орган.

Страховики мають право займатися тільки тими видами добровільного страхування, які визначені в ліцензії.

Законом може бути встановлений обов'язок фізичної або юридичної особи бути страхувальником життя, здоров'я, майна або відповідальності перед іншими особами за свій рахунок чи за рахунок зацікавленої особи.

Крім того, Додатком до постанови КМУ (в редакції від 27.07.2011 р. № 802) в Україні встановлено ще й 39 видів обов'язкового страхування. Серед них є такі види:

- медичне страхування;
- страхування життя і здоров'я випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- страхування спортсменів вищої категорії;
- страхування цивільної відповідальності інвестора, в тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров'ю людей, за угодою про розподіл продукції;
- страхування ліній електропередач та перетворюючого обладнання від пошкодження внаслідок впливу стихійних лих або техногенних катастроф та від протиправних дій третіх осіб;

страхування предмета іпотеки від ризиків випадкового знищення, псування або пошкодження;

страхування майна переданого в концесію та інші.

Для здійснення обов'язкового страхування Кабінет Міністрів України встановлює порядок та правила його проведення, форми типового договору, особливі умови ліцензування обов'язкового страхування, розміри страхових сум та максимальні розміри страхових тарифів або методу актуарних розрахунків.

Обов'язкові види страхування, які запроваджуються законами України, мають бути включені до Закону України "Про страхування". Забороняється здійснення обов'язкових видів страхування, що не передбачені цим Законом.

Основними джерелами правового закріплення страхових правовідносин є Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Закон України "Про страхування" та інші законодавчі акти.

Так, згідно зі ст. 16 Закону України "Про страхування" **договір страхування** – це письмова угода між страхувальником і страховиком, згідно з якою страховик бере на себе зобов'язання в разі настання страхового випадку здійснити страхову виплату страхувальнику або іншій особі, визначеній у договорі страхування страхувальником, на користь якої укладено договір страхування (надати допомогу, виконати послугу тощо), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі у визначені строки та виконувати інші умови договору.

Предметом договору страхування можуть бути майнові інтереси, які не суперечать закону і пов'язані з:

1) життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням (особисте страхування);

2) володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування);

3) відшкодуванням шкоди, завданої страхувальником (страхування відповідальності).

Сторонами в договорі страхування є страховик і страхувальник.

Страховиком є фінансова установа, яка створена у формі акціонерного, повного, командитного товариства або товариства з додатковою відповідальністю згідно з Законом України "Про господарські товариства" з урахуванням особливостей, передбачених Законом України "Про страхування", а також одержала у встановленому порядку

ліцензію на здійснення страхової діяльності.

Страховальником є юридична особа чи дієздатний громадян, які уклали із страховиками договори страхування або є страховальниками відповідно до законодавства України.

Договори страхування укладаються відповідно до правил страхування.

Правила страхування розробляються страховиком для кожного виду страхування окремо і підлягають реєстрації в Державній комісії з регулювання ринків фінансових послуг у разі видачі ліцензії на право здійснення відповідного виду страхування.

Правила страхування повинні містити:

перелік об'єктів страхування;

порядок визначення розмірів страхових сум та (або) розмірів страхових виплат;

страхові ризики;

винятки із страхових випадків і обмеження страхування;

строк та місце дії договору страхування;

порядок укладення договору страхування;

права та обов'язки сторін;

дії страховальника в разі настання страхового випадку;

перелік документів, що підтверджують настання страхового випадку та розмір збитків;

порядок і умови здійснення страхових виплат;

строк ухвалення рішення про здійснення або відмову в здійсненні страхових виплат;

причини відмови у страховій виплаті або виплаті страхового відшкодування;

умови припинення договору страхування;

порядок вирішення спорів;

страхові тарифи за договорами страхування, іншими, ніж договори страхування життя;

страхові тарифи та методику їх розрахунку за договорами страхування життя;

особливі умови.

Зміст договору страхування становлять його умови. Так, згідно зі ст. 982 Цивільного кодексу України істотними умовами договору страхування є предмет договору страхування, страховий випадок, розмір грошової суми, в межах якої страховик зобов'язаний здійснити виплату

в разі настання страхового випадку (страхова сума), розмір страхового платежу і строки його сплати, строк договору та інші умови, визначені актами цивільного законодавства.

Чинне законодавство містить суворі вимоги до **форми договору страхування**. Згідно зі ст. 981 Цивільного кодексу України договір страхування має укладатися в письмовій формі (або шляхом видачі страхового свідоцтва, поліса, сертифіката).

У разі недотримання письмової форми договору страхування такий договір є нікчемним.

Обов'язки сторін за договором страхування передбачені ст. 988 – 989 ЦКУ, а також ст. 20, 21 Закону України "Про страхування".

Обов'язками страховика є:

1) ознайомити страхувальника з умовами та правилами страхування;
2) протягом двох робочих днів, як тільки стане відомо про настання страхового випадку, вжити заходів щодо оформлення всіх необхідних документів для своєчасного здійснення страхової виплати або страхового відшкодування страхувальнику;

3) у разі настання страхового випадку здійснити страхову виплату або виплату страхового відшкодування у передбачений договором строк. Страховик несе майнову відповідальність за несвоєчасне здійснення страхової виплати (страхового відшкодування) шляхом сплати страхувальнику неустойки (штрафу, пені), розмір якої визначається умовами договору страхування;

4) відшкодувати витрати, понесені страхувальником у разі настання страхового випадку щодо запобігання або зменшення збитків, якщо це передбачено умовами договору;

5) за заявою страхувальника у разі здійснення ним заходів, що зменшили страховий ризик, або збільшення вартості майна переукласти з ним договір страхування;

6) тримати в таємниці відомості про страхувальника та його майновий стан, за винятком випадків, передбачених законодавством України.

Умовами договору страхування можуть бути передбачені також інші обов'язки страховика.

Обов'язками страхувальників є такі:

1) своєчасно вносити страхові платежі;
2) під час укладання договору страхування надати інформацію страховикові про всі відомі йому обставини, що мають істотне значення

для оцінки страхового ризику, і надалі інформувати його про будь-яку зміну страхового ризику;

3) повідомити страховика про інші чинні договори страхування щодо цього об'єкта страхування;

4) вживати заходів щодо запобігання та зменшення збитків, завданих внаслідок настання страхового випадку;

5) повідомити страховика про настання страхового випадку в строк, передбачений умовами страхування.

Умовами договору страхування можуть бути передбачені також інші обов'язки страхувальника.

У разі настання страхового випадку у страховика виникає обов'язок здійснити страхові виплати та страхове відшкодування, порядок та умови проведення яких встановлено ст. 990 ЦКУ та ст. 25 Закону України "Про страхування". Так, здійснення страхових виплат і виплата страхового відшкодування проводиться страховиком згідно з договором страхування або законодавством на підставі заяви страхувальника (його правонаступника або третіх осіб, визначених умовами страхування) і страхового акта (аварійного сертифіката), який складається страховиком або уповноваженою ним особою (аварійним комісаром) у формі, що визначається страховиком.

У разі несплати страховиком страхувальникові або іншій особі страхової виплати страховик зобов'язаний сплатити неустойку в розмірі, встановленому договором або законом.

Чинним законодавством України передбачені підстави відмови у страхових виплатах або страховому відшкодуванні, якими є:

1) навмисні дії страхувальника або особи, на користь якої укладено договір страхування, спрямовані на настання страхового випадку. Зазначена норма не поширюється на дії, пов'язані з виконанням ними громадянського чи службового обов'язку, в стані необхідної оборони (без перевищення її меж) або захисту майна, життя, здоров'я, честі, гідності та ділової репутації. Кваліфікація дій страхувальника або особи, на користь якої укладено договір страхування, встановлюється відповідно до чинного законодавства України;

2) вчинення страхувальником-громадянином або іншою особою, на користь якої укладено договір страхування, умисного злочину, що призвів до страхового випадку;

3) подання страхувальником свідомо неправдивих відомостей про об'єкт страхування або про факт настання страхового випадку;

4) отримання страхувальником повного відшкодування збитків за майновим страхуванням від особи, винної у їх завданні;

5) несвоєчасне повідомлення страхувальником про настання страхового випадку без поважних на це причин або створення страховикові перешкод у визначенні обставин, характеру та розміру збитків;

6) інші випадки, передбачені законодавством України.

Рішення про відмову у страховій виплаті ухвалюється страховиком у строк, не більший від передбаченого правилами страхування, та повідомляється страхувальнику в письмовій формі з обґрунтуванням причин відмови.

Відмову страховика у страховій виплаті може бути оскаржено страхувальником у судовому порядку.

До страховика, який виплатив страхове відшкодування за договором майнового страхування, в межах фактичних затрат переходить право вимоги, яке страхувальник або інша особа, що одержала страхове відшкодування, має до особи, відповідальної за заподіяний збиток.

Припинення дії договору страхування відбувається на підставах, передбачених ст. 28 Закону України "Про страхування". Так, дія договору страхування припиняється та втрачає чинність за згодою сторін, а також у разі:

1) закінчення строку дії;

2) виконання страховиком зобов'язань перед страхувальником у повному обсязі;

3) несплати страхувальником страхових платежів у встановлені договором строки. При цьому договір вважається достроково припиненим у випадку, якщо перший (або черговий) страховий платіж не був сплачений за письмовою вимогою страховика протягом десяти робочих днів із дня подання такої вимоги страхувальнику, якщо інше не передбачено умовами договору;

4) ліквідації страхувальника – юридичної особи – або смерті страхувальника-громадянина чи втрати ним дієздатності, за винятком випадків, передбачених Законом;

5) ліквідації страховика у порядку, встановленому законодавством України;

6) ухвалення судового рішення про визнання договору страхування недійсним;

7) в інших випадках, передбачених законодавством України.

Дію договору страхування може бути **достроково припинено** на вимогу страхувальника або страховика, якщо це передбачено умовами договору страхування. Дія договору особистого страхування не може бути припинена страховиком достроково, якщо на це немає згоди страхувальника, який виконує всі умови договору страхування і якщо інше не передбачено умовами договору та законодавством України.

Про намір достроково припинити дію договору страхування будь-яка сторона зобов'язана повідомити іншу не пізніше як за 30 календарних днів до дати припинення дії договору страхування, якщо інше ним не передбачено.

У разі дострокового припинення дії договору страхування, крім договору страхування життя, на вимогу страхувальника страховик повертає йому страхові платежі за період, що залишився до закінчення дії договору, за винятком нормативних витрат на ведення справи, визначених під час розрахунку страхового тарифу, фактичних виплат страхових сум та страхового відшкодування, що були здійснені за цим договором страхування. Якщо вимога страхувальника обумовлена порушенням страховиком умов договору страхування, то останній повертає страхувальнику сплачені ним страхові платежі повністю.

У разі дострокового припинення договору страхування, крім страхування життя, на вимогу страховика страхувальнику повертаються повністю сплачені ним страхові платежі. Якщо вимога страховика обумовлена невиконанням страхувальником умов договору страхування, то страховик повертає йому страхові платежі за період, що залишився до закінчення дії договору, за винятком нормативних витрат на ведення справи, визначених під час розрахунку страхового тарифу, фактичних виплат страхових сум та страхового відшкодування, що були здійснені за цим договором страхування.

У разі дострокового припинення дії договору страхування життя страховик виплачує страхувальнику викупну суму, яка є майновим правом страхувальника за договором страхування життя.

Якщо вимога страховика зумовлена невиконанням страхувальником умов договору страхування, страхувальнику повертається викупна сума.

Викупна сума – це сума, яка виплачується страховиком у разі дострокового припинення дії договору страхування життя та розраховується

математично на день припинення договору страхування життя залежно від періоду, протягом якого діяв договір страхування життя, згідно з методикою, яка проходить експертизу в уповноваженому органі, здійснена актуарієм і є невід'ємною частиною правил страхування життя. Уповноважений орган може встановити вимоги до методики розрахунку викупної суми.

Не допускається повернення коштів готівкою, якщо платежі було здійснено в безготівковій формі, за умови дострокового припинення договору страхування.

Договір страхування визнається судом недійсним, якщо:

- 1) його укладено після настання страхового випадку;
 - 2) об'єктом договору страхування є майно, яке підлягає конфіскації.
- Договір страхування визнається недійсним у судовому порядку.

На жаль, в останні роки страховики "не бажають" ділитися інформацією про себе з клієнтами. Тому в Україні важко прив'язати клієнта до однієї компанії більше ніж на рік.

Обов'язкове ж оприлюднення їх фінансової звітності згідно з міжнародними стандартами, а також надання страховими компаніями більш повної періодичної інформації про їхню діяльність нададуть ринку та споживачам їх послуг можливість оцінити реальну ситуацію. Це допоможе зробити вітчизняний страховий ринок більш відкритим і прозорим, що сприятиме залученню нових інвесторів.

Органами досудового розслідування є слідчі підрозділи:

- 1) органів внутрішніх справ;
- 2) органів безпеки;
- 3) органів, що здійснюють контроль за дотриманням податкового законодавства;
- 4) органів державного бюро розслідувань.

Досудове розслідування може проводитися у формі дізнання та досудового слідства. Дізнання є формою досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування кримінальних проступків. Досудове слідство – форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування злочинів. На жаль, законопроект "Про кримінальні проступки", який об'єднує частину норм з Адміністративного і Кримінального кодексів, на момент введення нового КПК ще не був прийнятий.

Досудове розслідування є стадією кримінального провадження, яке починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності

Слідчі (розшукові) дії, які проводяться під час розслідування є діями, спрямованими на отримання (збирання) доходів або перевірку вже отриманих доходів у конкретному кримінальному провадженні. Підставою для проведення певної слідчої дії є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення її мети. Різновидом розшукових дій є **негласні слідчі (розшукові дії)**, відомості та методи проведення яких не підлягають розголошенню. Такі розшукові дії проводяться у випадках, якщо відомості про злочини та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в іншій особі.

Загальний строк досудового розслідування (з урахуванням його провадження) не може перевищувати:

- 1) двох місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку;
- 2) шести місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину невеликої або середньої тяжкості;
- 3) дванадцяти місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Наступною стадією кримінального провадження є **судове провадження**, що складається з кримінального провадження у суді першої інстанції, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення, провадження з перегляду судових рішень апеляційному, позиційному порядку, Верховним Судом України, а також за нововиявленими обставинами.

При провадженні слідчих дій під час судового слідства і дізнання, в судових засіданнях суду першої інстанції та апеляційного суду ведуться протоколи.

Такі протоколи слідчих і судових дій, складені й оформлені в порядку, передбаченому процесуальним законодавством, носії інформації, на яких з допомогою технічних засобів зафіксовані процесуальні дії, є також джерелами доказів, оскільки в них підтверджуються обставини і факти, що мають значення для вирішення справи.

Вирок місцевого суду набирає законної сили після закінчення строку на подання апеляції, а вирок апеляційного суду – після закінчення строку на подання касаційної скарги, внесення касаційного подання, якщо його було оскаржено чи на нього не було внесення подання.

Обвинувачувальний вирок виноситься після набрання ним законної сили. До набрання вироком законної сили, засуджений, який перебуває під вартою, не може бути переведений в місце позбавлення волі, що знаходяться в іншій місцевості.

Виправдовувальний вирок і вирок, що звільняє підсудного від покарання, виконується негайно після виголошення вироку.

Абсолютною новиною кримінального законодавства України є можливість застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, що було визначено Законом № 314-VII від 23.05.2013 р. Так, до юридичних осіб судом можуть бути застосовані такі заходи кримінально-правового характеру:

- 1) штраф;
- 2) конфіскація майна.

Зокрема, такі заходи можуть бути застосовані до підприємства, установи чи організації, крім державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, організацій, створених ними, що повністю утримуються за рахунок відповідного державного чи місцевого бюджетів, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, фонду гарантування вкладів фізичних осіб, а також міжнародних організацій.

Розділ 2. Теоретичні та організаційно-методичні засади судово-економічної експертизи

2.8. Економічний контроль у правоохоронній діяльності України

Професійні компетентності, що формуються за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Комунікація	Автономність, відповідальність
1. Здатність визначати специфічні функції контролюючих органів у виявленні економічних правопорушень	1. Знання рис сучасних економічних правопорушень	1. Здатність виявляти економічні правопорушення та усунути причини їх виникнення	1. Здатність організувати збір доказів з економічних правопорушень з різних джерел	1. Відповідальність перед правоохоронними органами за достовірність доказів
2. Здатність визначити необхідні форми використання спеціальних економічних знань для збору доказів	2. Знання системи доказів, які використовуються у судочинстві	2. Здатність брати участь у слідчих діях в якості спеціаліста чи проводити ревізії на вимогу правоохоронних органів	2. Здатність складати акти ревізії, які проводяться на вимогу правоохоронних органів	2. Персональна відповідальність за об'єктивність фактів, викладених в акт ревізії

2.8.1. Сутність та роль економічного контролю у виявленні правопорушень у фінансово-господарській сфері та усуненні причин їх виникнення

Виявлення протиправної діяльності у фінансово-господарській сфері покладається на систему органів економічного контролю та правоохоронні органи України.

Змістом економічного контролю в умовах ринкових відносин є система конкретних заходів, спрямованих на раціональне та ефективне

господарювання підприємств усіх форм власності, дотримання ними законодавства з фінансових питань.

Принципи економічного контролю наведені на рис. 2.8.1.

Рис. 2.8.1. **Принципи економічного контролю**

Щоб успішно виконувати свою роль в системі господарського управління, **контроль повинен бути** об'єктивним, оперативним, безперервним, всеохоплюючим, науковим, економічним та дієвим.

Об'єктивність контролю передбачає незацікавлене та неупереджене виконання контрольних функцій особами, що здійснюють перевірки, точну фіксацію відхилень від встановлених параметрів у діяльності об'єктів, які перевіряються, та правдиве висвітлення результатів контролю.

Під **оперативністю контролю** слід розуміти виявлення недоліків у роботі об'єктів господарювання на якомога ранній стадії з метою швидкого їх усунення.

Безперервність контролю означає систематичне виконання контрольних функцій, що зумовлюється безперервним характером господарських та виробничих процесів.

Всеохоплюючий контроль повинен розповсюджуватися на всі сфери суспільної діяльності та на весь господарський механізм.

Науковість контролю означає використання останніх досягнень науки і техніки, передового досвіду в процесі проведення контролю. Тому контрольний процес у сучасних умовах науково-технічного прогресу повинні здійснювати висококваліфіковані фахівці, які мають глибоку

професійну підготовку та спеціальні дозволи (ліцензії) на проведення окремих видів контролю.

Економічність передбачає здійснення контролю з як найменшими витратами мінімальною чисельністю робітників, які мають спеціальні знання та навички контрольної роботи.

Дієвість контролю – це активний вплив контролюючих органів на підконтрольні об'єкти шляхом прийняття ефективних рішень з метою усунення виявлених недоліків та їх попередження в майбутньому.

Важливим моментом при здійсненні контролю є коректне **додержання принципів конфіденційності та гласності**.

З метою забезпечення законних прав та інтересів підприємців у ринкових умовах чинне законодавство України, зокрема стаття 232 Кримінального кодексу, передбачає відповідальність за розголошення комерційної таємниці для осіб, яким така інформація стала відома у зв'язку з їх професійною чи службовою діяльністю, у тому числі, і при здійсненні контролю.

*Стаття 36 Господарського кодексу (ГК) визначає **комерційну таємницю** як відомості, пов'язані з виробництвом, управлінням, фінансами та іншою діяльністю підприємства (яка не є державною таємницею), але розголошення (передача) яких може зашкодити інтересам цього підприємства*

Перелік та зміст таких відомостей, які складають комерційну таємницю, і порядок їх захисту визначаються самостійно суб'єктом господарювання.

Відповідно до **принципу гласності**, з метою профілактики виявлених недоліків, усунення причин, які призвели до їх скоєння, результати контролю мають бути висвітлені в періодичній та стінній печаті, про них повинні бути інформовані як трудові колективи підприємств, що були перевірені, так і органи громадського суспільства.

На сучасному етапі реформування економіки України **контроль фінансово-господарської діяльності повинен бути сконцентрованим на вирішенні таких завдань:**

забезпечення виконання державних замовлень, планових завдань та встановлених платежів до державного і місцевих бюджетів;

виявлення внутрішніх резервів підвищення ефективності виробництва та конкурентоспроможності продукції, що виробляється, зниження витрат трудових, матеріальних та грошових ресурсів;

зниження невиробничих витрат та збитків, попередження та виявлення нестач, випадків розкрадання і псування цінностей та нецільового використання коштів;

підвищення достовірності даних бухгалтерського обліку та звітності підприємств;

дотримання чинного законодавства та запобігання протиправної діяльності в економічній сфері.

Засади, за якими здійснюється економічний контроль, визначаються Законом України "Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності" [42]. До них відносяться:

приоритетність безпеки в питаннях життя і здоров'я людини, функціонування і розвитку суспільства, середовища проживання і життєдіяльності перед будь – якими життєвими інтересами;

підконтрольність і підзвітність органу державного контролю відповідним органам державної влади;

рівність прав і законних інтересів усіх суб'єктів господарювання;

гарантування прав суб'єкта господарювання;

об'єктивність та неупередженість здійснення контролю;

наявність підстав, визначених законом, для здійснення контролю;

відкритість, прозорість, плановість і системність контролю;

неприступність дублювання повноважень органів державного контролю;

невтручання органу державного контролю в статутну діяльність суб'єкта господарювання, якщо вона здійснюється в межах закону;

дотримання умов міжнародних договорів України;

незалежність органів державного контролю від політичних партій та будь-яких інших об'єднань громади.

Усі контрольні заходи повинні проводитись у робочій час суб'єкта господарювання, визначений правилами внутрішнього трудового розпорядку. За невиконання вимог законодавства, а також завдання неправомірними діями збитків суб'єкта господарювання органами державного контролю, його посадові особи несуть відповідальність згідно з законодавством.

Складовими елементами економічного контролю є контрольні перевірки, аудит, ревізії (інспектування) та судово-економічні експертизи, які досліджують один і той же предмет (фінансово-господарську діяльність підприємств і організацій, використовують ті ж самі контрольні

прийоми та процедури. Вони виявляють негативні явища у практиці господарювання з метою їх усунення та недопущення в майбутньому. Окрім того, вони використовують однакові джерела інформації (первинні облікові документи, реєстри бухгалтерського обліку і звітність підприємств) та опираються на ті ж самі законодавчі і нормативно-правові акти з питань фінансово-господарської діяльності.

Разом із тим, між контрольною перевіркою, аудитом, ревізією та судово-економічною експертизою є суттєві відмінності, які обумовлені їх юридичною природою, метою та завданнями, що вони вирішують.

Контрольні перевірки проводяться для загального ознайомлення з фінансово-господарською діяльністю перевіряемого об'єкта або з окремими її сторонами. Вони, як правило, не потребують використання складних методик і глибоких професійних знань та навичок контрольноревізійної роботи. Наприклад, перевірка стану складського господарства підприємства. Висновки контрольних перевірок не мають юридичної сили, а пропозиції щодо усунення виявлених недоліків носять характер рекомендацій.

Аудит є незалежною формою контролю, що досліджує тільки ті питання, які обумовлені у договорі із замовником. Науково обґрунтовані висновки аудитора використовуються власником для поліпшення фінансово-господарської діяльності підприємства та усунення виявлених недоліків, особливо у розрахунках із державним бюджетом. Для зовнішніх контрагентів висновок незалежного аудитора є однією із гарантій достовірності та об'єктивності інформації, що була перевірена під час аудиторської перевірки.

Судово-економічні експертизи є засобом використання спеціальних знань у сфері бухгалтерського обліку, економічного аналізу та фінансово-господарського контролю у процесі дослідження окремих виявлених ревізією недоліків у діяльності підприємств, що перевіряються для документального обґрунтування позовних вимог, котрі подаються до слідчих або судових органів.

***Найсуттєвіша відмінність судово-економічної експертизи від аудиту** полягає в тому, що параметри її дослідження обмежені колом питань, поставлених перед нею правоохоронними органами, а також цільовим використанням висновків експертизи в системі доказів правовідносин*

Ревізії (інспектування) провадяться, згідно з чинним законодавством, державними та відомчими контролюючими органами для виявлення недоліків у сфері фінансово-господарської діяльності підприємств, що перевіряються, та порушень чинних нормативно-правових актів. Висновки ревізій ґрунтуються на документально достовірних доказах, мають адресність щодо матеріальної та юридичної відповідальності і їх виконання обов'язкове для підприємств, що перевіряються.

За результатами економічного контролю організація, що провела ревізію виробничої і фінансово-господарської діяльності підпорядкованого підприємства повинна прийняти управлінське рішення щодо ліквідації негативних явищ, які були виявлені у ході проведення актів. Окрім того, рішення, що приймаються, повинні передбачати профілактичні заходи щодо забезпечення збереження грошових коштів та матеріальних ресурсів.

Організаційно-розпорядчими документами, які видаються за результатами ревізій та перевірок, є накази і розпорядження.

Наказ видається у тих випадках, коли у процесі контролю виявлені значні недоліки у роботі підприємства, яке перевіряється, його підрозділів і окремих працівників, а також серйозні порушення законодавства, фінансової та бюджетної дисципліни.

Розпорядження за результатами контролю складається в тих випадках, коли у ході ревізії були виявлені незначні недоліки і порушення у фінансово-господарській діяльності підприємства, не пов'язані корисливими цілями певних працівників, і які не були причиною матеріальних збитків.

2.8.2. Система органів контролю діяльності суб'єктів господарювання в Україні

У сучасних умовах складність об'єктів, що контролюються, значно перевищує можливості суб'єктів контролю (органів управління та контролюючих органів). Таким чином, економічний контроль стає недостатньо ефективним, тому що його органи з об'єктивних причин не в змозі регулярно, своєчасно та повно переробляти інформацію, необхідну для якісної постановки контролюючої діяльності. А система контролю в Україні тим часом продовжує розвиватися, як правило, екстенсивним

методом, тобто шляхом формування нових органів державного контролю (хоча вже зараз фахівці нараховують більш як 70 різних систем зовнішнього контролю діяльності підприємств). При цьому якість керівних рішень значно знижується (одні рішення протиречать іншим), а технічна та наукова база для їх прийняття не встигає за потребами суспільства та не відповідає сучасним вимогам.

Важливим елементом економічної системи є фінансова система, що утворюються в процесі акумулювання значної частини національного доходу у вигляді загальнодержавних фондів грошових коштів, необхідні державі для виконання її функції. Тобто фінанси є, перш за все, розподільчою категорією. З їхньою допомогою здійснюється перерозподіл доходу країни. І оскільки на формування та використання державних фондів, найважливішими з-поміж яких є бюджет, практично не впливають на ринкові важелі регулювання, то ці процеси потребують жорсткого фінансового контролю.

Серед фінансового контролю є практично всі операції, що вчиняються з використанням грошових коштів, а в деяких випадках – і без них (бартерні угоди).

Здійснення державної фінансової політики в провідних зарубіжних державах на правовій основі забезпечують передусім міністерство фінансів (Канада, Німеччина, Швеція та інші). Але у Великобританії та США функції міністерства фінансів виконують державні казначейства. Крім того, у Сполучених Штатах Америки, крім казначейства фінансовий контроль здійснюють ще й Головне контрольно-фінансове управління Конгресу, Адміністративно-бюджетне управління при Президенті США, Президентська Рада боротьби із фінансовими зловживаннями, інспектори федеральної резервної системи та інші органи.

Не дивно, що і в Україні існує також багато органів, які здійснюють контроль у галузі фінансів. Так, згідно зі статтею 98 Конституції контроль за використанням коштів державного бюджету України імені Верховної Ради здійснює Рахункова палата Верховної Ради України. Основними завданнями Рахункової палати у сфері фінансового контролю є:

організація та здійснення контролю за своєчасним виконанням прибуткової та видаткової частин Державного бюджету України, витрачанням бюджетних коштів, у тому числі загальнодержавних цільових фондів, за обсягами, структурою та цільовим призначенням;

здійснення контролю за утворенням і погашенням внутрішнього і зовнішнього боргу України, визначення ефективності та доцільності видатків державних коштів, валютних та кредитних ресурсів;

контроль за формуванням загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і національно-культурного розвитку, охорони довкілля, використання об'єктів права державної власності, які не підлягають приватизації;

контроль за одержанням законності щодо надання Україною позик, економічної та іншої допомоги іноземним державам, здійснення контролю за використанням кредитів, одержаних Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій, і позик, які не передбачені Державним бюджетом;

контроль за законністю та своєчасністю руху коштів Державного бюджету, а також позабюджетних фактів в установах Національного банку України та уповноважених банків;

здійснення контролю за грошовою емісією, використанням золотого закону, дорогоцінних металів, коштовного каміння, надання кредитів та здійснення операцій із розміщення золотого і валютних запасів;

аналіз встановлених відхилень від показників Державного бюджету України та підготовки пропозицій щодо їх усунення;

регулярне інформування Верховної Ради та її підрозділів про результати здійснення своїх контрольних функцій.

В умовах сучасної адміністративної реформи, що здійснюється в Україні, самі міністерства як центральні органи виконавчої влади вже не використовують контрольно-наглядових функцій, але, наприклад, Міністерство фінансів України здійснює нормативно-правове регулювання фінансового контролю та розглядає звіти про виконання покладених функцій, у тому числі контрольних, таких органів, як Державна казначейська служба, Державна пробірна служба, Державна служба фінансового моніторингу та Державна фінансова інспекція.

Так **Казначейство України**, відповідно до покладених завдань, здійснює в межах своїх повноважень контроль:

за веденням бухгалтерського обліку всіх надходжень і витрат державного бюджету, складанням та поданням фінансової й бюджетної звітності;

бюджетними повноваженнями при зарахуванні надходжень бюджету;

відповідністю кошторисів розпорядників бюджетних коштів показникам розпису бюджету;

відповідністю взятих розпорядниками бюджетних коштів бюджетних зобов'язань відповідним бюджетним асигнуванням та паспорту бюджетної програми;

відповідністю платежів узятим бюджетним зобов'язанням та відповідним асигнуванням;

дотриманням правил валютного контролю за операціями з бюджетними коштами в іноземній валюті;

закупівлею товарів, робіт і послуг за державні кошти при здійсненні розрахунково-касового обслуговування розпорядників і одержувачів бюджетних коштів, а також інших клієнтів.

Державна пробірна служба відповідно до покладених на неї завдань:

здійснює державний пробірний контроль за якістю дорогоцінних металів, коштовного каміння та виробів із них, проводить перевірки додержання законодавства при виконанні операцій зі здійснення обігу та обліку зазначених цінностей;

проводить перевірки додержання суб'єктами господарювання ліцензійних умов провадження діяльності зі збирання та первинного оброблення відходів і брухту дорогоцінних металів і коштовного каміння;

проводить перевірку суб'єктів господарювання, які здійснюють операції з дорогоцінними металами, а також скуповують, приймають у заставу й на комісію ювелірні та побутові вироби з дорогоцінних металів, здійснюють торгівлю ними, зберігають та експонують різноманітні предмети, що містять зазначені цінності;

здійснює контроль за виконанням вимог законодавства щодо одержання, використання, обліку та зберігання дорогоцінних металів і коштовного каміння в установах і організаціях;

здійснює провадження у справах про адміністративні правопорушення при проведенні таких операцій та застосовує штрафні санкції.

Основним завданням **Державної служби фінансового моніторингу** (держфінмоніторинг) є реалізація політики у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму. Як суб'єкт державного моніторингу, Держфінмоніторинг здійснює нагляд за суб'єктами первинного фінансового моніторингу шляхом проведення планових і позапланових перевірок,

у тому числі виїзних, а також визначає і розробляє процедури застосування відповідних запобіжних заходів щодо країн, які не виконують належним чином рекомендації міжнародних організацій, діяльність яких пов'язана з боротьбою з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Але найвідомішим органом фінансового контролю в Україні було Головне контрольно-ревізійне управління, яке в грудні 2010 року реорганізовано і Державну фінансову інспекцію (Держфінінспекцію) України.

Держфінінспекція здійснює державний фінансовий контроль за:

використанням і збереженням фінансових ресурсів, ефективним використанням коштів і майна, станом і достовірністю бухгалтерського обліку та фінансової звітності в міністерствах, державних фондах, бюджетних установах і суб'єктах господарювання державного сектору економіки, а також на підприємствах, які отримують кошти з бюджетів усіх рівнів або використовують державне чи комунальне майно;

дотриманням законодавства про державні закупівлі;

виконання функцій управління об'єктами державної власності;

цільовим використанням і своєчасним поверненням кредитів, одержаних під державні (місцеві) гарантії;

складанням бюджетної звітності, кошторисів та інших документів, що застосовуються в процесі виконання бюджету;

станом внутрішнього контролю та аудиту в розпорядників бюджетних коштів;

усуненням виявлених порушень і недоліків.

Здійснюють державний фінансовий контроль органи фінансової інспекції шляхом:

проведення інспектування у формі планових та позабалансових ревізій;

державного фінансового аудиту (аудиту фінансової та господарської діяльності бюджетних установ, аудиту діяльності суб'єктів господарювання, аудиту виконання бюджетних програм тощо);

перевірки державних закупівель.

Недавнє об'єднання податкової та якісної служб у Міністерстві доходів і зборів України (Міндоходів) та внесення змін до Податкового кодексу України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи [28] чітко визначили і функції контролюючих органів у державній податковій справі, де сьогодні реєструється найбільша кількість економічних правопорушень.

Контролюючими органами у цій сфері є органи доходів і зборів – центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування єдиної державної податкової й митної політики та реалізацію державної політики в сфері боротьби з правопорушеннями при застосуванні податкового та митного законодавства, а також законодавства з питань єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та його територіальні органи. У складі контролюючих органів діють підрозділи податкової міліції.

Причому, інші державні органи не мають право проводити перевірки своєчасності, повноти нарахування та сплати податків і зборів.

Невдовзі у Міндоходів, з метою покращення економічного контролю суб'єктів господарювання, планується введення електронних перевірок, які підвищать якість і скоротять терміни проведення податкового та митного аудиту, а також мінімізують присутність співробітників контролюючих органів, остаточно обмеживши вплив людського чинника на хід та результати контрольних-перевірочних заходів.

2.8.3. Функції правоохоронних органів у здійсненні економічного контролю

Під терміном "**правоохоронні органи**", за зверненням яких контролюючі органи проводять ревізії та перевірки на підконтрольних підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності, розуміють органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки та підрозділи податкової міліції.

Свою діяльність у сфері боротьби з економічною злочинністю правоохоронні органи здійснюють в тісній взаємодії з іншими міністерствами та відомствами.

Згідно зі ст. 18 Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", Національний банк України, Антимонопольний комітет, Фонд державного майна, Державна фінансова інспекція, а також інші державні органи, що мають право контролю за дотриманням законодавства України, з метою боротьби з організованою злочинністю зобов'язані:

а) під час здійснення у межах своєї компетенції контрольних функцій з'ясовувати неправомірні дії організацій і громадян, що можуть

свідчити про злочинну діяльність або створювати умови для такої діяльності;

б) передавати відповідним спеціальним органам одержану при здійсненні контрольних функцій і аналізі інформацію, що надходить, відомості, які можуть свідчити про злочинну діяльність та використовуватися для виявлення, припинення і попередження такої діяльності;

в) за дорученням спеціальних органів проводити у межах своєї компетенції ревізії, перевірки та інші дії щодо контролю економічного законодавства;

г) розробляти пропозиції щодо вдосконалення законодавства, спрямовані на усунення умов, що сприяють злочинній діяльності.

Так, **контролюючі органи Міндоходів** України зобов'язані:

а) забезпечувати виявлення порушень законодавства про податки і платежі в бюджет і негайно повідомляти про це відповідні спеціальні підрозділи;

б) за дорученням спеціальних підрозділів проводити перевірку своєчасності надання і вірогідності документів, пов'язаних з обчисленням платежів у бюджет, одержувати документи про платежі, які підлягають оплаті, та тих, що фактично надійшли в бюджет, здійснювати з цією метою входження в інформаційну систему, пов'язану з підприємством;

в) надавати необхідну допомогу при проведенні оперативно-розшукових заходів у зоні митного контролю;

г) за дорученням спеціальних органів проводити перевірку законності дій громадян і організацій, пов'язаних із переміщенням предметів і речовин через митний кордон, і комплексний контроль разом з Національним банком України за їх валютними операціями;

д) забезпечувати контрольовані поставки наркотичних і психотропних засобів, а також зброї та інших предметів, що використовуються організованими злочинними угрупованнями з метою контрабанди.

Але жоден із цих контролюючих органів у межах своєї компетенції (які розповсюджуються або лише на певні підприємства, організації чи установи, або на окремі фінансово-господарські процеси) не можуть комплексно перевірити діяльність конкретного суб'єкта підприємницької діяльності. Наприклад, стаття 41 Податкового кодексу України [28] дає вичерпний перелік органів, які мають право здійснювати контроль за своєчасністю, повнотою, достовірністю нарахування внесків, податків і зборів та погашення податкових зобов'язань. Без перевірки цих питань

комплексна ревізія будь-якого підприємства просто неможлива. Тому для проведення комплексної ревізії представники правоохоронних органів сьогодні вимушені звертатися до різних організацій (Держфінінспекції, контролюючих органів Міндоходів, інспекції по контролю за цінами), які мають законодавчо визначені повноваження на проведення перевірок окремих ділянок діяльності підприємств, що значно ускладнює процес дізнання та досудового слідства.

Вищий нагляд за дотриманням і правильним застосуванням законів всіма органами державного та господарського управління та контролю, підприємствами й організаціями незалежно від форм власності, посадовими особами і громадянами здійснюється Генеральним прокурором України та підлеглими йому прокурорами.

Відповідно до ст. 20 Закону України "Про прокуратуру", під час здійснення загального нагляду прокурор має право безперешкодно входити на підприємство та мати доступ до документів і матеріалів, необхідних для проведення перевірки. Але згідно зі ст. 19 цього Закону, втручання прокурора у господарську діяльність і підміна ним органів відомчого управління та контролю не допускається. Тому прокурору надано право вимагати від керівників, інших посадових осіб державних органів проведення ревізій підконтрольних і підлеглих підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для проведення перевірок, відомчих та позавідомчих експертиз.

Органам міліції, а також спеціальним підрозділам по боротьбі з економічною злочинністю Міністерства внутрішніх справ і Служби безпеки України надані такі повноваження:

а) заводити оперативно-розшукові справи;

б) на письмову вимогу одержувати від банків, а також кредитних, митних, фінансових та інших установ, підприємств, організацій (незалежно від форм власності) інформацію і документи про операції, рахунки, вклади, внутрішні та зовнішні економічні угоди фізичних і юридичних осіб. Документи та інформація повинні бути надані негайно, а якщо це неможливо, – не пізніше, як протягом 10 діб;

в) залучати до проведення перевірок, ревізій та експертиз кваліфікованих спеціалістів контрольних і фінансових органів;

г) одержувати інформацію з автоматизованих інформаційних і довідкових систем та банків даних, створюваних Верховним Судом України, Генеральною прокуратурою, Антимонопольним комітетом, ФОНДОМ

державного майна, міністерствами, відомствами, іншими державними органами України.

Оперативно-розшукова діяльність регламентується Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність". Основним завданням оперативно-розшукової діяльності є пошук та фіксація фактичних даних протиправної діяльності окремих осіб і груп з метою припинення правопорушень в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки держави та суспільства. У кожному випадку наявності підстав для проведення оперативно-розшукових заходів заводиться оперативно-розшукова справа, постанова про яку затверджується начальником спеціального підрозділу.

Оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності у сфері господарської діяльності **надано право:**

опитувати осіб з їхньої згоди, використовувати їх добровільну допомогу;

проводити контрольні закупки товарів із метою установлення фактів протиправної діяльності;

брати участь у перевірках фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій та окремих осіб;

знімати інформацію з каналів зв'язку, застосовувати інші технічні засоби отримання інформації;

контролювати шляхом відбору за окремими ознаками поштово-телеграфні відправлення;

мати гласних і негласних співробітників;

отримувати від юридичних та фізичних осіб безоплатно або за винагороду відомості про злочини, що знаходяться на стадії підготовки чи вже скоєні;

створювати з метою конспірації підприємства, а також використовувати документи, які зашифровують особу чи відомчу приналежність співробітників, приміщень і транспортних засобів оперативних підрозділів;

створювати та застосовувати автоматизовані інформаційні системи.

Матеріали оперативно-розшукової діяльності, які свідчать про можливість вчинення кримінального правопорушення, можуть бути використані як одна із підстав для внесення цих відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Після цього співробітники слідчих підрозділів органів внутрішніх справ (служби безпеки, органів, що здійснюють контроль

за додержанням податкового законодавства, органів державних бюро розслідувань) можуть розпочати проведення слідчих (розшукових) дій.

Слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні.

Доказами у кримінальному провадженні є фактичні дані у передбаченому законодавством порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставинах, що мають значення для кримінального провадження.

Процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи та висновки експертів. Недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та Законом України, міжнародними договорами, згоди на обов'язковість яких надана Верховною Радою. Оцінюють кожний доказ слідчий, прокурор, слідчий суддя та за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному і неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керують законом із точки зору незалежності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття процесуального рішення.

І жодний доказ немає наперед встановленої сили.

Показання – це відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту обвинуваченим, свідком, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному впровадженні, що мають значення для цього впровадження. Новий КПК припускає показання з чужих слів, тобто висловлювання, здійснення в усній, письмовій або іншій формі щодо певного факту, яке ґрунтується на поясненні іншої особи. Суд може визнати показання з чужих слів доказами, якщо сторони погоджуються визнати їх доказами.

***Речовими доказами** є матеріальні об'єкти які були знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ фактів та обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, в тому числі предмети, що були предметом кримінально протиправних дій, гроші, цінності та інші речі набуті кримінально протиправним шляхом*

Але найбільш важливими доказами у кримінальному впровадженні з економічних правопорушень є документ спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо, відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального впровадження.

До документів можуть належати:

1) матеріали фотозйомки, відеозапису, звукозапису та інші носії інформації (в тому числі електронні);

2) матеріали, отримані внаслідок здійснення під час кримінального впровадження законів, передбаченим чинним міжнародними договорами України;

3) протоколи процесуальних дій та додатки до них, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії;

4) висновки ревізій та акти перевірок.

Висновок експерта – докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи.

Основними видами доказів, які притаманні господарському, цивільному та адміністративному судочинству є:

1) **пояснення сторін і третіх осіб** про відомі їм обставини, що мають значення для справи, підлягають перевірці й оцінці поруч іншими зібраними у справі доказами. Визнання стороною на суді фактів, якими інша сторона обґрунтовує свої вимоги чи заперечення, не є для суду обов'язковими. Суд може вважати визнаний факт встановленим, якщо у нього не виникає сумнівів у тому, що визнання відповідає дійсним обставинам у справі, не порушує будь-яких прав і законних інтересів і не зроблено під впливом обману, насильства, погрози чи помилки з метою приховування істини;

2) **письмовими доказами** є будь-які документи, акти, приписка службового чи особистого характеру, що містять відомості про обставини, які мають значення для справи. Письмові докази, як правило, направляються в оригіналі. Якщо надається копія письмового доказу, суд за клопотанням осіб, що беруть участь у справі чи за власною ініціативою має право у разі потреби вимагати надання оригіналу. Оригінали,

які є у справі, на прохання осіб, що їх надали, можуть бути їм повернуті після того, як рішення суду набуде законної сили. Однак у справі залишається засвідчена суддею копія письмового доказу.

Письмові докази поділяються на такі види: акти; договори; документи; службові переписки; листи особистого характеру і т. д.

З метою підвищення своєї діяльності у справі запобігання та викриття порушень законодавства в економічній сфері правоохоронні органи досить корисно взаємодіють з органами фінансово-господарського контролю. Так, Міністерство внутрішніх справ та Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, підписали у 2013 році Меморандум про співпрацю. Цим документом передбачається взаємодія в усіх напрямках діяльності, що становлять спільний інтерес. Насамперед, щодо протидії злочинам у сфері економіки, припинення порушень законодавства на ринку фінансових послуг, забезпечення захисту прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Меморандум стане надійним засобом для істотної активізації боротьби з виявлення різноманітних шахрайських і злочинних схем, спрямованих на легалізацію "брудних" коштів.

Закон не передбачає обмежень будь-яких прямих громадян та юридичних осіб. Окремі обмеження для громадян (посадових осіб підприємств) повинні носити виключний та тимчасовий характер і можуть застосовуватися тільки з санкції слідчого судді чи суду щодо осіб, у діях яких є ознаки злочину. У випадку незаконного обмеження прав громадян і завдання їм внаслідок цього матеріальної або моральної шкоди (наприклад, у результаті незаконного проведення в ході досудового розслідування чи судового розгляду кримінальної справи обшуку чи виїмки документів, незаконного проведення оперативно-розшукових заходів), громадяни мають право на відповідні відшкодування згідно з Законом України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури чи суду".

При цьому відшкодуванню підлягає:

- 1) заробіток та інші грошові доходи, які громадянин втратив внаслідок незаконних дій;
- 2) майно, конфісковане або звернене в дохід держави судом, вилучене органами дізнання чи попереднього слідства;

3) штрафи, стягнені на виконання вироку суду, судові витрати (до яких входять витрати на проведення судових експертиз) та інші витрати, сплачені громадянином;

4) суми, сплачені громадянами у зв'язку з наданням йому юридичної допомоги;

5) моральна шкода.

***Моральною шкодою** визначаються страждання, заподіяні громадянину внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, інших негативних наслідків морального характеру*

Основу правового поля для втручання державних органів у діяльність суб'єктів господарювання складають статті 41 і 67 Конституції України, Господарський та Господарський процесуальний кодекси, доповнення до кримінального процесуального кодексу України, які стосуються юридичних осіб.

Суть зазначених положень цих законодавчих актів зводиться до того, що держава гарантує власникові непорушне володіння, користування і розпорядження об'єктами власності. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону. Тобто здійснюючи свої права, власник зобов'язаний не порушувати права, свободи, гідність та охоронювані законом інтереси суспільства, не надавати шкоди навколишньому середовищу, сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

При цьому статтею 19 Конституції України визначено, що "органи Державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України".

Дана вимога стосується як контролюючих, так і правоохоронних органів. Її порушення в момент призначення ревізії чи перевірки може призвести не тільки до відміни їх результатів, але і до подання позову на контролюючий орган із метою відшкодування об'єкту контролю шкоди, заподіяної неправомірним втручанням у реалізацію власником прав щодо володіння, користування й розпорядження його майном.

2.8.4. Форми використання спеціальних економічних знань при розслідуванні господарських правопорушень

При розслідуванні та судовому розгляді економічних правопорушень одним із основних видів доказів є дані первинних облікових документів, записи в облікових регістрах і звітність підприємств. Тому під час збирання, дослідження та оцінки таких доказів необхідні спеціальні знання в галузі бухгалтерського та податкового обліку. Однак зафіксовані в облікових документах факти і, відповідно, виявлені за їхньою допомогою правопорушення відносяться, не тільки до бухгалтерського та податкового обліку, але до всіх сторін економічної і фінансової діяльності підприємств, установ і організацій. Тому під час збору, розгляду та оцінки таких доказів необхідні не тільки спеціальні знання з бухгалтерського та податкового обліку, але й глибокі знання усіх суміжних галузей економіки: оподаткування, ціноутворення, фінансів, господарського аналізу, ревізії та контролю, аудиту та інших.

Кримінально-процесуальний кодекс України **визначає три форми використання спеціальних знань** у процесі дізнання, досудового слідства та судового процесу:

1. Участь спеціаліста при виконанні слідчих дій (ст. 71 КПК).

2. Проведення ревізії фінансово-господарської діяльності у зв'язку з кримінальною справою (ст. 36, 40 КПК).

3. Проведення судових експертиз (ст. 69, ст. 242, ст. 243 КПК).

Використання тієї чи іншої форми економічних знань залежить від конкретних обставин, визначається характером та складністю цивільних та кримінальних справ. Хоча застосування всіх цих форм базується на глибоких знаннях економіки, вони мають значні процесуальні відмінності.

Основна мета залучення спеціаліста-економіста – це розширення практичних можливостей слідчого з виявлення і вилучення доказів під час проведення дізнання та слідчих дій. Участь спеціаліста в слідчих діях передбачена ст. 71 КПК. Залучення спеціаліста до слідчих дій не потребує спеціальної постанови

До особи, що викликається як спеціаліст, законодавство ставить дві основні вимоги: бути не зацікавленим у результатах розслідування

справи та компетентним у своїй галузі. Однак в якості спеціаліста не може виступати представник організації, що контролює фінансово-господарську діяльність підприємства, де виявлені незаконні дії.

Спеціалісти мають право на відшкодування їм витрат, пов'язаних з їх викликом в органи дізнання, попереднього слідства чи до суду, а також винагороду за виконання ними своїх обов'язків, якщо виконання дорученої їм роботи не входить в їх службові функціональні обов'язки (ст. 71 КПК).

Законодавство не обмежує кола слідчих дій, до виконання яких може бути залучено спеціаліста. Але **залучення спеціаліста це лише право, а не обов'язок слідчого**. Тому слідчий залучає спеціаліста в тих випадках, коли виникає необхідність у використанні спеціальних знань і навичок у процесі виконання слідчих дій. Стосовно до використання спеціальних знань в галузі бухгалтерського та податкового обліку найбільш характерними випадками, що передбачені КПК, є проведення обшуку (ст. 234), огляду та виїмки документів (ст. 237), накладання арешту на кореспонденцію та виїмка її в поштово-телеграфних установах (ст. 262).

Необхідність участі спеціаліста-економіста зі слідчих і судових дій виникає при виявленні, огляді та збиранні бухгалтерських документів, що будуть використовуватися в якості доказів, вирішення питань довідкового характеру з економіки, а також у тих випадках, коли за допомогою спеціаліста можна зібрати матеріали для проведення судово-економічної експертизи не призначаючи ревізії.

Участь спеціаліста з податкового і бухгалтерського обліку в огляді та виїмці документів повинна звести до мінімуму помилки, пов'язані з неправильним відбором та незалученням до справи необхідних документів і реєстрів. Відмова від участі спеціаліста при вилученні документів часто призводить до того, що в процесі проведення судово-економічних експертиз виникає потреба в наданні додаткових даних, які відображаються в бухгалтерських документах і реєстрах.

Для кваліфікованого проведення огляду та виїмки документів спеціаліст повинен попередньо отримати загальні відомості про підприємство, де будуть проводитися слідчі дії. Зокрема йому необхідно знати: до якої галузі або сфери діяльності відноситься підприємство; форму власності, структуру та схему управління підприємством; форму бухгалтерського обліку, що використовується на підприємстві.

На підставі цієї інформації спеціаліст повинен скласти загальне уявлення про особливості документообігу на підприємстві, визначити

можливе місцезнаходження документів, що мають значення для справи, окреслити, які підлягають вилученню та залученню до справи. Дані цих документів повинні надати повні та вичерпні відомості про сутність і характер досліджуваних господарських операцій, на підставі яких можна дати точну юридичну оцінку протиправних вчинків, якщо вони мали місце. В процесі підготовки до огляду та виїмки документів рекомендується встановити коло посадових осіб підприємства, до компетенції яких належить оформлення певних документів, ведення первинного, податкового та бухгалтерського обліку, щоб у випадку необхідності залучити їх до участі у слідчих діях. Участь спеціаліста-економіста необхідна слідчому і для того, щоб уникнути вилучення надмірно великої кількості документів, які не мають відношення до справи, що розслідується. Постанова про проведення виїмки наведена у додатку В.

Велику допомогу слідчому може надати спеціаліст-економіст і у випадках огляду бухгалтерських документів, які вже знаходяться в правоохоронних органах. По-перше, він допомагає відібрати дійсно потрібні документи, що торкаються конкретної справи. По-друге, він звертає увагу слідчого на ту частину змісту окремих документів, яка має значення для слідства. Важливе значення має знання спеціалістом спеціальної бухгалтерської термінології, шифру форм звітності та назв документів, що необхідно при проведенні огляду, обшуку чи виїмки. Допомога спеціаліста необхідна при встановленні значення вилучених бухгалтерських або окремих їх частин, як правило, їх остаточна оцінка буде зроблена за допомогою експертизи. Але також важливо звернути на ці документи увагу слідчого в момент виявлення та вилучити їх.

Спеціаліст-обліковець також повинен допомогти слідчому у встановленні тих документів, доброякісність яких викликає сумніви.

Участь спеціаліста в слідчих діях повинна бути відображена у відповідному протоколі. Спеціаліст має право робити пов'язані зі збиранням доказів заяви, які підлягають занесенню в протокол, допомагати слідчому правильно викласти у протоколі виявлені дані, познайомитися з протоколом слідчої дії, висловлювати свої зауваження відносно його змісту та підписувати протокол. Однак у протоколі не повинно бути ніяких заяв та думок спеціаліста з приводу оцінки зібраних доказів.

Спеціаліст повинен також допомогти слідчому правильно зафіксувати в протоколі місця виявлення документів, знаходження їх у відповідних папках та файлах. Слідчий має право залучити спеціаліста-економіста

для складання постанови про призначення судово-економічної експертизи особливо для формування питань експерту.

Спеціаліст-економіст може формулювати, а з дозволу слідчого задавати питання особі, яку допитують, та іншим учасникам слідчих дій. Особливо це стосується обвинувачених та свідків, які є працівниками бухгалтерії та інших економічних служб чи матеріально відповідальними особами, тому що вони добре знають законодавство та галузеві нормативні документи з економічних проблем, правила ведення бухгалтерського обліку та свої посадові обов'язки і можуть ввести слідство в оману, використовуючи недостатню обізнаність слідчого в цих питаннях. У цих випадках слідчому необхідні консультації довідкового характеру та отримання у спеціалістів роз'яснень про той чи інший нормативний документ, що регулює господарську діяльність.

Таким чином, участь спеціаліста-економіста в слідчих діях значною мірою забезпечує швидке та повне збирання доказів, необхідних для розслідування економічних злочинів.

Основною ж формою використання спеціальних економічних знань для збору доказів із кримінальних справ, відкритих за ознаками економічних злочинів, є проведення ревізій за зверненням правоохоронних органів.

2.8.5. Особливості проведення ревізій та перевірок за зверненнями правоохоронних органів

Ревізія, що призначається за зверненням правоохоронних органів, є ефективним засобом збирання доказів.

Сутність ревізії за зверненням правоохоронних органів полягає в документальній перевірці фінансово-господарської діяльності підприємства з метою встановлення законності та доцільності проведених господарських операцій, способом документального викриття недостач, розтрат привласнень та крадіжок коштів та матеріальних цінностей, виявлення економічних злочинів та попередження фінансових зловживань

Під терміном "правоохоронні органи", за зверненням яких контролюючі органи проводять ревізії та перевірки на підконтрольних

підприємствах, в установах та організаціях всіх форм власності, розуміють органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки та підрозділи податкової міліції.

Обов'язок проведення таких ревізій покладається в основному на органи державної фінансової інспекції (ДФІ).

Однак за зверненням правоохоронних органів посадові особи Держфінінспекції можуть також брати участь у проведенні ревізій (перевірок) підприємств, установ і організацій, що здійснюються іншими органами державного фінансового контролю.

Під зверненням правоохоронних органів розуміються постанови слідчих або прокурорів, а також вимоги, доручення чи прохання керівників органів прокуратури, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, підрозділів податкової міліції, органів державної податкової служби в Україні та Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України (далі правоохоронні органи).

Доручення правоохоронного органу – це письмове звернення правоохоронного органу, адресоване органу Держфінінспекції і прийняте ним до виконання, в якому міститься одне з положень:

вимога на проведення ревізії (перевірки) за постановою прокурора або слідчого, винесеною в ході розслідування кримінальної справи;

вимога, прохання на проведення ревізії (перевірки) на підконтрольному підприємстві, в установі, організації;

прохання про виділення спеціалістів для участі її ревізії (перевірці) на підконтрольному підприємстві, в установі, організації;

вимога про виділення спеціалістів для участі в ревізії (перевірці) на непідконтрольному підприємстві, в установі, організації.

Під постановою прокурора (слідчого) розуміють мотивований документ про рішення, прийняте слідчим чи прокурором під час провадження попереднього слідства стосовно проведення в ході розслідування кримінальної справи ревізії (перевірки).

За зверненням правоохоронних органів органи Держфінінспекції проводять ревізії (перевірки) на підконтрольних підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності, а також у суб'єктів господарювання щодо використання позик та кредитів гарантованих коштами бюджетів, або цільового використання коштів державних позабюджетних фондів.

Ревізії (перевірки) суб'єктів підприємницької діяльності, організацій, що не входять до складу підконтрольних органів Держфінінспекції, щодо дотримання ними законодавства з фінансових питань проводяться цими органами за постановою прокурора, слідчого про проведення ревізії чи перевірки, винесеної в ході розслідування кримінальної справи, а також Координаційного комітету по боротьбі з корупцією, організованою злочинністю при Президентові України.

Питання про призначення ревізії може бути порушене з ініціативи як слідчого, прокурора, суду, особи, яка провадила дізнання, так і обвинуваченого

До перевірки окремих питань можуть залучатися окремі працівники інших спеціалізованих органів економічного контролю.

Головним законодавчим актом, на який часто посилаються представники правоохоронних органів при зверненні щодо обов'язкового проведення ревізії, є Кримінально-процесуальний Кодекс України.

По суті, цей Кодекс є основним спеціалізованим нормативним актом, який визначає порядок провадження з кримінальних справ. Кодекс діє під час дізнання, досудового слідства або судового розгляду справи. При цьому в ньому визначено перелік учасників кримінального судочинства: обвинувачений, підозрюваний, захисник, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники, а також інші учасники процесу – свідок, експерт і спеціаліст. Поряд з регламентацією прав і обов'язків цих осіб, Кодекс визначає права і обов'язки слідчого, судді, прокурора слідчого та особи, яка проводить дізнання.

Також у статті 99 КПК визначено місце акту перевірки та висновку ревізії серед доказів по кримінальній справі.

Тільки проведення ревізій дає можливість повно та документально встановити всі суттєві обставини зі справ про розкрадання майна, розтрату коштів, ухилення від сплати податків, шахрайство з фінансовими ресурсами, порушення порядку випуску цінних паперів, приховування банкрутства та іншим

Ревізія суб'єкта підприємницької діяльності за дорученням правоохоронних органів може проводитися незалежно від кількості раніше проведених на цьому суб'єкті ревізій і перевірок.

Найбільш характерні відмінності ревізії, що проводиться за зверненням правоохоронних органів, від планової наведені у табл. 2.8.1.

Таблиця 2.8.1

**Основні відмінності ревізій,
які проводяться за зверненням правоохоронних органів**

Ревізія за зверненням правоохоронних органів	Планова ревізія фінансово-господарської діяльності
<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначається як засіб збору доказів шляхом використання спеціальних економічних знань. 2. Основне завдання – встановлення і перевірка фактів порушення чинного законодавства та економічних злочинів. 3. У ході перевірки ревізор виконує завдання слідчого (прокурора). 4. У процесі проведення ревізор взаємодіє з правоохоронним органом. 5. Об'єктом ревізії є не тільки документи підприємства, що перевіряється, але й дані, отримані у ході оперативно-розшукових дій 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначається як основна форма наступного контролю фінансово-господарської діяльності підприємства. 2. Основне завдання – перевірка законності господарських операцій, достовірності обліку та звітності. 3. Ревізор керується програмою перевірки. 4. Ревізор взаємодіє з керівником контролюючого органу. 5. Об'єктом ревізії є облікові документи, реєстри синтетичного та аналітичного обліку, звітність підприємства, що перевіряється

Ревізії, що призначаються за зверненням правоохоронних органів, значно відрізняються від звичайних планових ревізій. При проведенні планових ревізій перевірці підлягає вся фінансово-господарська діяльність підприємства (або окремі її ділянки, що входять до компетенції відповідного органу) за попередньо розробленою програмою. При цьому якісь конкретні завдання не ставляться. Прокурор або слідчий, вимагаючи проведення ревізії з перевірки попередньо отриманих відомостей, ставить перед ревізором конкретні завдання, пов'язані з конкретною справою, що знаходиться в його провадженні.

Звернення правоохоронного органу як щодо проведення ревізії (перевірки), так і стосовно участі в проведенні ревізії (перевірки) має містити:

повну назву підприємства (установи, організації) його місцезнаходження (адресу, вказану в установчих документах або фактичну) дані про організаційно-правову форму;

коротку суть фінансових порушень;

конкретні питання стосовно дотримання законодавства з фінансових питань, на які необхідно дати відповідь;

період, за який слід перевірити діяльність підприємства установи чи організації з визначених питань.

Для прийняття керівником органу Держфінінспекції рішення щодо проведення ревізії (перевірки) доцільно також, щоб звернення правоохоронного органу містило такі дані:

про одержання об'єктом контролю бюджетних коштів державних валютних фондів, використання державного чи комунального майна або наявність пільг як коштів, що одержані з бюджету;

у яких матеріально відповідальних осіб обов'язково потрібно провести інвентаризації та на яких підприємствах в установах і організаціях – зустрічні перевірки і з яких питань (з обов'язковим зазначенням місцезнаходження об'єктів зустрічних перевірок);

про підрозділ правоохоронного органу, номер телефону і прізвище його працівника, з яким слід підтримувати зв'язок для вирішення питань, що потребують втручання правоохоронного органу.

У випадку перебування матеріально-відповідальної чи посадової особи, проти якої порушено кримінальну справу, під арештом, а також при вилученні бухгалтерських документів ініціатором ревізії (перевірки) про це зазначається у зверненні правоохоронного органу.

Позапланові ревізії та перевірки за зверненнями правоохоронних органів проводяться при наявності хоча б однієї з таких обставин:

надання прокурором слідчим постанови на проведення ревізії (перевірки) винесеної в ході розслідування кримінальної справи;

надання письмових відомостей (актів відомчих перевірок протоколів зборів трудового колективу, заяв і скарг посадових осіб чи інших працівників суб'єкта господарювання первинних бухгалтерських документів тощо) про зловживання чи значні фінансові порушення на підприємстві, в установі, організації;

надання письмових відомостей про фінансові порушення на підприємстві, в установі чи організації, за умов проведення їх реорганізації (ліквідації);

надання письмових відомостей про порушення чинного законодавства в ході приватизації майна, що на час ревізії (перевірки) перебуває

у віданні підконтрольного органу Держфінінспекції підприємства, установи, організації;

надання письмових відомостей про нецільове використання позик та кредитів, гарантованих бюджетом, термін повернення яких об'єктом контролю порушено.

У листі, яким орган ДФІ інформує правоохоронний орган про прийняття його звернення до позапланового виконання, вказується керівник ревізійної групи (ревізор), його телефон та орієнтовний термін виконання.

Посадові особи органів Держфінінспекції направляються за зверненнями правоохоронних органів для участі в проведенні ревізій (перевірок), що проводяться іншими органами державного фінансового контролю, при наявності хоча б однієї з таких обставин:

проведення органом державного фінансового контролю, якому за чинним законодавством надано відповідні повноваження, ревізії за постановою прокурора, слідчого на підприємстві, в установі, організації незалежно від форми власності;

наявність вимоги правоохоронного органу про виділення спеціалістів для участі в проведенні ревізії (перевірки) на підконтрольному органу ДФІ підприємстві, в установі, організації, що вже здійснюється іншим державним органом, наділеним відповідними повноваженнями.

Звернення правоохоронних органів, що стосуються проведення ревізій (перевірок) у межах повноважень і компетенції органів Держфінінспекції та оформлені відповідно до вимог зазначеної Інструкції, є обов'язковими для виконання в плановому чи позаплановому порядку.

Органи фінансово-економічного контролю не приймають до виконання звернення правоохоронних органів щодо:

визначення доцільності нормативно-правових актів органів державної влади та місцевого самоврядування, якщо такі акти прийнято в межах повноважень останніх;

визначення доцільності складення господарських договорів;

перевірки стану розрахунків між суб'єктами підприємницької діяльності, спірні питання стосовно яких вирішуються в претензійно-позовному порядку (за винятком випадків, коли такі питання поставлені постановою ініціатора ревізії чи перевірки);

проведення економічних і інших експертиз;

інших питань, які не входять до їх компетенції.

Різниця у процесуальному становищі ревізора й експерта-економіста полягає в тому, що ревізор не є самостійним учасником кримінального процесу. Він може виступати свідком у справі, а інколи навіть представником цивільного позивача, тоді як експерт-економіст – особлива фігура в процесі, з властивими лише йому процесуальними правами та обов'язками

Ревізії (перевірки) за зверненнями правоохоронних органів, підписаними їх керівниками, заступниками керівників чи начальниками спеціальних підрозділів, проводяться органами контролю, як правило, у строк **до 30 робочих днів із дати початку ревізії (перевірки)**. Дата початку ревізії (перевірки) зазначається керівником контролюючого органу у посвідченні щодо її проведення у виняткових випадках, при особливій складності, а також при великому переліку об'єктів, де необхідно провести зустрічні перевірки, цей строк може бути продовжений керівником органу на термін, узгоджений з правоохоронним органом, за ініціативою якого проводиться ревізія (перевірка). При відсутності згоди ініціатора ревізії (перевірки) на її продовження за умов ненадходження матеріалів зустрічних перевірок або виявлення в ході ревізії (перевірки) відсутності частини документів бухгалтерського обліку результати ревізії (перевірки) оформляються проміжним актом і невідкладно передаються до правоохоронного органу.

Основними вимогами, що ставляться до осіб, які беруть участь у проведенні ревізій за зверненням правоохоронних органів є компетентність, професіоналізм, об'єктивність і неупередженість. Хоча правила відводу ревізора КПК не передбачені, бажано, щоб:

а) ревізор не мав родинних зв'язків з особою, діяльність якої перевіряється;

б) ревізор не був сам, або його родичі, або безпосередні начальники зацікавлені у наслідках ревізії;

в) не було інших обставин, що ставили під сумнів об'єктивність ревізора.

Залучення посадових осіб органів Держфінінспекції до участі в ревізіях (перевірках), що проводять інші органи державного фінансового контролю, може здійснюватися на строк **до 15 робочих днів**. За погодженням із керівництвом контрольно-ревізійного підрозділу цей строк може бути продовжено. При цьому залучені до ревізії (перевірки)

ревізори можуть перевіряти: у разі проведення ревізії (перевірки) за постановою прокурора, слідчого або особи, що проводить дізнання, – всі питання, які входять до компетенції органів Держфінінспекції, у разі залучення до проведення ревізії (перевірки) на підконтрольному цьому органу підприємстві; в інших установах, організаціях – лише питання стосовно використання бюджетних позик, позик та кредитів, гарантованих коштами бюджетів, цільового використання дотацій та субсидій, інших бюджетних асигнувань, коштів позабюджетних фондів, а також належного виконання державних контрактів, проавансованих за рахунок бюджетних коштів.

На вимогу правоохоронних органів для з'ясування додаткових питань щодо фінансово-господарської діяльності об'єкта ревізії (перевірки), які не були поставлені в попередній постанові (іншому зверненні) може проводитися **додаткова ревізія (перевірка)** на підставі окремо винесеної постанови (поданого іншого звернення) за підписом прокурора, слідчого, особи, яка проводить дізнання, в якій визначаються додаткові питання або уточнюються попередні. Проведення додаткової ревізії (перевірки) за зверненням правоохоронного органу здійснюється тим самим або іншим ревізором (ревізорами).

Якщо треба перевірити висновки первинної ревізії, то за зверненням правоохоронних органів може бути призначена **повторна ревізія (перевірка)**. Але на відміну від додаткової ревізії виконання повторної ревізії (перевірки) доручається тільки іншому ревізору (ревізорам).

Підставами для призначення повторної або додаткової ревізії можуть бути:

1) відсутність зацікавлених посадових і матеріально відповідальних осіб під час проведення первинних ревізії (за винятком випадків, коли напевно встановлено вони ухилялися від участі в ній);

2) використання прийомів вибіркового контролю в процесі первинної ревізії;

3) дані, що є у справі свідчать, що аналогічні злочини могли би бути скоєні не тільки на підприємстві, яке перевіряється, але й на інших, де ревізія не проводилася;

4) наявність таких же відомостей про посадових осіб, діяльність яких раніше не перевірялася;

5) проведення первинних ревізій без участі спеціалістів інших галузей знань, які б могли глибоко дослідити деякі питання; невикористання

ревізором методів і прийомів контролю, які б могли, за думкою слідчого, привести до виявлення фактів злочину;

6) обґрунтоване спростування висновків первинної ревізії зацікавленими особами;

7) неповнота та поверховість раніше проведеної ревізії, недостатня документальна обґрунтованість її висновків;

8) мотивована заява судового експерта про неможливість надати висновок без попереднього проведення додаткової чи повторної ревізії.

Результати ревізії (перевірки) за вимогою правоохоронних органів викладаються в **акті (довідці)** згідно з питаннями, поставленими правоохоронними органами.

У **вступній частині** такого акта (довідки) ревізії (перевірки) обов'язково зазначаються:

номера і дати видачі посвідчень, на підставі яких проводилася ревізія (перевірка), ким їх видано;

номер, дата звернення і назва правоохоронного органу – ініціатора ревізії (перевірки);

ким і за який період була проведена попередня ревізія (перевірка) з питань, поставлених у зверненні правоохоронного органу.

Якщо на вимогу правоохоронних органів проводиться ревізія (перевірка) із залученням спеціалістів інших контрольних органів та різних галузей народного господарства, то в акті (довідці) зазначаються їх місця роботи, прізвища, посади.

При висвітленні в акті (довідці) ревізії (перевірки) кожного поставленого питання має бути зазначено:

які документи перевірені, за який період, метод перевірки (суцільний, вибірковий), наявність наказу керівника об'єкта контролю або іншого відповідного документа щодо закріплення за посадовими особами відповідальності за здійснення окремих операцій, які включені до переліку питань ревізії (перевірки);

яке допущено порушення (назва, дата, номер нормативно-правового акта, номер статті чи пункту, що були порушені); розміри виявлених збитків, причини (по можливості) їх виникнення; посади, прізвища та ініціали осіб, на яких покладено відповідальність за здійснення певних господарських та фінансових операцій, і з вини яких допущено порушення;

як відображено в бухгалтерському або складському обліку операції, здійснені з порушеннями.

Акт (довідка) ревізії (перевірки) складається в трьох примірниках, а на письмову вимогу правоохоронних органів – і в більшій кількості. Примірники акта (довідки) для унеможливлення його (її) підробки візуються ревізором на кожній сторінці та належним чином скріплюються із зазначенням на останній сторінці кількості сторінок у ньому (у ній). Один примірник акта (довідки) під розписку офіційно передається в канцелярію об'єкта контролю з обов'язковою позначкою дати та вхідного номера на другому примірнику або вручається керівнику підприємства, а у разі відмови в одержанні – акт (довідка) надсилається рекомендованим поштовим відправленням за адресою об'єкта контролю, вказаною в установчих документах. При направленні акта (довідки) поштою на тих його (її) примірниках, що направляються до правоохоронного органу і залишаються в контрольно-ревізійному підрозділі, зазначаються реквізити поштового повідомлення, яке долучається до ревізійної справи.

Матеріали ревізії (перевірки) передаються в правоохоронні органи в строк **не пізніше 7 робочих днів** після її завершення на об'єкті контролю (підписання акта (довідки) ревізії (перевірки) посадовими особами об'єкта контролю або складення акта про відмову в його підписанні) при відсутності зауважень керівництва перевіреного підприємства, установи чи організації або не пізніше 20 робочих днів – за наявності таких зауважень. У виняткових випадках термін передачі матеріалів до правоохоронних органів встановлює керівник контролюючого органу, про що письмово повідомляється ініціатор ревізії (перевірки). Основний та проміжні акти (довідки) з усіма додатками передаються в перших примірниках.

Передача матеріалів ревізії (перевірки) до правоохоронного органу проводиться офіційно через його канцелярію з обов'язковим позначенням дати і вхідного номера на другому примірнику супровідного лист контролюючого органу. Допускається передача ревізійних матеріалів у правоохоронні органи рекомендованим поштовим відправленням. Передача ревізійних матеріалів безпосередньо посадовим особам правоохоронних органів забороняється, в тому числі й під розписку.

У супровідному листі на ім'я керівника правоохоронного органу в обов'язковому порядку має бути висвітлено:

коли, ким і за який період проводилась ревізія (перевірка);

обставини та суть виявлених порушень законодавства з фінансових питань;

які вимоги чинного законодавства порушено (назва, дата, номер, стаття чи пункт, ким затверджені) і хто відповідальний за це порушення;

коли, на що, в якому обсязі й за чиєю вказівкою були неправомірно використані фінансові ресурси, в тому числі бюджетні кошти;

в якій сумі й кому заподіяно шкоду чи збитки;

як відображено в бухгалтерському або складському обліку операції, здійснені з порушеннями;

які заходи для усунення виявлених порушень вжито в ході ревізії (перевірки) контролюючим органом та керівництвом об'єкта контролю.

Матеріали, що передаються за результатами ревізії (перевірки) до правоохоронних органів, мають містити такі документи:

оригінал акта (довідки) ревізії (перевірки) з додатками, на які є посилання в ньому, включаючи належно завірені копії розпорядчих чи господарських документів, які містять ознаки здійснених порушень, інвентаризаційні описи, якими зафіксовано недостачі коштів і матеріальних цінностей, акти контрольних обмірів, якими встановлено відхилення від актів приймання виконаних робіт, тощо;

пояснення або заперечення посадових чи матеріально відповідальних осіб підприємства, установи, організації, які перевірялись, та інших осіб щодо обставин порушення (якщо такі подані) й висновки посадових осіб контролюючих органів стосовно таких пояснень, заперечень;

копію повідомлення до правоохоронного органу про доцільність вилучення документів (якщо в ході ревізії чи перевірки ревізорами тимчасово вилучалися документи у зв'язку з їх підробленням або виявленими порушеннями з ознаками зловживань);

опис документів, які додаються до супровідного листа.

Матеріали ревізії (перевірки), які передаються в правоохоронні органи, нумеруються по аркушах. В описі зазначається: порядковий номер, повна назва документа, його дата, номер і кількість аркушів, а також загальна кількість матеріалів і аркушів цифрами і літерами. Опис підписується посадовою особою контролюючого органу, ставиться дата його складення.

У справах контролюючого органу залишаються другі примірники акта (довідки) та інших матеріалів ревізії (перевірки), які передані до правоохоронного органу, і повідомлення про прийняті за ними рішення.

Якщо ж деякі питання за матеріалами справи не можуть бути вирішені тільки шляхом проведення ревізії, то ревізор може бути викликаний до слідчого, прокурора чи суду в якості свідка, щоб дати показання про відомі йому обставини справи, або за справою може бути призначена судово-економічна експертиза.

2.9. Судово-економічна експертиза, її види та завдання

Професійні компетентності, що формуються за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Комунікація	Автономність, відповідальність
Здатність визначати можливості судових експертиз	1. Знання сутності, місця та ролі експертиз в системі правосуддя	2. Вміння визначати конкретні види експертиз у ході розслідування правопорушень	3. Організація взаємодії з правоохоронними органами в ході проведення експертиз	4. Відповідальність за своєчасне проведення експертних досліджень

2.9.1. Поняття судових експертиз та їх зв'язок із правоохоронною діяльністю

Оптимальні рішення в будь-якій сфері людської діяльності не можуть бути прийняті без урахувань вагомої думки експертів, тобто кваліфікованих фахівців у відповідних галузях знань. Тому інститут експертів існує практично на всіх рівнях управління – від вирішення глобальних державних проблем до розв'язання повсякденних господарських питань.

Правові, організаційні і фінансові засади наукової експертної діяльності, а також загальні основи і принципи регулювання суспільних відносин у галузі організації та проведення науково-технічної експертизи в нашій країні визначає Закон України "Про наукову і науково-технічну експертизу" від 10 лютого 1995 року.

Під науковою і технічною експертизою розуміють діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка науково-технічного рівня об'єктів експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів

Основними завданнями науково-технічної експертизи є:

- 1) об'єктивне і комплексне дослідження об'єктів експертизи;
- 2) перевірка відповідності об'єктів експертизи вимогам і нормам чинного законодавства;

3) оцінка об'єктів експертизи сучасному рівню наукових і технічних знань, тенденціям науково-технічного прогресу, принципам державної науково-технічної політики, вимогам економічної безпеки, економічної діяльності;

4) аналіз рівня використання науково-технічного потенціалу, оцінка результативності науково-дослідних робіт і дослідно-конструкторських розробок;

5) прогнозування науково-технічних, соціально-економічних і економічних наслідків реалізації чи діяльності об'єкта експертизи;

6) підготовка науково обґрунтованих експертних висновків.

Основними принципами наукової експертизи є:

компетентність і об'єктивність осіб, установ та організацій, що проводять експертизу;

врахування норм і правил технічної безпеки, вимог стандартів, міжнародних угод;

експертиза громадської думки з питання щодо предмета експертизи, її об'єктивна оцінка;

відповідальність за достовірність і повноту аналізу, обґрунтованість рекомендацій експертизи.

Суб'єктами наукової і науково-технічної експертизи є замовники, організатори експертизи, а також експерти. Замовниками експертизи можуть бути органи влади, підприємства, організації та громадяни, зацікавлені у проведенні такої експертизи. Організаторами наукової експертизи є фізичні та юридичні особи, які на підставі доручення чи договору з замовником організують і проводять експертизу і подають експертні висновки.

***Експерти** – фізичні особи, які мають сертифікат на проведення науково-технічної експертизи або інший документ, що його заміняє, високу кваліфікацію, знання з даної галузі науки або техніки, володіють методикою науково-експертної оцінки, безпосередньо здійснюють науково-технічну експертизу та персонально відповідають за достовірність, повноту, об'єктивність аналізу, обґрунтованість рекомендацій відповідно до вимог завдання на проведення експертизи та чинного законодавства*

Експертизу можуть проводити: органи виконавчої влади в межах своєї компетенції; підприємства, установи та організації всіх форм власності, тимчасові творчі колективи, що здійснюють наукову і науково-технічну

діяльність, спеціалізовані експертні організації; окремі експерти, групи експертів та експертні ради.

Судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджувальних питань.

До проведення експертиз експерти залучаються на підставі договорів або контрактів. Не дозволяється поєднання в одній особі функцій автора розробки чи іншим чином зацікавленої особи та її експерта.

Обов'язковій науковій і науково-технічній експертизі підлягають:
національні та державні наукові і науково-технічні програми;
міжнародні науково-технічні програми, що реалізуються на підставі міжнародних договорів України в межах її території;
галузеві і міжгалузеві програми у сфері науково-технічної діяльності;
інформаційні програми та проекти державного значення.

Науково-технічні експертизи можуть проводитися у формі державної, громадської та інших експертиз і складатися із декількох самостійних видів експертних досліджень.

Статус науково-технічної експертизи мають також експертизи заявок на отримання охоронних документів (патентів, свідоцтв) на об'єкти інтелектуальної власності (винаходи, промислові зразки тощо).

Особливою сферою застосування спеціальних знань висококваліфікованих фахівців є судово-експертна діяльність.

Під час досудового слідства, дізнання та судового розгляду кримінальних і цивільних справ чинне законодавство важливе місце відводить науковим методам збору доказів. Одним із таких методів є проведення судових експертиз.

*Відповідно до статті 1 Закону України "Про судову експертизу" **судова експертиза** визначається як дослідження досвідченим фахівцем-вченим, експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, попереднього слідства чи суду*

Судову експертизу від експертиз, що здійснюються в інших сферах діяльності, відрізняють **такі ознаки:**

дотримання спеціальних процесуальних норм, які визначають права та обов'язки експерта й органу, який назначив експертизу, а також правила підготовки матеріалів на експертизу, її призначення та провадження;

проведення дослідження, яке ґрунтується на використанні спеціальних знань у різних галузях науки, техніки, економіки, мистецтва чи ремесла; надання на підставі дослідження висновку, який має юридичну силу джерела доказів.

2.9.2. Види судових експертиз та їх класифікація

Судова експертиза є самостійною процесуальною формою отримання нових і перевірки (уточнення) тих речових доказів, які вже мають правоохоронні органи.

Правовою основою призначення та проведення судових експертиз є Закон України "Про судову експертизу" (від 27.02.94), Кримінально-процесуальний (КПК), Цивільний процесуальний (ЦПК) та Господарський процесуальний (ГПК) кодекси України.

Усі судові експертизи можна класифікувати за такими ознаками: за місцем проведення, за організацією та послідовністю призначення, за складом експертів, за обсягом дослідження та характером спеціальних знань (рис. 2.9.1).

За місцем проведення судові експертизи поділяються на експертизи, що проводяться в експертних установах, та експертизи, що проводяться поза експертними установами, оскільки чинне законодавство дозволяє залучати до виконання експертиз спеціалістів, які володіють певними знаннями, необхідними для вирішення питань, що виникли з конкретної справи.

Загальний перелік основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцями науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України, наведено у додатку Д.

За організацією проведення експертизи поділяються на основні та додаткові.

Основною є експертиза, що повністю вирішує всі питання зі справи, яка розслідується або перебуває в судочинстві.

Додаткова експертиза проводиться залежно від ситуацій, які виникають в процесі попереднього слідства або судового розгляду справи і викликані необхідністю вирішення експертизою додаткових питань чи внаслідок неповноти дослідження основною експертизою всіх поставлених

питань або неконкретних відповідей на них. У постанові (ухвалі) про призначення додаткової експертизи необхідно зазначити, які висновки експерта вважаються неповними чи неясними або які обставини зумовили необхідність розширення експертного дослідження. Проведення додаткової експертизи може бути доручено тому самому або іншому експертові. Як правило, додаткова експертиза призначається після розгляду судом (слідчим) висновку первинної експертизи, коли з'ясується, що усунути неповноту або неясність висновку через допит експерта неможливо.

У випадках, коли виникає необхідність провести дослідження нових об'єктів або інших обставин справи призначається нова експертиза, яка не є додатковою.

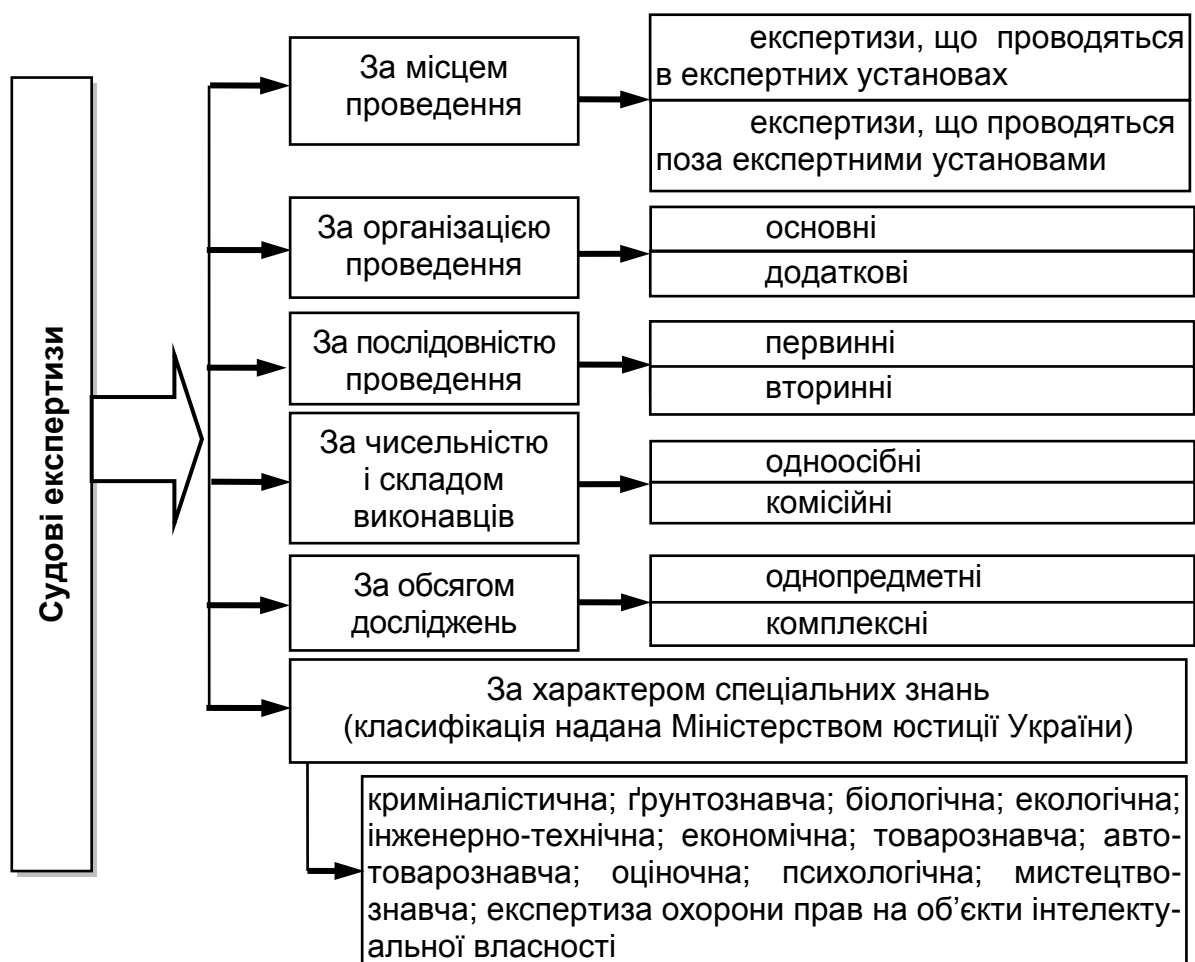

Рис. 2.9.1. Класифікація судових експертиз

За послідовністю проведення експертизи діляться на первинні та повторні.

Первинними називають експертизи, при проведенні яких всі об'єкти досліджуються вперше.

Повторні призначаються за тією ж справою та вирішують ті ж самі питання, що й первинна експертиза, висновки якої визнані необґрунтованими чи викликають сумніви. Це можливо в тих випадках, коли висновок первинної експертизи суперечить іншим матеріалам справи, а також за наявності істотного порушення процесуальних дій, які регламентують порядок призначення і проведення експертизи.

За чисельністю і складом виконавців судові експертизи поділяються на одноосібні та комісійні.

Одноосібну експертизу проводить тільки один експерт.

Комісійна призначається в тих випадках, коли необхідно провести дослідження за участю декількох експертів – фахівців у одній галузі знань. У разі призначення для проведення експертизи двох чи більше експертів того самого фаху одному з них керівник експертної установи (структурного підрозділу) надає право координувати діяльність інших експертів, розробляти спільний план досліджень і керувати нарадою експертів. Керівник групи експертів не користується будь-якими перевагами перед іншими експертами у вирішенні поставлених завдань. Комісія експертів дає загальний висновок за умови згоди з ним кожного з експертів, які брали участь у дослідженні. Може бути даний також один висновок, що містить точку зору частини експертів, які брали участь у комісії. Експерти, які не згодні з поглядами інших експертів, дають висновок окремо. Як правило, комісійною є повторна експертиза.

За обсягом досліджень експертизи поділяються на **одно предметні та комплексні**.

Однопредметні досліджують один вид діяльності, та комплексні, що досліджують питання різних галузей спеціальних знань, поєднаних однією справою.

Комплексна експертиза призначається в тих випадках, коли необхідно провести дослідження за участю, як правило, декількох експертів, які є фахівцями у різних галузях знань.

Виконання комплексних експертиз обумовлене потребою розв'язання саме практичних питань. Під час проведення комплексних досліджень експерти використовують дані кількох галузей знань, застосовуються різні науково-технічні методи і прийоми; у дослідженні, як правило, беруть участь кілька спеціалістів, які репрезентують різні галузі знань. У змісті

комплексного дослідження слід розрізняти три сторони: оперативно-тактичну, наукову і процесуальну.

Комплекс досліджень речових доказів у справі може бути здійснений шляхом призначення кількох різних за своїм предметом експертиз, наприклад, економічної, почеркознавчої, товарознавчої.

Науковий аспект полягає в тому, що використовуються дані і методи різних наук для розв'язання практичних питань.

Із процесуального погляду комплексні експертизи, як правило, можуть бути виконані лише спеціалістами у різних галузях знань.

Завданням комплексної експертизи є розв'язання питань, які належать до суміжних знань експертів, тобто таких, що лежать у спільній площині кількох (двох і більше) галузей знань. Вирішення суміжних питань потребує, як правило, експертного дослідження з використанням різних методів та участю одного або кількох спеціалістів, які у своїй діяльності керуються даними різних галузей знань. Комплексні експертизи мають виконуватися на основі спільно визначеної для даної конкретної експертизи методики експертного дослідження.

За встановленими правилами експерти, котрі проводять комплексну експертизу, складають один акт експертизи, відповідаючи за його зміст та зроблені на основі дослідження висновки.

Перевага комплексного дослідження полягає в тому, що тут досягається всебічність вивчення (дослідження) речових доказів та завдяки цьому більша вірогідність вирішення поставленого перед експертизою завдання.

Складання єдиного висновку комплексної експертизи є більш доцільним, тому що в цьому разі в одному документі в узагальненому і систематизованому вигляді даються повні відповіді на поставлені перед експертизою питання. Це значно полегшує використання й оцінку експертного висновку для слідчих та суддів. Перевага комплексного дослідження також полягає в можливості координування роботи кількох експертів під час розв'язання єдиного питання, у можливості діяти за одним узгодженим планом, використовуючи різні науково-технічні методи. Враховуючи цю обставину, під час проведення комплексних досліджень бажано, аби самі експерти обирали керівника експертної комісії для координації своєї роботи.

За характером спеціальних знань судові експертизи вельми різноманітні, тому що питання, які виникають в ході розслідування чи судочинства,

можуть відноситися до будь-якої галузі спеціальних знань. Експертизи за цією ознакою надзвичайно багатоаспектні, як і сфери людської діяльності, тому єдиної наукової їх класифікації не існує. Так, Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень Міністерства юстиції України від 30.12.04 надає класифікацію основних видів експертиз, наведену у додатку Д.

З метою більш повного задоволення потреб слідчої та судової практики експертні установи можуть організувати проведення інших видів експертизи (крім судово-медичної та судово-психіатричної).

До недавнього часу економічна експертиза мала назву бухгалтерської. Але з розширенням кола економічних завдань, що ставилися перед експертами-бухгалтерами, виникла нагальна необхідність зміни назви цього виду експертизи. Тому рішенням Президії науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України від 30.01.01 судово-бухгалтерську експертизу було перейменовано на судово-економічну.

Причому, у цьому виді судової експертизи було виділено три види спеціальностей (табл. 2.9.1).

Таблиця 2.9.1

Спеціальності судово-економічної експертизи

№ п/п	Види судових експертиз	Індекси експертних спеціальностей	Види експертних спеціальностей
11.	Економічна експертиза	11.1	Дослідження документів бухгалтерського та податкового обліку і звітності
		11.2	Дослідження документів про фінансово-кредитні операції
		11.3	Дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій

Окрім того, відповідно до чинного законодавства за дорученням правоохоронних органів (у тому числі для вирішення питання про порушення адміністративної чи кримінальної справи), посадових осіб Державної податкової адміністрації України, Державної митної служби України, Державної виконавчої служби, на замовлення адвокатів, захисників та осіб, які самостійно захищають свої інтереси, та їх представників,

нотаріусів, банківських установ, страхових компаній, а також інших юридичних і фізичних осіб можуть виконуватись експертні дослідження, що потребують спеціальних знань та використання методів криміналістики і судової експертизи.

Результати експертних досліджень викладаються в письмових висновках спеціалістів, а також можуть надаватися у вигляді рецензій.

2.9.3. Сутність і завдання судово-економічної експертизи

Більшість порушень фінансово-економічного законодавства як юридичними, так і фізичними особами знаходить своє відображення в документах бухгалтерського та податкового обліку. Тому для розслідування економічних злочинів, а також для об'єктивного розгляду господарських суперечок у суді або господарському суді, окрім юридичних знань, необхідні, перш за все, спеціальні знання в галузі бухгалтерського та податкового обліку. Саме з цієї причини багато років великий клас судових експертиз, об'єктом якого є первинні облікової документи, реєстри бухгалтерського та податкового обліку, фінансова звітність традиційно в юридичній літературі та слідчій практиці називався судово-бухгалтерською експертизою.

Але спираючись на дані бухгалтерського та податкового обліку експерти-бухгалтера з розвитком ринкових відносин і ускладненням економічних правопорушень поступово стали вирішувати практично всі економічні питання пов'язані з оподаткуванням, кредитуванням, ціноутворенням, зовнішньоекономічними відносинами та іншими сферами господарської діяльності підприємств, установ і організацій. І як вже підкреслювалось, назва цього класу була змінена на судово-економічну експертизу.

Під терміном "судово-економічна експертиза" треба розуміти процесуальну форму дослідження на основі спеціальних знань у різних сферах економіки, господарського аналізу, ревізії та контролю первинних облікових документів, бухгалтерських та податкових реєстрів та фінансової звітності суб'єктів господарювання різних форм власності з метою вирішення широкого кола питань, що виникають при розслідуванні економічних злочинів та судовому розгляді господарських суперечок.

Судово-економічна експертиза є найбільш поширеним видом судових експертиз. Необхідність у судово-економічній експертизі виникає як

під час судового розгляду цивільних справ із майнових питань, розгляду справ про адміністративні правопорушення в галузі фінансів і підприємницької діяльності, так і при розслідуванні кримінальних справ про злочини у сфері господарської діяльності. У процесі проведення експертиз цього виду аналізується виробнича та фінансово-господарська діяльність підприємств, установ і організацій, які допустили збитки, втрати, привласнення цінностей, порушення фінансової, платіжної та бюджетної дисципліни, безгосподарність, і визначається матеріальна відповідальність за заподіяну шкоду.

Сутність судово-економічної експертизи полягає дослідження фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання, яке в межах чинного законодавства здійснюється особою, котра володіє спеціальними знаннями в галузі економіки, з метою надання висновку стосовно кола питань, що були поставлені органами дізнання, досудового слідства чи суду

Судово-економічна експертиза характеризується:

процесуально-правовим змістом;

характером використаних спеціальних пізнань.

Процесуально-правовий зміст експертизи полягає у визначенні її як процесу, керованого системою правил, закріплених законодавчо. Із процесуально-правового погляду судово-економічна експертиза нічим не відрізняється від інших судових експертиз.

Характер використання спеціальних пізнань полягає у реалізації певних знань у різних галузях економіки, бухгалтерського і податкового обліку, аналізу господарської діяльності, ревізії та контролю. Ці особливості, пов'язані із застосуванням спеціальних знань, виділяють судово-економічну експертизу в окремий самостійний вид судових експертиз.

Серед **основних загальних завдань**, які вирішує судова експертиза, можна виділити **такі класи**:

1. **Завдання, пов'язані з ідентифікацією об'єктів.** Наприклад, встановлення посадової особи, яка відповідає за здійснення та документальне оформлення незаконної господарської операції.

2. **Діагностичні завдання** полягають у виявленні механізму події, встановленні часу, способу та послідовності дій, що призвели до правопорушення, якісних і кількісних характеристик зчинених діянь. Наприклад, розкриття механізму розкрадання товарно-матеріальних цінностей або грошових коштів, розрахунок суми завданого збитку.

3. Завдання пов'язані з експертною профілактикою, тобто діяльністю з виявлення обставин, що сприяли скоєнню правопорушень (злочинів), та розробці заходів з їх усунення. Наприклад, розробка на основі експертного дослідження рекомендацій з удосконалення первинного обліку товарно-матеріальних цінностей та організації контрольних перевірок окремих груп матеріалів з метою їх збереження у складах та коморах.

Як важливий інструмент захисту законних інтересів громадян і суб'єктів господарювання, судово-економічна експертиза виконує цілу низку **конкретних завдань**, зокрема:

дослідження документів із метою перевірки і виявлення фактів і розміру нестачі чи лишків товарно-матеріальних цінностей, грошових ресурсів, а також часу і місця виникнення нестачі чи лишку;

вивчення та аналіз змісту документів для експертного висновку про обґрунтованість списання на виробництво сировини, матеріалів і законність руху готової продукції;

встановлення фактів порушення фінансової дисципліни для експертного висновку по суті;

визначення наявності й причин необ'єктивного відтворення в звітах об'єму виробничої діяльності, виконуваної роботи, кількості виготовленої продукції;

визначення правильності чи хибності з позиції закону здійснення бухгалтерських операцій і виявлення дійсного стану розрахунків між підприємствами, організаціями;

встановлення негативних економічних наслідків зловживань службових осіб, матеріальної шкоди, тяжкості цих наслідків для виробничих процесів та причин зловживань;

виявлення аномалій в бухгалтерському обліку, методиці обліку, застосованій на даних підприємствах, в організаціях, установах; встановлення причин, що призводять до відхилень від норми в обліку та звітності;

визначення відповідності господарських операцій чинному законодавству;

встановлення в межах своєї компетенції умов, що сприяють вчиненню зловживань та інших протиправних дій працівниками облікового апарату підприємства;

розробка пропозицій, спрямованих на запобігання порушень законів, зловживань і виявлення причин їх у господарській діяльності.

Проведення судово-економічної експертизи доручають досвідченим спеціалістам, вченим, які володіють професіональними знаннями, застосовують наукові методи досліджень.

2.9.4. Історичні аспекти розвитку судово-економічної експертизи

На всіх стадіях розвитку судочинства провідні юристи бачили в експертизі інструмент, необхідний для провадження слідства і суду, а експерта вважали науковим свідком. Спеціальні знання з економіки, фінансів, бухгалтерського обліку під час розгляду справ у судах застосовувалися ще наприкінці XIX – початку XX століття. Найстарішою державною експертною установою України, що розпочала свою діяльність у 1913 році був Кабінет науково-судової експертизи при прокурорі Київської судової палати, який сьогодні перетворився у Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України.

У Петрограді в 1921 році при Північно-західній торгівельній палаті було створено відділ обліково-фінансових експертиз, а у Москві в 1923 році у відділенні Російського технічного товариства для проведення судових експертиз у складі відділу обліку господарської діяльності було утворено бюро бухгалтерської експертизи та консультацій.

Історія розвитку судової експертизи в нашій державі почалась з **10 липня 1923 року**, коли Рада Народних Комісарів України приймала Положення про обласні кабінети науково-судової експертизи в Харкові, Києві та Одесі. Нове Положення про кабінети науково-судової експертизи, яке було затверджено 25 квітня 1925 року, вже передбачало виконання ними не тільки експертиз, але й наукових робіт і експериментальних досліджень з питань кримінальної техніки та методології розслідувань злочинів у зв'язку з розширенням функцій. Кабінети, у тому ж 1925 році, були перейменовані в інститути науково-судової експертизи. Таким чином, у судовій системі була створена така важлива та самостійна інституція як судова експертиза, незалежна від органів попереднього слідства.

Важливим етапом розвитку експертної діяльності було створення в 1948 році при Міністерстві фінансів в УРСР республіканської філії Бюро державної бухгалтерської експертизи Міністерства фінансів СРСР. У 1957 році цю філію постановою Ради Міністрів УРСР було реорганізовано у Бюро державної бухгалтерської експертизи при Міністерстві фінансів із філіями в усіх обласних центрах. А вже в 1970 році Бюро та всі його обласні філії було підпорядковано Міністерству юстиції України.

Протягом періоду підпорядкування бухгалтерської експертизи Міністерству юстиції України структура і функції Бюро та його філій зазнали

певних змін: обласні філії Бюро були перетворені на міжобласні, за якими закріплювались зони обслуговування відповідних територій.

У квітні 1990 року республіканське Бюро було ліквідовано, а кадровий склад експертів-бухгалтерів Бюро та міжобласних філій з відповідними функціями передано до Київського і Харківського науково-дослідних інститутів судових експертиз та Одеської лабораторії південного регіону України.

Розвиток судової експертизи в Україні можна дослідити на прикладі Харківського науково-дослідного інституту імені заслуженого професора М. С. Бокаріуса, яке було присвоєно інституту в 1951 році. В 1973 було створено Донецьке відділення інституту, яке в 1996 році реорганізовано в самостійний науково-дослідний інститут судової експертизи (НДІСЕ).

В 1990 році були організовані ще два відділення – Дніпропетровське й Кримське, які також сьогодні набули статусу самостійних науково-дослідних інститутів. Натомість, при Харківському НДІСЕ ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса було створено ще три відділення – у містах Суми, Полтава та Севастополь. Але навіть такий швидкий розвиток закладів Міністерства юстиції був явно недостатнім для забезпечення системи правосуддя державними експертними послугами.

Забезпечуючи судову експертизу в цілому необхідними науково-методичними розробками, установи Міністерства юстиції через брак належного фінансування припинили задовольняти слідчу та судову практику потрібною їм кількістю експертиз із конкретних кримінальних, цивільних та інших судових справ. І як вихід на недостатній розвиток незалежної судової експертизи в системі Міністерства юстиції її почали проводити самі замовники – Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки, Міністерство оборони та Державна прикордонна служба. Безперечно, така експертиза є зручною для слідчих і дознавачів, але істотно знижує гарантії захищеності особи, яка проходить за справою, від можливого необ'єктивного дослідження обставин, що впливають на встановлення вини, тому що спеціалісти таких відомчих криміналістичних установ не можуть бути вільними від зацікавленості у розслідуванні справи.

Виключно державними спеціалізованими установами може здійснюватися судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних та судово-психіатричних експертиз.

До проведення інших судових експертиз, крім тих, що здійснюються виключно державними установами, можуть також залучатися судові експерти,

які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Мінюсту, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

2.10. Предмет і метод судово-економічної експертизи

Професійні компетентності, що формуються за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Комунікація	Автономність, відповідальність
Здатність визначати предмет судово-економічної експертизи та досліджувати документи, наданні правоохоронними органами	1. Знати перелік питань, які вирішує судово-економічна експертиза	1. Вміння визначити якість документів, що надаються експерту	1. Вміння використовувати інші криміналістики експертизи для встановлення якості наданих документів	1. Відповідальність за правильність прийнятого рішення про вибір об'єктів експертизи
	2. Знати метод, прийоми та процедури дослідження інформації, наданої експертизі	2. Вміння вибирати найбільш ефективні прийоми дослідження	2. Вміння надавати захист щодо надання додаткових документів, необхідних експерту	2. Самостійність при виборі методів дослідження документів при проведенні судово-економічної експертизи

2.10.1. Предмет та об'єкти судово-економічної експертизи

Судово-економічна експертиза на стадії досудового слідства та судового розгляду полягає у дослідженні матеріалів справи спеціалістом-економістом і наданні їм, відповідно до його спеціальних знань, висновку за поставленими питаннями, які відносяться до господарської діяльності та знайшли своє відображення в бухгалтерському та податковому обліку.

Об'єктом судово-економічної експертизи є відображені в бухгалтерських документах та облікових регістрах господарські операції, які стали предметом розслідування чи розгляду в суді

Як правило, **для експертного дослідження направляються такі об'єкти:**

первинні документи, де зафіксовані господарські операції, які розглядаються у справі;

бухгалтерські та інші облікові регістри, в яких відображаються ці операції, комп'ютерна інформація;

форми фінансової та податкової звітності;

акти проведення ревізії та матеріали інвентаризації;

інші офіційні документи – накази про прийом на роботу та звільнення працівників, трудові договори та контракти, договори про повну матеріальну відповідальність, посадові інструкції, різні довідки тощо;

протоколи допиту обвинувачених і свідків, протоколи обшуку, огляду та виїмки документів;

неофіційні документи, що мають значення для судово-економічної експертизи;

висновки експертів інших галузей знань.

Перелік матеріалів, які направляються на дослідження експерту-економісту, залежить, перш за все, від конкретних питань, що поставлені перед ним слідчим або судом.

Предметом судово-економічної експертизи є питання, що виникають у органів дізнання, досудового слідства та суду щодо фінансово-господарських операцій, зафіксованих ревізіями та перевітками, вирішення яких потребує спеціальні економічні пізнання

Найбільш характерними питаннями, що вирішує судово-економічна експертиза, є:

перевірка та підтвердження за допомогою документів суми нестач або лишків матеріальних цінностей і грошових коштів;

установлення та підтвердження розміру матеріальної шкоди, що була завдана посадовими та матеріально-відповідальними особами внаслідок скоєних корисливих правопорушень;

перевірка ґрунтовності списання сировини та матеріалів, цільового використання виділених коштів;

встановлення фактів порушення фінансової дисципліни, правильності розрахунків із постачальниками та покупцями, ухилення від уплати податків;

документальна перевірка чинних правил емісії цінних паперів;

установлення фактів фіктивного банкрутства, а також випадків приховування банкрутства, перевірка відповідності господарських операцій чинному законодавству;

установлення правильності документального оформлення господарських операцій та їх відображення у бухгалтерському обліку;

установлення умов, що сприяють вчиненню зловживань та інших протиправних дій посадовими особами та працівниками облікового апарату підприємства;

перевірка правильності методики проведення документальної ревізії та достовірності її висновків;

виявлення причин здійснення економічних злочинів і правопорушень та розробка пропозицій, спрямованих на їх запобігання у майбутньому.

Однак основна діяльність експерта-економіста пов'язана з дослідженням бухгалтерських документів та документів податкового обліку, які відповідно до ст. 98 КПК, передбачені серед джерел доказів із кримінальних справ. Якщо такий документ є знаряддям злочину (наприклад, підроблена накладна, за якою були отримані та привласнені товарно-матеріальні цінності) або він зберіг на собі сліди злочину (інвентаризаційний опис, який встановлює нестачу цінностей), то такі документи відповідно ст. 99 КПК є **речовими доказами**.

Визначення документа речовим доказом оформляється слідчим відповідною постановою, і цей факт фіксується у протоколі огляду (ст. 223 КПК). Після цього документ залучається до справи або залишається у поточному архіві підприємства. В останньому випадку у справі залишається протокол огляду документа і розписка особи, яка прийняла документ на зберігання.

Причому, у справі може знаходитися декілька екземплярів одного й того ж документа, що дозволяє експерту більш всебічно дослідити конкретну господарську операцію.

Якщо в основу дослідження покладено тільки ксерокопію документа, то експерт повинен підкреслити це у своєму висновку.

Важливим джерелом інформації для правильної оцінки отриманих даних при проведенні судово-облікової експертизи є нормативні правові

акти України: Конституція та закони України; кодекси України; постанови та інші акти Верховної Ради України нормативного характеру; Укази та розпорядження Президента України; ухвалення кабінетів міністрів України; Укази Президента України з економічних питань, що не урегульовані законами; постанови та розпорядження Кабінету Міністрів; міжнародні договори, накази, положення, інструкції, правила та інші нормативні акти міністерств, відомств, інших центральних органів державної виконавчої влади господарського управління і контролю після їх державної реєстрації; Міністерств юстиції України; нормативно-правові акти відділів управлінь, інших підрозділів місцевих органів державної виконавчої влади, що зареєстровані управліннями юстиції обласних державних адміністрацій; постанови Правління Національного банку України; рішення та висновки Конституційного Суду України.

Оскільки сьогодні ці законодавчі правові акти в Україні зазнають частих змін і доповнень, експерт повинен чітко визначити, до періоду дії якого нормативного документа відноситься подія, що заслуховується. Для цього він повинен мати доступ до повної бази даних правових актів України, що діяли на їх території та в окремих регіонах протягом різних періодів часу. Якщо у експерта така інформація відсутня, він повинен звернутися з відповідним клопотанням до правоохоронного органу, що призначив експертизу.

2.10.2. Класифікація документів, які надаються експерту-економісту

Документи, що попадають на дослідження експерту, повинні бути перевірені ним як з формальної точки зору, так і по суті відображених у них операцій.

Усі документи, з якими працює експерт-економіст, можна поділити на **доброякісні** (правильно оформлені та достовірно відображають оформлену ними операцію) та **недоброякісні** (неправильно оформлені, не відображають дійсно здійснену операцію або відображають її у перекрученому вигляді).

Недоброякісні документи поділяються на недоброякісні за формою і по суті відображених в них операцій.

Недоброякісні за формою документи, у свою чергу, поділяються на неформлені (недооформлені), в яких відсутні деякі реквізити, та

неправильно оформлені (наприклад, на бланках не встановленої форми). Але до цих категорій документи можуть бути віднесені лише за умови, що вони достовірно відображають господарські операції.

У комплексних недоброякісних документах поєднується недоброякісність як за формою, так і по суті відображених у них операцій.

Документи недоброякісні по суті відображених у них операцій можна поділити на три групи: ті, що містять випадкові помилки; ті, що відображають незаконні операції; та фальсифіковані.

До випадкових помилок, що містяться у бухгалтерських документах, можна віднести перекручення у найменуванні організації або у номері її поточного рахунку, у номенклатурному номері товарно-матеріальних цінностей тощо.

До документів, які відображають незаконні операції, відносять правильно оформлені документи, в яких зафіксовані операції, що не відповідають чинному законодавству. Наприклад, видатковий касовий ордер на видачу готівки працівнику під звіт без повного звітування ним щодо раніше виданих коштів.

До фальсифікованих документів відносяться такі, в яких фальсифіковані їхні реквізити, підписи посадових осіб, печатки, а також ті, в яких перекручена сама суть операції, що відображена. Фальсифіковані документи також можна поділити на три групи.

До першої групи відносяться документи з так званими **матеріальними підробками**, тобто в яких є видимі незаконні виправлення, підчистки тощо (наприклад, чек із підробленим підписом).

До другої групи фальсифікованих документів відносяться **документи з так званими інтелектуальними підробками**. Такі документи містять явно неправдиві відомості про характер та обсяги операцій (наприклад, про свідомо завищений обсяг будівельно-монтажних робіт із метою привласнення грошових коштів шляхом нарахування фактично не зробленої оплати).

У третю групу фальсифікованих документів входять **документи, в яких матеріальна підробка поєднується з інтелектуальною**.

Фальсифіковані документи, що містять в собі свідомо неправдиві дані, поділяються на **безтоварні** (повністю чи частково) та **безгрошові** (повністю чи частково). Документи, якими був оформлений рух товарно-матеріальних цінностей, в той час як вони були розкрадені або привласнені, називають **безтоварними**. **Безгрошовими** називають документи, що оформляють фіктивні операції з грошовими коштами.

Для експертного дослідження мають велике значення і неофіційні документи ("чорні записи"). В експертизах їх використовують для порівняння з даними бухгалтерського обліку. Їх слід враховувати, наприклад, при визначенні розміру нестач і лишків, товарно-матеріальних цінностей, часу їх випускання, розподілу суми збитків між організаціями та матеріально відповідальними особами. Але **використання експертом неофіційних записів можливо лише за таких умов:**

якщо визначено їх походження та однозначний зміст;

якщо вони надані експерту як первинні дані.

Така класифікація документів має велике практичне значення для їх дослідження під час проведення судово-економічних експертиз. Вона сприяє вибору найбільш раціональної методики експертного дослідження і певною мірою полегшує експерту формулюванню відповідей на поставлені питання.

2.10.3. Загальна характеристика методу судово-економічної експертизи

У загальнонауковому розумінні **метод** – це спосіб дослідження, що характеризується сукупністю специфічних принципів, засобів і заходів, які визначають шлях встановлення істини. У цьому розумінні, **метод судово-економічної експертизи** характеризується сукупністю загальнонаукових і власних методичних заходів, що використовуються експертом-економістом під час дослідження документів та інших наданих йому матеріалів.

При проведенні судово-економічних експертизи використовують загальнонаукові, розрахунково-аналітичні та власні методичні прийоми.

Загальнонаукові методичні прийоми, що використовуються при проведенні судово-економічних експертиз, включають аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, аналогію і моделювання, абстрагування та конкретизацію.

Аналіз – прийом дослідження, який включає в себе вивчення предмета, способу уявного або практичного розчленування його на складові елементи. Кожна з відокремлених частин аналізується самостійно в межах єдиного цілого.

Синтез – прийом вивчення об'єкта в його цілісності, єдності і взаємозв'язку його частин. Експертиза поєднує синтез з аналізом, оскільки це

дає змогу з'єднати об'єкти, розчленовані в процесі аналізу, встановити їхній взаємозв'язок і пізнати предмет як єдине ціле.

Індукція – прийом дослідження, за якого загальний висновок про ознаки численних елементів об'єкта складають на підставі вивчення лише їх частини, тобто від окремого до загального.

Дедукція – досліджує стан об'єкта в цілому, а потім – за його складовими елементами, тобто висновок складається від загального до окремого.

Аналогія – прийом наукового дослідження, за яким пізнання одних об'єктів досягається на основі подібності їх до інших. Метод аналогії ґрунтується на подібності деяких сторін різних об'єктів і становить основу моделювання, яке застосовується в судово-економічній експертизі.

Моделювання – прийом наукового пізнання, який ґрунтується на заміні явища на його аналог, модель, що містить риси оригіналу. В експертизі застосовуються моделі проведення експертизи, які імітують організацію і проведення експертних досліджень.

Абстрагування – прийом, який дає змогу способом абстракції переходити від конкретних об'єктів до загальних понять і законів розвитку.

Конкретизація – всебічне дослідження об'єктів у якісній багатогранності реального існування (на відмінну від абстрактного). Досліджується стан об'єктів у зв'язку з певними умовами існування та їх історичного розвитку.

Розрахунково-аналітичні прийоми включають:

- а) економічний аналіз;
- б) статистичні розрахунки;
- в) економіко-математичні методи.

Слідча і судова практики як докази в кримінальній справі використовують не всі матеріали економічного аналізу, а лише ті з них, які, виявляючи негативне відхилення, не мають задовільних економічних пояснень, але логічно розкривають свій зв'язок із розслідуваними злочинами.

Проте виявлення в ході економічного аналізу негативних тенденцій і відхилень від нормативного перебігу виробничих процесів за нормами самі по собі не є порушенням законодавства, а лише вказують на прям проведення більш докладного подальшого дослідження. Докази ж скоєння протиправних дій у сфері економіки встановлюються власними науково-методичними прийомами судово-економічної експертизи.

Власні науково-методичні прийоми судово-економічної експертизи – це специфічні засоби експертного дослідження, розроблені на

основі досягнень економічної та юридичної наук, досвіду слідчої, контрольно-ревізійної та судово-експертної практики.

2.10.4. Прийоми дослідження облікової інформації при проведенні судово-економічних експертиз

До **власних науково-методичні прийомів** судово-економічної експертизи відносяться документальні прийоми дослідження та способи узагальнення і реалізації результатів експертиз.

Документальні прийоми судово-економічної експертизи включають такі способи контролю наданих матеріалів:

формальну та арифметичну перевірку документів;

нормативно-правову оцінку господарських операцій, відображених у документах;

логічний контроль об'єктивної можливості виконання документально оформлених господарських операцій;

вибіркові та суцільні спостереження;

зустрічну перевірку документів та записів в облікових регістрах шляхом їх зіставлення з взаємопов'язаними даними підприємств та організацій, з якими підприємство, що перевіряється, має господарські зв'язки;

оцінку законності й обґрунтованості господарських операцій за даними кореспонденції рахунків бухгалтерського обліку та ін.

При арифметичній перевірці встановлюється правильність підсумкових показників, підрахованих як за горизонтальними рядками документа, так і за його вертикальними графами. Наприклад, точність підрахунків у платіжно-розрахункових відомостях як щодо окремих працівників, так і за графами "Всього нараховано", "Всього утримано" та ін.

Нормативно-правова перевірка дозволяє виявити належним чином оформлені документи, які є незаконними за своїм змістом. Наприклад, згідно з Порядком ведення касових операцій у національній валюті в Україні підприємства та індивідуальні підприємці, які мають податкову заборгованість, повинні здійснювати виплати, пов'язані з оплатою праці, виключно за рахунок коштів, отриманих з установ банків. Тому будь-які доброякісні, оформлені належним чином документи, що засвідчують виплату заробітної плати на підприємствах-боржниках із готівкою виручки, є незаконними з точки зору Указу Президента України "Про застосування штрафних санкцій за порушення норм обігу готівки".

Метод зустрічної перевірки полягає в зіставленні різних екземплярів одного і того ж документа, тому що більшість первинних облікових документів оформляються у двох чи в більшій кількості екземплярів. Причому екземпляри цих документів можуть бути отримані як від різних структурних підрозділів одного підприємства, так і від інших організацій, з якими підприємство має господарські зв'язки. Мета такого зіставлення – установити тотожність даних, що містяться у всіх екземплярах відповідного документа. Наприклад, касир при отриманні готівки від окремих осіб, у квитанції прибуткового касового ордеру, що видається цим особам, вказує фактично отриману суму, а в екземплярі прибуткового ордеру, на підставі якого операція відображається в бухгалтерському обліку підприємства, може вказати меншу з метою привласнення частини коштів.

Різновидом зустрічної перевірки є зіставлення облікових записів, що відображають ту ж саму господарську операцію на двох різних підприємствах. Насамперед така зустрічна перевірка дає можливість виявити факти часткового або повного оприбуткування матеріальних цінностей, одержаних від постачальників. Для виявлення таких випадків ревізору потрібно зробити запит про кількість відвантажених матеріалів, їхню вартість та дату відвантаження. Письмова відповідь постачальника підлягає зустрічній перевірці за даними документів підприємця-покупця.

Метод взаємного контролю полягає у зіставленні різних документів та облікових даних, у яких побічно відображається операція, що перевіряється. При цьому зіставляються можуть дані різних видів обліку: бухгалтерського, податкового, статистичного та оперативного.

Ці прийоми є єдиними як при проведенні ревізій фінансово-господарської діяльності підприємств, так і в процесі економічної експертизи. Конкретні ж процедури дослідження бухгалтерських документів залежать від способів використання облікових даних для порушення законодавства та маскування зловживань.

При цьому порушення законодавства знаходять своє відображення в облікових документах у трьох формах:

- суперечність (невідповідність) у змісті окремого документа;
- суперечності у змісті кількох взаємопов'язаних документів;
- порушення діючого порядку відображення господарських операцій.

Тому **процедури дослідження облікової інформації** можна підрозділити на три групи:

- процедури дослідження окремого документа;

процедури дослідження кількох документів, що відображають одну і ту ж чи взаємопов'язані операції;

процедури перевірки відображення господарських операцій у бухгалтерському обліку.

Процедури дослідження окремого документа сприяють виявленню порушень у тих випадках, коли в результаті незаконних дій виникають протиріччя в змісті документа або між окремими його реквізитами. До цієї групи процедур відносяться: перевірка документів за формою, арифметична та нормативно-правова перевірки відповідно до статті 9 Закону "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні". Облікові документи повинні мати такі обов'язкові реквізити:

назву документа (форми);

дату й місце складання;

назву підприємства, від імені якого складено документ;

зміст та обсяг господарської операції, одиницю виміру господарської операції;

посади осіб, відповідальних за здійснення господарської операції й правильність її оформлення;

особистий підпис або інші дані, що дають змогу ідентифікувати особу, яка брала участь у здійсненні господарської операції.

Якщо в документах виявлені якісь сумнівні підчищення, експерт може ставити питання про призначення різних кримінальних експертиз, що перевіряють доброякісність цих документів.

Процедури дослідження кількох документів, що відображають одну і ту ж операцію чи взаємопов'язані операції, застосовуються у тих випадках, коли окремі документи не містять у собі суперечностей. У той же самий час зіставлення кількох документів, що відносяться до тієї ж самої операції чи взаємопов'язаним операціям, може виявити суперечності у цих документах. Для встановлення таких суперечностей використовують методи зустрічної перевірки та взаємного контролю.

Процедури перевірки відображення господарських операцій у бухгалтерському обліку допомагають виявити відхилення у складанні бухгалтерських записів (проводок) та кореспонденцій рахунків у порівнянні з чинним законодавством, стандартами й нормами ведення бухгалтерського обліку.

Методичні прийоми узагальнення, оцінки та реалізації експертного дослідження включають до себе класифікацію і групування право-

порушень за їх економічною однорідністю та хронологічною послідовністю, аналітичну систематизацію даних експертизи шляхом розробки таблиць, графіків тощо, складання експертного висновку та передача його правоохоронним органам, оцінку його слідчим, адвокатом і судом, допит експерта та розробка на основі експертних висновків профілактичних заходів, направлених на усунення недоліків та зміцнення правопорядку.

Використання в судово-експертній практиці тих чи інших прийомів залежить від особливостей злочину, документообігу в галузі, де скоєно злочин, і обліку господарських операцій на конкретному підприємстві

Таким чином, використання в судово-експертній практиці документальних методичних прийомів та процедур дозволяє дати кількісну та якісну оцінку встановлених недоліків, встановити відповідальність за них конкретних посадових матеріально відповідальних осіб.

2.11. Організація судово-економічної експертизи

Професійні компетентності, що формуються за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Комунікація	Автономність, відповідальність
1. Усвідомлення вимог, що пред'являються до судових експертів, їх права та обов'язки, порядок їх атестації	1. Знання прав, обов'язків та відповідальності судових експертів	1. Вміння доказати свою професійну компетентність при атестації	1. Складання іспитів кваліфікаційним комісіям Мініюсту	1. Відповідальність за свої професійні знання
2. Усвідомлення порядку організації проведення судових експертиз	2. Знання стадії процесу судово-економічної експертизи	2. Уміння оцінити інформаційне забезпечення експертних досліджень	2. Затвердження плану проведення експертного дослідження з керівництвом	2. Персональна відповідальність за виконання плану експертного дослідження

2.11.1. Загальна організація судово-експертної діяльності в Україні

Організація (від фр. organisation) — це побудова, впорядкування певного процесу, явища тощо.

Зараз **судово-експертну діяльність в Україні здійснюють** такі державні спеціалізовані установи:

науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України;

науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України;

експертні служби Міністерства внутрішніх справ, Міністерства оборони, Служби безпеки та Державної прикордонної служби України.

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз.

До проведення судових, крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

Проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися крім судових експертів також інші фахівці з відповідних галузей знань.

Правові, організаційні і фінансові основи судово-експертної діяльності в Україні з метою забезпечення правосуддя незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки, визначає Закон України "Про судову експертизу" від 25 лютого 1994 року.

Правові основи призначення і проведення судових експертиз визначає Закон "Про судову експертизу", кримінально-процесуальний (КПК), цивільний процесуальний (ЦПК) та господарський процесуальний (ГПК) кодекси України та інші нормативно-правові акти

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою, встановлено інші правила ніж ті, що передбачено законодавством України про судову експертизу, в цих випадках застосовуються правила міжнародного договору.

Серед основних завдань Мін'юсту є організація експертного забезпечення правосуддя та проведення науково-дослідних розробок у галузі судової експертизи, контроль діяльності підвідомчих науково-дослідних інститутів судових експертиз, координація роботи центральних органів виконавчої влади з питань розвитку судової експертизи, атестація судових експертів, ведення Реєстру атестованих судових експертів та здійснення контролю за їх діяльністю.

Особа або орган, які призначають судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких внесено до державного Реєстру атестованих судових експертів, а у деяких випадках, передбачених чинним законодавством – іншим фахівцям із відповідних галузей знань. Причому, експертизи і висновки спеціалістів проводяться експертними установами відповідно до регіональних зон їхнього обслуговування.

Підставою для проведення експертиз в експертній установі є передбачений законом процесуальний документ (постанова, ухвала) про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом). Інші дослідження проводяться за письмовою заявою замовника з обов'язковим визначенням його реквізитів, а також питань, що підлягають вирішенню (додаток Е).

Строк проведення експертизи встановлюється, залежно від складності дослідження, з урахуванням експертного навантаження фахівців, керівником експертної установи (або заступником керівника чи керівником структурного підрозділу) у межах:

- 10 днів – щодо матеріалів із невеликою кількістю об'єктів і нескладних за характером досліджень;
- 1 місяця – щодо матеріалів із середньою кількістю об'єктів або середньої складності за характером досліджень;
- 2 місяців – щодо матеріалів з великою кількістю об'єктів або складних за характером досліджень;
- більше 2 місяців – щодо матеріалів з особливо великою кількістю об'єктів або найскладніших за характером досліджень (використання криміналістичного обладнання (лазерного, оптичного, електронного), проведення експериментальних досліджень, застосування декількох методів), при цьому термін виконання не повинен перевищувати 3 місяців.

У виняткових випадках, якщо експертиза є особливо складною, потребує вирішення більше десяти питань або вирішення питань, які потребують декількох досліджень чи налічує більше п'яти томів матеріалів справи, або є комплексною чи потребує залучення фахівців з інших установ (у тому числі судово-медичних), підприємств, організацій і не може бути виконана в зазначені строки, більший розумний строк установлюється за письмовою домовленістю з органом (особою), який призначив експертизу, після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів.

Попереднє вивчення матеріалів при нескладних та середньої складності дослідженнях не повинно перевищувати **п'яти днів**; при складних та найскладніших дослідженнях – відповідно **десяти та п'ятнадцяти днів**.

У разі відмови органу, що призначив експертизу, у погодженні запропонованого розумного строку проведення експертизи, матеріали справи можуть бути повернені з пропозицією призначити експертизу іншим суб'єктам судово-експертної діяльності.

У випадку невиконання клопотань експерта щодо надання додаткових матеріалів, несплати вартості експертизи в порядку, передбаченому чинним законодавством, незабезпечення доступу до об'єкта дослідження (учинення перешкод з боку сторін, що беруть участь у справі, в обстеженні об'єкта), матеріали справи можуть бути повернуті органу (особі), який призначив експертизу, із зазначенням мотивованих причин неможливості її проведення.

Однак у термін проведення експертизи не включається строк виконання клопотань експерта, пов'язаних із витребуванням додаткових матеріалів або усуненням інших недоліків, допущених особою або органом, які призначили експертизу.

Організація науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності покладається на міністерства і відомства, в систему яких входять державні спеціалізовані експертні установи. Для розгляду найбільш важливих питань розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер, при Міністерстві юстиції України створюється Координаційна рада з проблем судової експертизи.

На **Координаційну раду з проблем судової експертизи** покладається обговорення та розробка рекомендацій з таких питань:

забезпечення найбільш повного задоволення потреб судів, органів дізнання і досудового слідства в судово-експертних дослідженнях;

розвитку мережі судово-експертних установ та збільшення обсягів і видів судових експертиз, впровадження нових видів експертиз;

удосконалювання процесуального законодавства України щодо проведення судової експертизи;

узгодження відомчих нормативних актів (положень, інструкцій, наказів), що регламентують порядок проведення судових експертиз та діяльність установ і служб судових експертиз;

створення нових видів судових експертиз, організаційні та методичні засади яких потребують об'єднання зусиль судово-експертних установ (служб) різних відомств;

визначення актуальності і пріоритетності основних напрямів науково-дослідних робіт і конкретних тим, які вимагають спільного і погодженого розроблення, та редакційно-видавничої діяльності з питань судової експертизи;

вдосконалювання організаційних основ проведення міжвідомчих комплексних експертиз;

обміну науково-технічною інформацією та статистичними даними за профілем діяльності;

розроблення загальних положень щодо атестації судових експертів та діяльності відомчих експертно-кваліфікаційних комісій;

вдосконалювання форм науково-методичної роботи з посадовими особами, які призначають судові експертизи;

формування державного реєстру судових експертів;

загальних вимог щодо підготовки кадрів для судово-експертних установ та підвищення їх кваліфікації;

організації міжвідомчого інформаційного банку судових експертиз;

проведення міжвідомчих науково-методичних конференцій, семінарів, шкіл з проблем судової експертизи;

встановлення і розвитку міжнародного співробітництва та обміну науково-технічними досягненнями в галузі криміналістики і судової експертизи;

здійснення інших організаційних заходів, спрямованих на розвиток діючих і впровадження нових видів судових експертиз.

Проведення науково-дослідними установами судових експертиз наукових розробок із питань організації та проведення судових експертиз, а також проведення експертиз у кримінальних та адміністративних справах спеціалізованими установами фінансується за рахунок Державного бюджету України.

Проведення інших експертних досліджень і обстежень державними спеціалізованими установами здійснюється за рахунок замовника. Інші роботи державні спеціалізовані установи, а також фахівці, що не є працівниками цих установ виконуються на договірних засадах.

Перелік державних платних послуг, що надаються науково-дослідними інститутами судових експертиз Міністерства юстиції, затверджений постановою КМУ від 27.07.11, до яких належать:

проведення судових експертиз у цивільних та господарських справах, а також справах адміністративної юрисдикції (адміністративних справах);

проведення на замовлення фізичних та юридичних осіб експертних досліджень із застосуванням засобів і методів судової експертизи, результати якої оформлюються як висновки експертних досліджень;

проведення навчання (стажування) фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, з метою присвоєння (підтвердження) кваліфікації судового експерта у порядку, встановленому Законом України: "Про судову експертизу";

проведення наукових робіт та наукових і науково-технічних експертиз;

підготовка, видання та розповсюдження збірників наукових робіт та методичних посібників;

проведення науково-практичних семінарів, конференцій, симпозіумів із питань теорії та практики судової експертизи та криміналістики.

Охорона приміщень і територій установ судових експертиз забезпечується Міністерством внутрішніх справ за рахунок коштів, що виділяються йому для цієї мети з державного бюджету.

На працівників державних спеціалізованих установ судових експертиз поширюються особливості матеріального і соціально-побутового забезпечення, передбачені Законом України "Про державну службу".

Установи, організації та підприємства, незалежно від форм власності, зобов'язані надавати державним спеціалізованим установам, що проводять судові експертизи, за їх запитом натурні зразки або каталоги своєї продукції, технічну документацію та іншу інформацію, необхідну для створення і оновлення методичної і нормативної бази судової експертизи.

Керівники державних спеціалізованих установ за згодою органа або особи, що призначили судову експертизу, мають право включати

до складу експертних комісій фахівців інших держав. Такі спільні експертні комісії здійснюють судові експертизи за нормами процесуального законодавства України. Плата іноземним фахівцям за участь у судовій експертизі та відшкодування інших витрат, пов'язаних з її проведенням, здійснюється за домовленістю сторін.

Державні спеціалізовані установи, що виконують судові експертизи, користаються правом встановлювати міжнародні наукові зв'язки з установами криміналістики інших держав, проводити спільні наукові конференції, обмінюватися науковою інформацією та здійснювати спільні видання в галузі судової експертизи і криміналістики.

2.11.2. Порядок атестації судових експертів

Особа, що залучається до проведення експертизи, повинна відповідати ряду вимог.

*Відповідно до ст. 10 Закону України "Про судову експертизу", **судовими експертами** можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань*

Окрім того, **судовими експертами державних спеціалізованих установ** можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та атестацію, отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

***Метою атестації** судового експерта є оцінка професійного рівня фахівців, які залучаються до проведення судових експертиз або беруть участь у розробках теоретичної та методичної бази судової експертизи. Залежно від спеціалізації і рівня підготовки їм присвоюється кваліфікація судового експерта з правом проведення певного виду експертизи, а працівникам державних спеціалізованих установ – ще й кваліфікаційний клас*

Керівним працівникам і спеціалістам науково-дослідних інститутів Міністерства юстиції України залежно від посади і стажу, досвіду роботи,

наукового ступеня і рівня професійних знань присвоюються такі кваліфікаційні класи судових експертів (табл. 2.11.1).

Таблиця 2.11.1

**Кваліфікаційні класи судових експертів НДІСЕ
Міністерства юстиції України**

Кваліфікаційні класи	Посада
Судовий експерт вищого кваліфікаційного класу	Директор, заступник директора, завідувач наукового підрозділу, вчений секретар, головний науковий співробітник, провідний науковий співробітник
Судовий експерт першого кваліфікаційного класу	Директор, заступник директора, завідувач наукового підрозділу, вчений секретар, головний науковий співробітник, провідний науковий співробітник, старший науковий співробітник
Судовий експерт другого кваліфікаційного класу	Завідувач наукового підрозділу, вчений секретар, провідний науковий співробітник, старший науковий співробітник
Судовий експерт третього кваліфікаційного класу	Старший науковий співробітник, науковий співробітник
Судовий експерт четвертого кваліфікаційного класу	Науковий співробітник, молодший науковий співробітник
Судовий експерт п'ятого кваліфікаційного класу	Молодший науковий співробітник

Присвоєння кваліфікаційного класу працівнику науково-дослідного інституту судових експертиз є підставою для присвоєння йому рангу державного службовця та виплати доплат за ранг згідно з чинним законодавством.

Порядок проведення атестації та присвоєння кваліфікаційних класів визначається міністерствами і відомствами, до системи яких входять спеціалізовані установи та відомчі служби, що проводять судові експертизи. Відповідно до ст. 9 і 16 Закону України "Про судову експертизу" наказами Міністерства юстиції затверджені Положення про кваліфікаційні

класи судових експертів (№ 360/6 від 30.11.1995 р.), Положення про Державний реєстр атестованих судових експертів державних та підприємницьких структур та громадян (№ 149/7 від 15.04.1997 р.), і Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестації судових експертів (№ 285/7-А від 15.07.1997 р.).

Відповідно до цих документів у системі Міністерства юстиції України **створюються:**

експертно-кваліфікаційні комісії (ЕКК) науково-дослідних інститутів судових експертиз;

Центральна експертно-кваліфікаційна комісія Міністерства юстиції України (ЦЕКК).

Експертно-кваліфікаційна комісія створюється у складі:

керівника інституту або його заступника;

керівників структурних підрозділів;

найдосвідченіших спеціалістів, які мають кваліфікацію судових експертів та стаж наукової та практичної роботи за спеціальністю не менше п'яти років;

спеціалістів з процесуальних питань судової експертизи.

Серед таких спеціалістів має бути **не менше двох фахівців** тієї спеціальності й того класу, з яких комісія проводить атестацію.

Комісії формується з **постійних членів та змінного складу** (рис. 2.11.1).

ЕКК відповідно до покладених на неї завдань:

розглядає подання, складене безпосереднім керівником експерта, який підлягає атестації, та документи, що додаються (характеристика, копія диплома про освіту, витяг з трудової книжки);

організує попереднє рецензування поданих рефератів та проектів висновків експертів;

допускає експерта або відмовляє йому в допуску до атестації;

приймає кваліфікаційний іспит.

Кандидати на одержання кваліфікації експерта-бухгалтера складають письмовий (реферат і проекти висновків експерта) та усний (співбесіда) іспити з питань бухгалтерського, податкового обліку, економічному аналізу, контролю й аудиту, судово-бухгалтерської експертизи, кримінального, цивільного, трудового та інших галузей права.

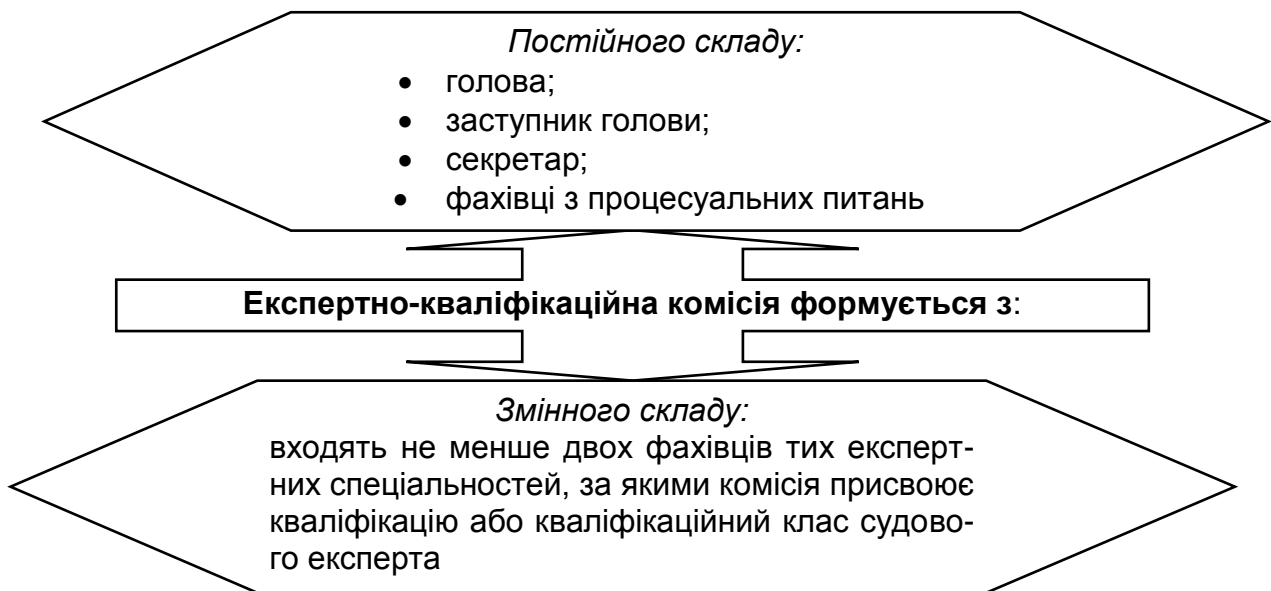

Рис. 2.11.1. Порядок формування експертно-кваліфікаційної комісії

Конкретні терміни, а також графік проведення атестації затверджуються наказом директора інституту і доводяться до відома працівників, які атестуються.

На кожного працівника, який підлягає атестації, до комісії не пізніше як за два тижні подається характеристика і подання, складені і підписані його безпосереднім керівником.

Працівник має бути попередньо ознайомлений із складеною на нього характеристикою. У разі, коли він не згоден з відомостями, що відображені в характеристиці, керівник вносить її на обговорення колективу відповідного підрозділу, пропозиції якого разом із характеристикою подаються до комісії.

На засідання комісії запрошуються працівник, який атестується, та його безпосередній керівник.

За наслідками іспиту та перегляду відповідних документів залежно від рівня професійних знань, стажу і досвіду експерта ЕКК ухваляє одне з таких рішень:

про присвоєння відповідного кваліфікаційного класу та кваліфікації судового експерта;

про підтвердження раніше присвоєного кваліфікаційного класу та кваліфікації;

про пониження кваліфікаційного класу судового експерта;

про позбавлення кваліфікаційного класу та кваліфікації судового експерта;

про відмову в присвоєнні кваліфікації судового експерта.

Результати атестації щодо присвоєння кваліфікаційного класу судового експерта заносять до атестаційного листка, що підписується головою на засіданні ЕКК, секретарем та членами комісії, які брали участь у засіданні, і повідомляються працівнику, котрий атестувався, одразу після проведення засідання.

Основні завдання Центральної експертно-кваліфікаційної комісії Міністерства юстиції:

проведення атестації з метою присвоєння кваліфікації судового експерта фахівцям підприємницьких структур і громадянам;

розгляд питань дисциплінарної відповідальності судових експертів, що працюють у державних, підприємницьких структурах або одноособово; визначення порядку та умов підвищення кваліфікації судових експертів.

Центральна експертно-кваліфікаційна комісія виступає як апеляційна комісія з розгляду скарг фахівців науково-дослідних інститутів судових експертиз на рішення експертно-кваліфікаційних комісій інститутів

Для присвоєння кваліфікації та кваліфікаційного класу фахівці державних установ повинні мати вищу освіту, пройти відповідну підготовку в галузі судової експертизи, знати чинне законодавство та інші нормативні акти, що регулюють порядок призначення і проведення судових експертиз.

На підставі рішення комісії фахівцю видається, відповідно, *Свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта*. Свідоцтво підписується головою комісії і секретарем, засвідчується печаткою ЦЕКК, реєструється в журналі, який веде секретар комісії.

Свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта дійсне протягом п'яти років для працівників інститутів та інших державних експертних структур і трьох років – для громадян, що працюють у підприємницьких структурах або проводять судові експертизи за разовими договорами. Термін дії свідоцтва продовжується після підтвердження експертом своєї кваліфікації, про що ставиться відповідна позначка у свідоцтві.

Кандидати на одержання кваліфікації за спеціальністю економічної експертизи можуть атестуватися за такими **експертними спеціальностями**:

1. Дослідження документів бухгалтерського та податкового обліку і звітності.

2. Дослідження документів про фінансово-кредитні операції.

3. Дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій.

Фахівці, яким присвоєна кваліфікація судового експерта, вносяться до **Реєстру атестованих судових експертів** відповідно до ст. 9 Закону України "Про судову експертизу".

Реєстр атестованих судових експертів є офіційною автоматизованою системою обліку спеціалістів, яким органи дізнання, досудового слідства, суда мають переважно доручати проведення судових експертиз

До **Реєстру атестованих судових експертів** вносять такі дані про спеціалістів:

реєстраційний номер;

прізвище, ім'я та по батькові судового експерта;

дата включення до Реєстру;

вид експертизи, експертна спеціальність;

адреса, телефон, факс судового експерта державної, підприємницької структури або судового експерта-громадянина;

назва експертно-кваліфікаційної комісії, дата та номер її рішення;

номер та термін дії свідоцтва;

кваліфікаційний клас судового експерта.

Кожному судовому експерту в Реєстрі присвоюється особистий реєстраційний номер, що складається з:

букви Д – для судових експертів державних структур; П – для судових експертів підприємницьких структур; Г – для судових експертів-громадян;

порядкового номера державної реєстрації;

року реєстрації.

Підставою для виключення з Реєстру є рішення експертно-кваліфікаційної комісії державної структури:

про позбавлення кваліфікації судового експерта та кваліфікаційного класу;

про скасування свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта через визнання судового експерта недієздатним або його за-судження.

2.11.3. Кваліфікаційні вимоги, що пред'являються до експертів-економістів

Підготовку фахівців для державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи, повинні здійснювати вищі навчальні заклади.

Першим позитивним кроком в організації підготовки експертів-економістів сьогодні можна вважати введення в навчальні плани вищих навчальних закладів економічних спеціальностей курсу "Судово-облікова (судово-економічна) експертиза".

Спеціалізація та підвищення кваліфікації співробітників державних експертних установ проводиться на курсах та у спеціальних закладах відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і мають на меті здійснювати експертну діяльність, проходять навчання з відповідної експертної спеціальності в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України.

Експерт-економіст повинен бути високоосвіченим спеціалістом у галузі бухгалтерського та податкового обліку, економічного контролю та аналізу, фінансового і господарського права. Він повинен поєднувати фундаментальну наукову підготовку та глибокі практичні навички, безперервно поповнювати свої професійні знання, володіти високими громадянськими якостями.

Як правило, спираючись на інформацію первинних документів, облікових реєстрів, фінансової і податкової звітності та акти документальних ревізій і перевірок, експерт-економіст повинен вирішувати широке коло питань, які відносяться до різних сфер економічних знань.

Тому **експерт-економіст повинен володіти** всіма загальнотеоретичними дисциплінами в обсязі, що потребується для точної оцінки правильності фінансування, кредитування, організації бухгалтерського та податкового обліку, постановки внутрішнього контролю, складання фінансової та податкової звітності на підприємствах різних форм власності.

Окрім того, **експерт-економіст повинен знати:**

дисципліни загальноекономічного циклу: мікро- та макроекономіку, статистику, фінанси, грошовий обсяг і кредит, основи управління, маркетинг та інші;

спеціальні дисципліни: бухгалтерський та податковий облік, економічний аналіз, різні галузі права, теорію економічного контролю, міжнародні стандарти та національні нормативи аудиту, контроль та ревізію, оподаткування, господарське, валютне та антимонопольне законодавство, можливості кримінальних та інших спеціальних експертиз, процесуальні норми організації та методології проведення ревізій, аудиторських перевірок та судових експертиз;

основи технології конкретної галузі господарства, її економіку методи прогнозування та кредитування підприємств відповідно до їх спеціалізації, особливості обліку і звітності різних галузей суспільної діяльності для того, щоб мати можливість надати точні та повні відповіді на економічні питання, що відносяться до різних галузей господарства;

можливості сучасних технічних засобів збору, передачі та обробки економічної інформації для використання їх в експертній діяльності.

*Для забезпечення належного професійного рівня фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і отримали кваліфікацію судового експерта, крім тих, які мають науковий ступень, **один раз на три роки повинні пройти стажування в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України та підтвердити рівень своїх професійних знань***

Вивчення потреб у підготовці, спеціалізації та підвищенні кваліфікації експертів, а також розроблення пропозицій щодо задоволення цих потреб здійснюються міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність.

2.11.4. Права, обов'язки та відповідальність судових експертів

Судово-експертна діяльність здійснюється за принципами законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження. **Гарантії незалежності судового експерта і правильність його висновків** забезпечуються:

процесуальним порядком призначення судового експерта;

забороною під загрозою передбаченою законом відповідальності втручатися будь-кому в процес здійснення судової експертизи;

існуванням установ судової експертизи, незалежних від органів дізнання та попереднього слідства;

створенням необхідних умов для діяльності експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням;

кримінальною відповідальністю експерта за надання свідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків;

можливістю призначення повторної експертизи;

присутністю учасників процесу у передбачених законом випадках при проведенні судової експертизи.

Запрошені особи стають експертами лише після того, як слідчий відповідно до ст. 244 КПК винесе постанову, а суд відповідно до ст. 356 КПК – ухвалу про призначення судово-економічної експертизи. При виконанні експертизи поза експертною установою слідчий може сам обрати експерта з числа осіб, компетентних у галузі бухгалтерського обліку, контролю і аналізу господарської діяльності та незацікавлених у наслідках розслідування справи.

Не можуть бути експертами особи, що визнані відповідно до закону недієздатними, а також ті, які мають судимість.

Переконавшись, що особа, вибрана в якості експерта, відповідає зазначеним вимогам, слідчий (суд) повинен вручити йому постанову про призначення експертизи, роз'яснити права та обов'язки експерта, попередити про кримінальну відповідальність за відмову від виконання обов'язків і злісне ухилення від явки за вимогою слідчого чи суду (ст. 385 КК), за надання свідомо неправдивого висновку (ст. 384 КК), а також за розголошення даних попереднього слідства (ст. 387 КК) або про адміністративну відповідальність згідно за ст. 185⁴ Кодексу України про адміністративні правопорушення (КпАП). Співробітник експертної установи попереджається лише за надання свідомо неправдивого висновку, тому що виконання експертизи є його службовим обов'язком.

Закон України "Про судову експертизу" (ст. 12) та інструкції Міністерства юстиції України передбачають ряд обов'язків експерта-економіста. **Основними обов'язками експерта є:**

1. Прийняти до виконання доручену йому справу.
2. Повідомити в письмовій формі особу або орган, які призначили експертизу, про неможливість її проведення, якщо поставлене питання виходить за межі компетенції експерта або якщо надані йому матеріали

недостатні для вирішення поставленого питання, а витребувані додаткові матеріали не були отримані.

3. З'явитися за викликом особи або органу, які призначили експертизу, для допиту з приводу проведеної експертизи чи повідомлення про неможливість її проведення.

4. З дозволу особи або органу, які призначили експертизу, проводити дослідження в присутності підозрюваного, обвинуваченого, підсудного чи сторін у цивільних і арбітражних справах.

5. Заявити самовідвід за певних, передбачених законом, обставин.

Підставами для відводу судового експерта (згідно зі ст. 18 і 19 ЦПК, ст. 31 ГПК, ст. 79 КПК) є такі причини:

якщо експерт особисто, прямо чи опосередковано зацікавлений у результаті справи;

якщо він є родичем сторін або інших осіб, що беруть участь у справі;

якщо судовий експерт знаходиться в особливих відносинах з особами, які беруть участь у справі;

якщо він проводив ревізію, матеріали якої стали підставою порушення даної справи;

якщо експерт знаходиться у службовій чи іншій залежності від сторін, інших осіб, які беруть участь у справі;

якщо експерт є некомпетентним;

за наявності інших обставин, що викликають сумнів в його об'єктивності.

За цими ж причинами експерт зобов'язаний заявити самовідвід, хоча особисто він може вважати, що вказані обставини не заважають його участі у справі.

Чинне законодавство надає експерту певні права, котрі повинні забезпечити йому реальні можливості об'єктивного виконання ним своїх процесуальних обов'язків. Зокрема, **експерт має право**:

1. Знайомитися з матеріалами справи, які стосуються експертизи.

2. Порушувати клопотання про надання додаткових та нових матеріалів, що необхідні для вирішення поставлених питань (додаток Ж).

3. З дозволу особи або органу, які призначили експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих і судових дій, порушувати клопотання, що стосується проведення експертизи, та задавати відповідні запитання особам, яких допитують.

4. Вказувати у висновку експертизи на факти, які мають значення для справи, про які йому не були поставлені питання.

5. У випадку незгоди з іншими членами експертної комісії, скласти окремий висновок експертизи.

6. Викладати письмово відповіді на питання, які ставляться перед ним під час допиту.

7. Оскаржувати в установленому порядку дії та рішення особи або органу, які призначили експертизу, що порушують права експерта або порядок проведення експертизи.

8. На забезпечення безпеки за наявності відповідних підстав.

Скарги на рішення та дії органів дізнання або слідчого експерт може направити прокурору особисто або через особу, дії якої оскаржуються.

В останньому випадку скарги на протязі доби підлягають передачі прокурору з поясненнями органу дізнання чи слідчого. Чинне законодавство надає прокурору три доби для розгляду скарги та відповіді експерту. У разі відхилення скарги експерта, у відповіді повинні бути чітко сформульовані причини, з яких скаргу визнана безпідставною.

При призначенні та проведенні експертизи закон також наділяє обвинувачуваного широкими правами, які забезпечують йому можливість захисту своїх законних інтересів. Слідчий повинен роз'яснити обвинувачуваному його права під час ознайомлення його з постановою про призначення експертизи.

Зокрема, відповідно до ст. 69 КПК **при призначенні та проведенні експертизи звинувачений має право:**

заявити відвід експерту;

просити про призначення експерта з числа вказаних ним осіб;

просити про постановку перед експертизою додаткових питань;

давати пояснення експерту;

надавати експерту додаткові документи;

знайомитися з матеріалами експертизи та висновками експерта;

порушувати клопотання про призначення повторної чи додаткової експертизи.

Звинувачений має право заперечувати проти проведення експертизи в певній установі. Підставою такого заперечення можуть бути обставини, що свідчать, наприклад, про особисту зацікавленість посадових осіб цієї установи в наслідках розгляду справи.

Чинне законодавство чітко розмежує процес збору матеріалів за справою на основі використання спеціальних економічних знань та процес доведення, що заснований на виявленні нових фактичних даних

за допомогою знань експерта-економіста. Тому існує **перелік дій, які забороняються виконувати експерту-економісту:**

проводити експертизу без письмової вказівки керівника експертної установи (її структурного підрозділу), за винятком експертиз, доручених йому безпосередньо після слідчого огляду, в якому він брав участь як спеціаліст, а також експертиз, які проводяться під час судового розгляду;

самостійно збирати матеріали, які підлягають дослідженню, а також вибирати вихідні данні для проведення експертизи, якщо вони відображені у наданих йому матеріалах неоднозначно. Якщо матеріали, отримані експертом-економістом від слідчого, суперечливі, експерт повинен давати відповідь на поставлені запитання, враховуючи зміст кожного документа, тобто давати декілька варіантів відповіді;

проводити ревізії, брати участь у інвентаризації, а також самостійно отримувати будь-які відомості від звинувачених та інших учасників процесу за даною справою;

проводити експертизу за матеріалами господарської діяльності підприємств та організацій, в яких він працює або працював раніше;

кваліфікувати правопорушення, вирішувати питання, які виходять за межі компетенції експерта-економіста та вирішення яких входить до повноважень слідства чи суду;

розголошувати без дозволу прокурора, слідчого та особи, яка проводить дізнання, дані попереднього слідства;

вступати в контакти, не передбачені порядком проведення експертизи, з будь-якими особами, якщо такі особи прямо чи побічно стосуються експертизи;

зберігати кримінальні, цивільні та господарчі справи, а також речові докази та документи, що є об'єктами експертизи, поза службовим приміщенням.

Разом із тим, хоча експерт не має право самостійно збирати матеріали, необхідні для проведення судово-економічної експертизи, він може брати участь у слідчих діях (проведення обшуку, виїмки документів, допитах тощо), метою яких є отримання нових або уточнення даних, які вже отримало слідство. Однак всі ці дії повинні бути зафіксовані в протоколах слідчих дій.

Відповідно до ст. 14 Закону України "Про судову експертизу" **судовий експерт на підставах і в порядку, передбачених законодавством, може бути притягнутий до відповідальності: дисциплінарної, матеріальної, адміністративної, кримінальної.**

2.11.5. Інформаційне забезпечення судово-економічної експертизи

Важливе значення для успішного проведення судово-економічних експертиз має належне інформаційне забезпечення.

Перелік матеріалів, що направляється експерту-економісту, залежить, перш за все, від питань, поставлених перед ним слідчим або судом із конкретної справи. Як правило, **для експертного дослідження направляються такі об'єкти:**

первинні документи, де зафіксовані господарські операції, які розглядаються у справі;

бухгалтерські та інші облікові реєстри, в яких відображаються ці операції;

комп'ютерна інформація;

форми фінансової та податкової звітності підприємства;

акти проведених ревізій;

матеріали інвентаризацій;

інші офіційні документи (накази про прийом на роботу та звільнення працівників, трудові договори та контракти, договори про повну матеріальну відповідальність, посадові інструкції, різні довідки тощо);

протоколи допитів обвинувачуваних і свідків, протоколи обшуку, огляду та виїмки документів;

неофіційні документи, що мають значення для судово-економічної експертизи;

висновки експертів інших галузей знань.

Однак основна діяльність експерта-економіста пов'язана з дослідженням облікових та інших економічних документів, які відповідно до ст. 99 КПК, можуть бути джерелами доказів із кримінальних справ.

У зв'язку із широким упровадженням комп'ютерних технологій в обліковий процес для оцінки і дослідження інформації, що зберігається в комп'ютері і на магнітних носіях, можуть бути використані дані нового виду судових експертиз – комп'ютерно-технічної. Зокрема, серед діагностичних питань, на які може відповісти експертиза комп'ютерних даних, можна виділити такі:

1. Яка бухгалтерська програма використана в комп'ютері?
2. Чи є дана програма ліцензійною (несанкціонованою) або копією, оригінальною розробкою?

3. Чи використовувалися для обмеження доступу до інформації паролі, приховані файли, програми захисту тощо? Який зміст прихованої інформації?

4. Чи можливо відновлення стертих файлів? Яке зміст відновлених файлів?

Оскільки результати комп'ютерно-технічної експертизи, особливо дослідження її програмного забезпечення, прямо залежать від збереження інформації на внутрішньому і зовнішньому магнітних носіях, необхідно при вилученні об'єктів і підготовки їх для експертизи, дотримуватися ряду правил, що виключають навмисне псування чи знищення даних, що зберігаються в комп'ютерах. У таких випадках, необхідна участь фахівця в області електронної обчислювальної техніки при проведенні слідчих дій, тому що для приховування інформації на комп'ютерах можуть бути встановлені спеціальні захисні програми, що за певних умов автоматично роблять повне чи часткове стирання інформації. Тому для збереження облікової інформації при розслідуванні кримінальних справ з економічних злочинів, вилучаються всі наявні на об'єкті комп'ютери і магнітні носії.

Експерт-економіст може досліджувати тільки ті документи, що вже оглянуті, знаходяться у справі і пред'явлені йому слідчим чи судом. У справі може знаходитися кілька екземплярів того ж самого документа, що дозволяє експерту більш усебічно досліджувати конкретну операцію. Якщо в основу дослідження покладена тільки ксерокопія документа, то експерт повинен згадати про це у своєму висновку. Другий і наступний екземпляри того ж самого документа, написані через копіювальний папір, не завжди є точними копіями першого екземпляра і для експерта-економіста вони є самостійними об'єктами дослідження.

2.11.6. Основні стадії процесу судово-економічної експертизи

Як і будь-який дослідний процес, **проведення судово-економічних експертиз включає декілька стадій:**

організаційну (підготовчу);

дослідницьку;

стадія узагальнення, оцінки та реалізації результатів (рис. 2.11.2).

Рис. 2.11.2. **Стадій процесу судово-економічної експертизи**

Слід зауважити, що провадження судово-економічної експертизи є системним дослідженням господарських процесів, у яких виникли проблемні ситуації у правовідносинах, із метою встановлення доказів істини для їх правового регулювання.

2.12. Організаційна стадія судово-економічної експертизи

Професійні компетентності, що формуються за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Компетенція	Автономність, відповідальність
Здатність усвідомлювати особливості проведення судово-економічних експертиз на стадії судового слідства і під час розгляду справ у суді	1. Знати зміст та структуру постанови (ухвали) про призначення судово-економічної експертизи	1. Вміти забезпечити гарантії незалежності судового експерта та пояснити представникам правоохоронних органів зміст висновків під час допиту	1. Донесення висновків експертизи представникам правоохоронних органів, адвокатам, обвинуваченим та підсудним	1. Персональна відповідальність за об'єктивність висновку судово-економічної експертизи

2.12.1. Планування судово-економічної експертизи

Судово-економічна експертиза може бути призначена як на стадії досудового слідства, так і при розгляді справи у суді в кримінальному, цивільному чи господарському процесах.

Призначення експертизи є процесуальною дією, що включає в себе визначення підстав для проведення експертизи, формулювання питань експерту, складання постанови про призначення експертизи, ознайомлення з цією постановою обвинуваченого та роз'яснення йому його прав. Призначення експертизи також пов'язано з вирішенням ряду організаційних питань: вибір місця та часу проведення експертизи, визначення матеріалів, з якими слід ознайомити експерта тощо. Серйозним питанням є вибір слідчим моменту призначення експертизи, оскільки передчасне призначення її чи із запізненням викликає негативні наслідки.

Підставою для проведення судових експертиз є передбачений законом процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), – постанова слідчого (судді) або ухвала суду.

У постанові (ухвалі) про призначення експертизи (додаток 3) вказуються такі дані (рис. 2.12.1):

Рис. 2.12.1. Дані, які вказуються у постанові про призначення експертизи

У постанові (ухвалі) про призначення додаткової та повторної експертизи зазначаються мотиви й підстави їх призначення.

У постанові (ухвалі) про призначення комплексної експертизи зазначаються її назва та установа (установи), експертам якої (яких) доручено її проведення, а за участі в її проведенні особи, яка не є співробітником експертної установи, – її прізвище, ім'я та по батькові.

У випадках, коли проведення комплексної експертизи доручено експертам кількох установ, у постанові про її призначення вказується, яка з них є провідною, тобто яка з них здійснює організацію проведення експертизи, зокрема, координацію роботи експертів і зв'язок з особою чи органом, які призначили експертизу.

Закон України "Про судову експертизу" не встановлює структури постанови про призначення експертизи. Згідно з процесуальними нормами постанова складається з трьох частин: вхідної; описової; резолютивної.

У **вхідній частині** вказуються дата і місце складання постанови, посада, звання, прізвище, ім'я, по батькові й установа, де працює особа, що підписала постанову, найменування та номер кримінальної справи, в якій призначається експертиза.

В **описовій частині** коротко викладаються факти справи та обставини, у зв'язку з якими виникла потреба у спеціальних бухгалтерських знаннях, а також особливості об'єкта дослідження, які можуть мати значення для надання висновку. Закінчується ця частина формулюванням підстав для призначення експертизи з посиланням на ст. 89 та 1244 КПК.

У **резолютивній частині** постанови вказується рід або вид експертизи; формулюються питання, що виносяться на розгляд експерта, призначається експерт або визначається судово-експертна установа, працівникам якої доручено провадження експертизи; наводиться перелік матеріалів, які надаються у розпорядження експерта.

Призначена судово-економічна експертиза в правоохоронній діяльності є процесуальною дією, яка має забезпечити додержання прав обвинуваченого в установлені істини

Строк проведення експертизи починається з робочого дня, наступного за днем надходження матеріалів до експертної установи, і закінчується у день направлення їх особі або органу, які призначили експертизу. Якщо закінчення встановленого строку проведення експертизи припадає на неробочий день, то днем закінчення строку вважається наступний за ним робочий день. У строк проведення експертизи не включається строк виконання клопотань експерта, пов'язаних із витребуванням додаткових матеріалів або усунення інших недоліків, допущених особою або органів, які призначили експертизу.

Якщо експертиза не може бути виконана у зазначені строки, більший строк встановлюється за домовленістю з органом, який призначив експертизу, після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів. Але попереднє вивчення не повинно перевищувати п'яти днів, при складних та найскладніших дослідженнях – відповідно десяти та п'ятнадцяти днів.

Основними причинами проведення експертиз з перевищенням терміну виконання є:

велика завантаженість експертів; несвоєчасне виконання клопотань експертів органами, що призначають експертизи;

несплата за виконані експертизи з цивільних і господарських справ; одночасне здійснення експертами науково-дослідних розробок та проведення навчання і стажування фахівців, що мають намір отримати кваліфікацію судових експертів;

виїзди і відрядження експертів на місця подій та до суду; складні та багатооб'єктні експертизи, зокрема, судово-економічні.

Тому для вирішення складних економічних питань часто призначаються комісійні та комплексні експертизи.

Для того щоб забезпечити виконання завдання такої судово-економічної експертизи у зазначені строки, керівник групи експертів складає план-графік її проведення. Кожний член експертної групи за завданням керівника розподіляє визначені йому роботи на складові елементи й установлює час для їх завершення.

Точних норм затрат часу на виконання робіт проведення судово-економічної експертизи немає, тому тривалість робіт визначають на основі практичного досвіду експертів.

Планування судово-економічної експертизи починається зі складання плану-графіку.

Приблизна форма плану-графіка проведення комісійної судово-економічної експертизи має такий вигляд (рис. 2.12.2).

План-графік має бути ретельно продуманий і мати на меті реалізацію конкретних завдань. У плані-графіку вказується перелік робіт, що підлягають виконанню під час проведення економічної експертизи:

підготовчі роботи в експертній установі;

ознайомлення з матеріалами справи, поданими на дослідження експертизи;

складання методики проведення експертизи;

ознайомлення із законодавчими, нормативно-правовими документами;

дослідження облікових та інших документів;

складання та оформлення (у друкованому вигляді) висновку експертизи та ін.

**План-графік
проведення комісійної судово-економічної експертизи
№ ____ лабораторією судово-економічних досліджень
Харківського НДІСЕ за кримінальною справою № ____**

Строк проведення експертизи встановлено – строк 30 днів.

Початок проведення експертизи 20 квітня 20__р.

Закінчення проведення експертизи 20 травня 20__р.

№№ п/п	Найменування робіт	Виконавці (посада, прізвище та ініціали)	Час проведення		Термін (кількість днів)	Позначка про виконання
			початок	закін- чення		
1	2	3	4	5	6	7

**Рис. 2.12.2. Фрагмент плану-графіка проведення комісійної
судово-економічної експертизи**

Таким чином, ефективне планування передбачає розподіл обов'язків з-поміж експертів у такий спосіб, щоб вони відповідали їхній кваліфікації та досвіду для досягнення найліпших результатів із вирішення поставлених питань.

**2.12.2. Призначення та проведення судово-економічної
експертизи на стадії досудового слідства**

Судово-економічна експертиза на стадії досудового слідства призначається тоді, коли перед слідчим виникають конкретні запитання, вирішити які може лише спеціаліст, і коли у справі є достатньо матеріалів, необхідних експерту-економісту. Момент призначення експертизи визначає сам слідчий з урахуванням особливостей кожної справи.

На стадії досудового слідства **судово-економічна експертиза призначається у таких випадках:**

коли висновки ревізії фінансово-господарської діяльності підприємства суперечать іншим матеріалам справи і для усунення суперечності необхідний висновок експерта-економіста;

коли ревізором не прийняті до розгляду пред'явлені матеріально відповідальними та посадовими особами виправдовуючі документи (акти про псування і нестачі товарів, податкові накладні, розписки про відпуск товарів тощо) за мотивами несвоєчасного їх пред'явлення і неправильного оформлення;

коли заявлене обґрунтоване клопотання звинуваченого про призначення судово-економічної експертизи;

коли є протиріччя у висновках первинної та повторної ревізії;

коли застосовані ревізором методи дослідження фінансово-господарської діяльності підприємства викликають сумніви;

коли з'являється необхідність більш детального дослідження окремих питань, що вимагають застосування спеціальних знань у галузі бухгалтерського обліку;

коли необхідність проведення судово-економічної експертизи впливає з висновку експерта іншого фаху.

Судово-економічна експертиза може бути призначена за матеріалами ревізії, а також за документами та обліковими записами, що надані слідчому безпосередньо підприємством. Перед експертом може бути поставлено і питання про правильність методики проведення ревізії, а також про те, чи всі можливості використав ревізор для виконання конкретного завдання. Якщо експерт-економіст вважає за необхідне одержати пояснення від бухгалтера-ревізора, він повинен поставити перед слідчим питання про виклик ревізора, але допитує ревізора сам слідчий.

Обсяг матеріалів, що надаються експерту слідчим, повинен бути приблизно таким:

документи, необхідні для встановлення фактів наявності або відсутності фактів корисливих правопорушень, визначення розміру нанесеної шкоди, часу виникнення збитків та кола відповідальних осіб;

протоколи обшуків і виїмок та інші документи, які необхідні експерту-економісту для відповідей на поставлені питання;

протоколи вилучення документів і постанову про приєднання їх до справи;

протоколи допитів звинувачених, свідків та очних ставок, які необхідні для визначення обставин, при яких здійснювалися певні операції;

протоколи огляду тих документів, які визначені слідчим, докази зі справи, акт із тих чи інших обставин не приєднані до справи;

висновки фахівців в інших галузях знань, на які можуть спиратися висновки експерта-економіста.

Важливою умовою проведення судово-економічної експертизи є точне формулювання слідчим питань, на які повинен дати відповіді експерт. Для цього слідчий повинен не лише добре знати матеріали справи, але й точно орієнтуватися в загальних питаннях економічної експертизи та уявляти її можливості. За найбільш складними справами слідчому рекомендується отримати консультацію з приводу постановки питань. Ст. 62 КПК припускає, що таким консультантом може бути і майбутній експерт зі справи.

Загальними вимогами, яким повинні задовольняти поставлені перед експертом питання, є:

питання повинні бути суттєвими для даної справи та витікати з її матеріалів;

без дослідження цих питань справа не може бути правильно вирішена;

для вирішення цих питань необхідні спеціальні знання у галузі бухгалтерського обліку, економічного контролю та аналізу господарської діяльності;

вони не можуть бути вирішені інакше, ніж за допомогою судово-економічної експертизи;

питання повинні бути конкретними та задаватися у суворій логічній послідовності.

Найбільш типовими помилками при формулюванні запитань експерту-економісту є: постановка ревізійних запитань; перекладання на експерта слідчих функцій; невизначеність формулювання завдання; зайвий лаконізм запитань; постановка запитань, які не відносяться до судово-економічної експертизи.

Слідчий або орган, що призначили експертизу на стадії попереднього слідства, повинні забезпечити контроль за її виконанням та створити необхідні умови для успішної роботи експерта-економіста. З цією метою **слідчий має право:**

знайомитися з планом роботи експерта і з'ясовувати, які методи дослідження він збирається використовувати під час дослідження;

за домовленістю з експертом визначити строки проведення експертизи та контролювати хід виконання плану;

встановлювати черговість питань, які належить вирішити експерту;

дозволяти експерту бути присутнім на допитах звинувачених, свідків, інших осіб і задавати їм питання, що стосуються предмета експертизи;

знайомити експерта з виявленою ним новою інформацією, яка має відношення до експертизи;

знайомити звинувачених із запитаннями, які поставлені перед експертом-економістом;

ставити перед експертом нові питання за власною ініціативою або на прохання звинувачених з обставин, які виявлені експертом під час проведення експертизи;

бути присутнім при проведенні експертизи та знайомитися з результатами дослідження;

усувати експерта від проведення експертизи, якщо буде виявлена недостатня його кваліфікація, або підстави для його відводу.

Однак під час здійснення контролю за роботою експерта повинні бути виключені будь-які втручання у дослідницьку діяльність та тиск на нього з метою отримання бажаних результатів експертизи.

Обвинувачуваний відповідно до норм КПК України має право бути присутнім, з дозволу слідчого, під час проведення експертизи. У разі призначення експертизи він має право заявити про відвід експерту, обраному слідчим; просити про призначення експерта з числа осіб, указаних ним; подати додаткові питання для отримання на них висновку експерта; подати документи і з дозволу слідчого дати пояснення експерту

Основою висновків експерта-економіста є надані йому слідчим або іншим органом, які призначили експертизу, первинні документи, облікові реєстри та звітність підприємства. Але вони є не єдиними об'єктами дослідження судово-економічної експертизи. Експерт-економіст має право досліджувати й інші джерела доказів: акти документальних ревізій, свідчення звинувачених та інших осіб, причетних до справи, протоколи виїмки та огляди документів, висновки експертів інших галузей знань тощо. Експерт не має права ігнорувати жодних матеріалів справи. Тому в своєму дослідженні експерт-економіст має зазначити, чи відповідають істині або різняться з нею свідчення звинувачених та інших осіб і чи відповідають вони документальним даним.

Дослідження експертом протоколів огляду документів в окремих випадках може замінити йому ці документи. Особливого значення протоколи огляду документів набувають тоді, коли в їх огляді бере участь

спеціаліст-економіст. Це особливо важливо в тих випадках, коли перед експертом поставлене питання про ступінь впливу стану обліку на причини, що призвели до скоєння економічних злочинів.

2.12.3. Проведення економічної експертизи під час розгляду кримінальних справ у суді

Згідно зі ст. 310 КПК, судово-економічна експертиза може бути призначена і під час розгляду справи у суді. Відповідно до чинного законодавства (ст. 323 КПК), суд повинен засновувати свої рішення тільки на тих доказах, що були розглянуті в судовому засіданні. При цьому, якщо економічна експертиза вже проводилася на стадії досудового слідства, то суд повинен перевірити обґрунтованість її призначення, дотримання вимог процесуальних норм і повноту висновку експерта.

Вирішення питання про виклик експерта в суд відбувається в процесі підготовки справи до розгляду. Причому, **виклик експерта в суд не є обов'язковим, а призначається лише в необхідних випадках, а саме:**

висновок експерта є особливо важливим доказом зі справи, що розглядається;

у судовому засіданні необхідно провести додаткову чи повторну судово-економічну експертизу;

висновок експерта, зроблений на стадії досудового слідства, суперечить іншим матеріалам справи або має такі недоліки, що викликають сумніви в його правильності;

за даною справою для встановлення тих самих фактів, уже було проведено дві експертизи й експерти прийшли до протилежних висновків;

між експертами, що робили комісійну експертизу, виникли розбіжності, і кожний з них склав свій висновок;

зацікавлені учасники процесу не згодні з висновками експертизи і порушили клопотання про виклик експерта в суд;

висновок експерта базується на даних, узятих зі свідчень обвинувачуваного, потерпілого чи свідка, а є підстави думати, що ці свідчення можуть бути змінені в судовому засіданні.

Експерт, що проводив економічну експертизу на стадії досудового слідства, може бути викликаний для проведення цієї ж експертизи в судовому засіданні, коли суду й учасникам процесу важко розібратися в матеріалах експертизи без допомоги самого експерта

Якщо експерт у судовому засіданні участі не бере, наданий ним висновок під час досудового слідства може бути самостійно оголошений судом.

Якщо на стадії попереднього слідства висновок експертизи був складений декількома експертами одногосно, то до суду може бути викликаний тільки один з експертів. Якщо ж декілька експертів давали висновок окремо з кожного питання, то викликаються всі ці експерти.

У **підготовчій частині судового** засідання проводяться ті ж процедури, що і на стадії досудового слідства. Суд опитує учасників судового розгляду, чи мають вони клопотання про доповнення доказів, зокрема, чи є необхідність про виклик до суду нових експертів, крім тих, котрі вже викликані. Мотивами клопотання про виклик нового експерта-економіста можуть бути сумніви в кваліфікації експертів, що брали участь у справі на стадії попереднього слідства, чи їх упередженості.

Суд заслуховує думку учасників процесу з даного клопотання, задовольняє його чи виносить мотивовану ухвалу про відмову в задоволенні. Суд може і за власною ініціативою викликати нового експерта. Цей експерт має однаковий з іншими експертами правовий статус в судовому процесі. У тих випадках, коли суд визнає необхідність викликати нового експерта, він або відкладає розгляд справи, або забезпечує явку експерта, продовжуючи розгляд справи. Але, як правило, експерт-економіст, призначений судом, повинен бути викликаний за кілька днів до початку слухання справи. Йому повинно бути пред'явлено відповідну ухвалу суду та всі додаткові матеріали, необхідні для надання висновку. Причому, на судові засідання викликаються як експерти, котрі вже дали висновок на стадії досудового слідства, так і нові, призначені судом.

Суд, перевібивши особу нового експерта, роз'яснює йому його права та обов'язки, що є такими ж, як і на досудовому слідстві.

Готуючись до участі в судовому засіданні, новий експерт повинен ознайомитися з висновком, складеним на стадії попереднього слідства. З дозволу судді експерт також має можливість заздалегідь ознайомитися

з обвинувачувальним висновком і з додатково зібраними матеріалами, яких не було на момент надання висновку під час досудового слідства. Таке ознайомлення дає можливість експерту зробити певні припущення про правильність раніше зробленого висновку.

Суд також визначає, у період якого часу експерт повинен бути присутнім у залі суду для вивчення обставин, що мають відношення до предмета експертизи. Під час судового розгляду експерт повинен уважно вивчити все, що відноситься до предмета експертизи, і проявляти необхідну активність у реалізації своїх прав, передбачених чинним законодавством, – зокрема, у постановці питань підсудним, свідкам, іншим особам.

Після дослідження всіх обставин справи, що мають значення для обґрунтування висновків, експерт-економіст може готуватися до складання висновку. На час, необхідний експерту для ознайомлення зі справою і протоколом судового слідства, а також для наради проведення консультацій з експертами, що раніше вже давали висновки з даної справи, суд оголошує перерву.

Суд, обвинувачуваний, захисник, підсудний, потерпілий і їхній представник вправі поставити питання експерту-економісту в письмовому вигляді. Поставлені питання повинні бути оголошені і з цих повинна бути заслухана думка учасників судового розгляду, а також висновок прокуратури. Суд повинен розглянути ці питання, усунути ті з них, що не відносяться до справи або не входять у компетенцію експерта-економіста. На підставі такого розгляду, суд виносить ухвалу про призначення експертизи, у якому крім питань, що виносяться на розгляд експерта, вказується, які питання були відхилені та мотиви їх відхилення. **Ухвала про призначення експертизи** повинна виноситися судом тільки в довідчій кімнаті й оформлюватися окремим документом, копія якого надається експерту. Не допускається винесення ухвали про призначення експертизи в залі засідання або постановка питань експерту в усній формі.

Експерт відповідає у своєму дослідженні тільки на питання суду, незалежно від того, хто попередньо їх сформулював. При цьому експерт може висловити свою думку про формулювання окремих питань, а суд може погодитися з припущеннями експерта-економіста

Одержавши від суду ухвалу з поставленими питаннями, експерт складає письмовий висновок.

Судово-економічну експертизу, як правило, проводять у приміщенні суду. Суд вправі бути присутнім при проведенні експертизи. Таким же правом користуються й інші учасники процесу, у випадку заяви ними відповідних клопотань. Суд також може дати дозвіл для виконання своїх обов'язків експертом і за межами приміщення суду, якщо для складання висновку не вимагаються матеріали справи.

Завершивши дослідження представлених йому матеріалів, експерт складає письмовий висновок або повідомлення про неможливість дати висновок. Цей висновок оголошується експертом у суді і разом з ухвалою суду про призначення експертизи залучається до справи. Після оголошення експертом-економістом висновку, йому можуть бути задані питання в усній формі для роз'яснення окремих положень висновку. Однак вони не повинні дублювати питання, поставлені раніше в письмовій формі. Усні відповіді експерта-економіста підлягають занесенню до протоколу судового засідання.

Після подання висновку експертом, його допиту, заслухавши думки обвинувачуваного, підсудного й інших учасників процесу та їх представників, суд може звільнити експерта від подальшої присутності в суді. У випадку поновлення судового слідства, суд може вдруге викликати експертів-економістів, у тому ж складі.

Відповідно до ст. 312 КПК суд мотивованою ухвалою може призначити також додаткову або повторну експертизу.

Додаткова експертиза призначається лише в тому випадку, якщо недостатню ясність чи неповноту висновку, зробленого в суді, не представилося можливості усунути при допиті експерта-економіста.

Повторна експертиза може бути призначена судом, якщо висновки експерта суперечать фактичним обставинам справи або якщо під час судового розгляду будуть встановлені нові факти, що можуть вплинути на висновки експерта, а також у випадках, коли при призначенні і проведенні експертизи були допущені істотні порушення кримінально-процесуального законодавства.

Відхилення призначення додаткової чи повторної експертизи повинно бути мотивовано судом в ухвалі, складеній в дорадчій кімнаті.

2.12.4. Особливості призначення судово-економічної експертизи у справах про адміністративні правопорушення у господарському та цивільному судочинстві, а також при проведенні виконавчих дій

Висновок експерта, згідно зі ст. 21 КпАП України, фігурує також серед джерел доказів при розгляді справ про адміністративні правопорушення. Причому, призначається експертиза в цьому випадку органом (посадовою особою), у провадженні якого знаходиться справа про адміністративне правопорушення (ст. 273 КпАП). Такими органами, згідно зі ст. 213 КпАП, можуть бути:

адміністративні комісії при виконавчих комітетах районних, міських, селищних і сільських Рад народних депутатів;

виконавчі комітети селищних і сільських Рад народних депутатів;

районні (міські) суди (судді);

органи внутрішніх справ та інші органи (посадові особи), уповноважені чинним законодавством (зокрема, митні органи, органи державної контрольно-ревізійної та податкової служби, органи державної статистики, органи Пенсійного фонду і фонду соціального страхування України, органи Державного комітету України у справах захисту прав споживачів, органи державного контролю за цінами й інші).

Судово-економічна експертиза може бути призначена за такими видами адміністративних правопорушень, як порушення порядку формування та застосування цін і тарифів (ст. 165² КпАП), порушення порядку числення і сплати внесків на соціальне страхування (ст. 165¹ КпАП), порушення законодавства у фінансових питаннях, зокрема, відсутність бухгалтерського обліку або ведення його з порушенням встановленого порядку, внесення неправдивих даних у бухгалтерську та статистичну звітність, несвоєчасне чи неякісне проведення інвентаризацій коштів і матеріальних цінностей, порушення правил ведення касових операцій, неприйняття заходів до відшкодування з винних осіб збитків і нестач (ст. 164² КпАП).

Судово-економічна експертиза може призначатися й господарським судом при вирішенні суперечок юридичних осіб і фізичних осіб, офіційно зареєстрованих у статусі приватних підприємців, що виникають при виконанні господарських договорів, суперечок про встановлення цін на продукцію і тарифів на послуги, а також при розгляді справ про банкрутство.

Участь експерта у господарському процесі передбачена ст. 31 ГПК. Експертиза може бути призначена як за клопотанням сторін, що беруть участь у справі, так і з ініціативи самого господарського суду на будь-якій стадії процесу. Особи, що беруть участь у справі, можуть пропонувати господарському суду кандидатури експертів. Суд враховує це, однак питання про призначення експерта вирішує самостійно (ст. 41 ГПК).

До складу витрат із господарського провадження відповідно зі ст. 44 ГПК входять витрати на проведення експертиз, які підлягають оплаті сторонами, що беруть участь у процесі. Розмір цих витрат визначає господарський суд, що призначає експертизу, залежно від кваліфікації експерта, складності й обсягу проведеного дослідження (ст. 48 ГПК). У випадку неврегульованості питання про розподіл судових витрат, господарський суд може винести з цього питання, згідно зі ст. 88 ГПК, спеціальну ухвалу, де точно вказати, на кого з учасників процесу покладається відшкодування витрат із проведення судово-економічної експертизи.

Призначення експертизи передбачене і ЦПК України (ст. 57) при розгляді судом справ із захисту цивільних прав, що виникають з виконання різного виду угод, зокрема, при стягненні з осіб, що порушили право, заподіяних збитків, а у випадках, передбачених законом або договором, (штрафу або пені).

Призначаючи експертизу і визначаючи коло питань, які треба поставити перед експертом, суддя або суд повинні з цього приводу врахувати пропозиції сторін та інших осіб, що беруть участь у справі. Відхилення запропонованих сторонами питань суд зобов'язаний мотивувати.

Кошти, необхідні для оплати послуг експерта, вносить сторона, що вивела відповідне клопотання. Якщо експертиза проводиться за клопотанням обох сторін чи з ініціативи суду, необхідні для цього кошти вносяться обома сторонами порівну.

Суми за проведення експертиз із цивільних справ виплачуються експертам судом за виконані ними своїх обов'язків незалежно від стягнення цих сум зі сторін, що беруть участь у справі (ст. 74 ЦПК). Стороні, на користь якої винесене рішення, суд присуджує з іншої сторони відшкодувати всі судові витрати, куди входять і витрати, пов'язані з проведенням експертиз. Якщо позов задовільнено частково, то судові витрати присуджуються позивачу пропорційно розміру задоволених судом позовних вимог, а відповідачу – пропорційно тієї частини позовних вимог, у якій позивачу відмовлено (ст. 75 ЦПК).

2.13. Дослідницька стадія судово-економічної експертизи

Професійні компетентності, що розглянуті за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Компетентність	Автономність, відповідальність
Здатність застосовувати сучасні прийоми та процеси експертного дослідження різних сторін економічної діяльності суб'єктів господарювання	1. Знання сучасних прийомів дослідження економічних процесів	1. Вміння використовувати сучасні методи та процеси експертного дослідження	Взаємодія з правоохоронними органами у рамках проведення експертизи	Персональна юридична відповідальність за висновки експертних досліджень

2.13.1. Судово-економічна експертиза організаційно-правових засад підприємницької діяльності

Правові основи підприємницької діяльності визначені Господарським кодексом України (ГК). Держава гарантує всім підприємцям рівні права і створює рівні можливості для доступу до матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних, інформаційних та інших ресурсів, а також гарантує недоторканність майна і забезпечує захист права власності підприємств, що підкреслюється в ст. 41 Конституції України.

Підприємець, у свою чергу, зобов'язаний не заподіювати шкоди навколишньому середовищу, не порушувати охоронювані законом права й інтереси громадян, підприємств і установ, організацій і держави. За заподіяну шкоду підприємець несе майнову та іншу, установлену законом відповідальність.

Першим етапом дослідження матеріалів про фінансово-господарську діяльність різних підприємницьких структур є ознайомлення з даними про склад засновників підприємства, його керівництвом і штатом матеріально-відповідальних осіб.

Слід враховувати, що **суб'єктами підприємницької діяльності** можуть бути громадяни України та інших держав, не обмежені в правоздатності чи дієздатності, а також юридичні особи усіх форм власності.

Не можуть займатися підприємницькою діяльністю військовослужбовці, працівники правоохоронних органів, а також органів державної влади і управління, в обов'язки яких входять контроль за діяльністю підприємств.

Не можуть бути зареєстровані як підприємці особи, що мають непогашену судимість за корисливі злочини. Вони не можуть виступати як співзасновники підприємницьких структур і займати керівні посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю.

Основною ланкою економічної системи України є підприємство, що відповідно до чинного законодавства, є самостійно хазяює суб'єктом.

Відповідно до ст. 63 ГК у нашій країні можуть діяти підприємства таких видів:

приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи);

підприємство, що діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності);

комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;

державне підприємство, що діє на основі державної власності;

підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності).

Найбільш розповсюдженою організаційно-правовою формою підприємств в Україні в даний час є господарчі товариства. Закон України "Про господарчі товариства" виділяє такі види господарських суб'єктів:

1. Акціонерне товариство.
2. Товариство з додатковою відповідальністю.
3. Товариство з обмеженою відповідальністю.
4. Повне товариство.
5. Командитне товариство.

Підприємство вважається створеним і набуває права юридичної особи з моменту його державної реєстрації. Порядок реєстрації підприємств України визначається Законом України "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців" від 15 травня 2003 року.

Державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності здійснюється державним реєстратором виключно у виконавчому комітеті міської

і районної державних адміністрацій за місцезнаходженням або за місцем проживанням суб'єкта.

Для державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності особа (заявник) подає в органи державної реєстрації такі документи:

а) установчі документи в повному обсязі, що відповідно до чинного законодавства необхідні для створення тієї чи іншої форми суб'єкта підприємницької діяльності, а саме:

рішення власника (власників) про створення юридичної особи (крім приватного підприємства). Якщо власників два чи більш, таким рішенням є установчий договір, а також протокол установчих зборів у випадках, передбачених законом;

статут, якщо відповідно до законодавства це необхідно для створення організаційно-правової форми суб'єкта підприємницької діяльності;

б) реєстраційну картку встановленого зразка, що одночасно є заявою про державну реєстрацію;

в) документ, що підтверджує внесення плати про державну реєстрацію;

г) документ, що підтверджує сплату власником внеску в статутний фонд суб'єкта підприємницької діяльності в розмірі, передбаченому законом.

Наприклад, Законом України "Про господарчі товариства" передбачено, що до моменту реєстрації товариства з додатковою відповідальністю, кожний з учасників зобов'язаний сплатити не менш 30 % зазначеного в установчих документах внеску. Крім того, законодавством установлені мінімальні розміри статутного фонду для акціонерних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю.

У випадку зміни назви, організаційно-правової форми, а також форми власності, суб'єкт підприємницької діяльності в місячний термін із моменту зазначених змін зобов'язаний подати документи для перереєстрації з підтвердженням опублікування інформації про це в засобах масової інформації.

Перереєстрації суб'єктів підприємницької діяльності проводиться в такому ж порядку, як і реєстрація.

Підлягають також державної реєстрації зміни і доповнення, внесені в установчі документи підприємства, а також зміни суб'єктом підприємницької діяльності свого місцезнаходження (місця проживання).

Підставою для взяття суб'єкта підприємницької діяльності на облік в органах державної податкової служби є копія реєстраційної картки,

посвідчення про державну реєстрацію та копії установчих документів. При наявності цих документів термін постановки на облік у податковій інспекції не повинний перевищувати двох днів.

Для одержання дозволу на виготовлення печаток і штампів, суб'єкт підприємницької діяльності (уповноважена їм особа) подає відповідному органу внутрішніх справ посвідчення про державну реєстрацію, два екземпляри зразків печаток і штампів, що затверджуються власником і додаткових погоджень не вимагають, а також документ, що підтверджує внесення плати за видачу дозволу на виготовлення печаток. На печатках і штампах повинен обов'язково вказуватися ідентифікаційний код підприємства.

Свідчення про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності і копія документа, що підтверджує взяття його на облік в органах податкової служби, є підставою для відкриття рахунків у будь-яких банках у встановленому законом порядку.

Тому, що **наступним етапом** перевірки правових основ функціонування суб'єктів підприємницької діяльності є формальна перевірка наявності установчого договору, зареєстрованого статуту підприємства, посвідчення про державну реєстрацію, ідентифікаційного коду, посвідчення про взяття суб'єкта підприємницької діяльності на облік, в органах державної податкової служби, Пенсійному фонді, фонді соціального страхування, дозволу на виготовлення печаток і штампів, а також відомості про наявні у підприємства поточні, валютні та інші рахунки в установах банку. На цьому етапі необхідно переконатися, що сторінки статуту й установчого договору пронумеровані, прошнуровані, скріплені печаткою органа державної реєстрації, у них немає виправлень від руки. Підписи засновників повинні бути нотаріально завірені.

На цьому етапі необхідно також перевірити порядок формування статутного фонду підприємства, діяльність якого досліджується. Згідно з чинним законодавством, для більшості господарчих товариств усі внески в статутний фонд повинні бути зроблені протягом календарного року з моменту реєстрації підприємства. Якщо ця умова не виконується, діяльність товариства є незаконною. Експерт також повинен перевірити відповідність організаційно-правових форм підприємства їх видам діяльності. Наприклад, діяльність із виготовлення і реалізації наркотичних засобів, військової зброї, боєприпасів, вибухових речовин, видобуток янтарю, охорона важливих державних об'єктів, виготовлення ракетноносіїв

може здійснюється тільки державними підприємствами. Проведення ломбардних і довірчих операцій може здійснюватися тільки товариствами з додатковою відповідальністю, а акціонерні товариства і товариства з обмеженою відповідальністю займатися такими операціями не мають права.

Підприємці мають право без обмежень здійснювати самостійно будь-яку діяльність, яка не суперечить чинному законодавству, що регулює окремі види підприємництва.

Обмеженню (ліцензуванню) підлягають ті види підприємницької діяльності, що безпосередньо впливають на здоров'я людини, навколишнє середовище, безпеку держави. Для здійснення підприємницької діяльності, що підлягає ліцензуванню, необхідно одержати ліцензію (спеціальний дозвіл) та дотримуватися визначених умов і правил здійснення даного виду діяльності.

Перелік видів діяльності, що підлягають ліцензуванню, встановлює ст. Закону України "Про ліцензування окремих видів господарської діяльності" від 01.07.2000 р.

Згідно з Законом України "Про патентування деяких видів підприємницької діяльності" деякі види підприємництва підлягають **патентуванню**. Об'єктом правового регулювання відповідно до цього Закону є торгова діяльність за готівкові кошти, а також із використанням інших форм розрахунків і кредитних карток на території України, діяльність з обміну готівкових валютних цінностей, а також діяльність із надання послуг у сфері грального бізнесу та побутових послуг.

Тому на наступному етапі дослідження експерт повинен перевірити наявність у підприємців необхідних ліцензій і торгових патентів, терміни їх дії і відповідність їх видам діяльності, що здійснюють ці суб'єкти, а також своєчасність внесення плати за торгові патенти. При цьому експерту-економіст треба пам'ятати, що нарахований до сплати податок на прибуток суб'єкта підприємницької діяльності зменшується на суму платежів зі сплати вартості торгового патенту.

Закон України "Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні" від 16.07.1999 р. ввів в організацію бухгалтерського обліку таке поняття як **облікова політика**, що є сукупністю принципів, методів і процедур, використовуваних підприємством для складання і подання фінансової звітності.

Відповідно до **принципу послідовності**, необхідно, щоб підприємство забезпечувало постійне (щорічне) застосування обраної облікової

політики. Причому зміна облікової політики можлива тільки у випадках, передбачених національними Положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку (П(с)БУ). Оскільки підставою для складання фінансової звітності є дані бухгалтерського обліку, а він ведеться щодня із застосуванням обраної облікової політики, підприємству необхідно починаючи свою діяльність (чи з моменту переходу на нові національні стандарти) сформулювати свою облікову політику, відобразивши її у відповідному наказі.

Наказ про облікову політику підприємства повинен включати такі розділи:

1. Визначення терміну операційного циклу.
2. Порядок віднесення необоротних матеріальних активів до малоцінних необоротних активів і основних засобів.
3. Методи нарахування амортизації основних засобів.
4. Порядок переоцінки і методи амортизації нематеріальних активів.
5. Методи оцінки вибуття запасів.
6. Порядок визначення резерву сумнівних боргів.
7. Створення резерву для забезпечення майбутніх витрат.
8. Порядок визнання доходу, пов'язаного з наданням послуг.
9. Перелік і склад статей калькуляції собівартості продукції (робіт, послуг).
10. Визначення бази розподілу постійних загальнопромислових витрат.
11. Форму ведення бухгалтерського обліку.
12. Інші відомості про організацію бухгалтерського обліку на підприємстві.

А оскільки основними об'єктами, що направляються на дослідження експерту-економісту, є облікові документи, реєстри та фінансова звітність підприємства, то йому для правильної оцінки наданої інформації необхідно ознайомитися з прийнятою на підприємстві обліковою політикою і з порядком її застосування протягом досліджуваного періоду. Для цього експерту потрібно дослідити відповідний наказ про облікову політику.

Починаючи з 1 липня 1997 року, набрала чинності нова редакція Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств", що визначила таке поняття як "податковий облік". А з введенням у дію з 01.01.2001 року нового Плану рахунків бухгалтерського обліку, можна говорити про повне розмежування податкового і бухгалтерського обліку. Квартальна фінансова звітність, яка заповнюється на підставі даних бухгалтерського обліку, згідно з П(с)БУ складає всього дві форми (Баланс і Звіт про фінансові

результати), то на підставі даних податкового обліку заповнюється близько двадцяти форм податкової звітності. Тому експерту-економісту перед дослідженням даних податкової звітності необхідно ознайомитися з принципами ведення податкового обліку на підприємстві та його зв'язком із бухгалтерським обліком.

І, нарешті, якщо підприємство перейшло на спрощену систему оподаткування, обліку та звітності, то експерту-економісту необхідно перевірити, чи є на цьому підприємстві належним чином оформлене посвідчення про перехід на сплату єдиного податку.

2.13.2. Судово-економічна експертиза операцій з грошовими коштами

Як показує практика, найбільше число випадків порушень фінансової дисципліни та корисливих зловживань допускається при здійсненні касових і розрахункових операцій. Тому дослідження операцій з грошовими коштами є найбільш характерною ділянкою експертної роботи.

Основними завданнями судово-економічної експертизи щодо стану операцій з грошовими коштами в касі та на рахунках у банку є:

установлення правильності документального оформлення операцій з руху грошових коштів;

визначення документальної обґрунтованості нестач (лишків) грошових коштів;

визначення і підтвердження розміру заподіяної шкоди, відповідальних за неї осіб та її причин, з метою їх профілактики;

установлення та підтвердження розміру матеріального збитку, завданого матеріально відповідальною особою в результаті навмисних корисливих правопорушень;

установленні відповідності відображених у бухгалтерському обліку господарських операцій із грошовими коштами нормам чинного законодавства;

установлення причин, які сприяли навмисним правопорушенням у господарських операціях з грошовими коштами;

установлення правильності методики проведення документальної ревізії грошових коштів у касі і на рахунках у банку і достовірності її результатів.

Матеріалами, що направляються на економічну експертизу при дослідженні касових і розрахункових операцій, є:

касові книги і звіти касира з доданими до них прибутковими і видатковими ордерами й іншими грошовими документами;
книги обліку розрахункових операцій і розрахункові книжки;
виписки установ банку з поточного, валютного й інших рахунків;
платіжні доручення, вимоги-доручення, рахунки-фактури й інші документи, що додаються до виписок банку;
чекові книжки і корінці використаних і анульованих чеків;
платіжні відомості на видачу заробітної плати;
журнал № 1 і відомості 1.1 та 1.2;
акти внутрішніх ревізій каси і попередніх перевірок;
переписка з установами банків та іншими фінансовими органами.

Порядок приймання, видачі й обліку готівки, а також оформлення касових документів регламентуються Положенням про ведення касових операцій у національній валюті України, затверджених Національним банком України 19.02.2001 року.

Згідно з цим Положенням, на підприємствах усіх форм власності в терміни, встановлені керівником, повинна проводитися раптова інвентаризація наявних грошових засобів, що знаходяться в касі, (у тому числі валютних), цінних паперів, чеків, бланків суворої звітності й інших цінностей. Тому експерт-економіст, ознайомивши з матеріалами проведених інвентаризацій, повинен оцінити правильність оформлення актів відповідно до вимог, визначеними в додатку 1 Положення про ведення касових операцій.

При виявленні в касі нестачі або надлишків готівки **дослідження касових операцій** проводиться, як правило, у такій послідовності:

1) порівнюються записи в касовій книзі з прибутковими і видатковими касовими документами. Визначається повнота і правильність оформлення документації. При цьому необхідно зіставити дані, зазначені в прибуткових касових ордерах, із даними записів на контрольній стрічці реєстраторів розрахункових операцій (якщо вони є на підприємстві) або з даними розрахункових книжок;

2) перевіряється арифметична достовірність підрахунків у касовій книзі сум операцій за кожний день і правильність переносу залишків на наступну сторінку книги;

3) встановлюється тотожність записів у касовій книзі записам у звітах касира за кожний операційний день;

4) аналізуються по суті операції за даними документів, що додаються до прибуткових і видаткових касових ордерів.

Найбільш характерними видами зловживань при здійсненні касових операцій є:

а) оформлення видаткових операцій по касі недоброякісними і підробленими документами. При цьому недоброякісність документа встановлюється криміналістичними експертизами, а дослідження сутності операції (порядок відображення в облікових регістрах, заподіяний збиток тощо) покладається на експерта-економіста;

б) підробки в касових книгах і касових звітах;

в) присвоєння готівки, отриманих по чековій книжці в банку, шляхом підробки банківських виписок;

г) незаконна видача наявних коштів із каси, шляхом підробки авансових звітів з відрядження.

Для виявлення таких порушень аналізуються дані таких документів: посвідчення про відрядження; журнал реєстрації службових відряджень; авансові звіти з усіма доданими до них виправдувальними документами; видаткові касові ордери; записи в журналі та відомості № 3; касова книга; дані зустрічних перевірок підприємств, куди виїжджали відповідні працівники; пояснення осіб, що мають службові відносини з працівниками, які (фактично або фіктивно) знаходилися у відрядженні.

Особливу увагу при проведенні експертного дослідження необхідно приділити повноті оприбуткування готівки і цільовому її використанню.

При перевірці своєчасності і повноти оприбуткування коштів, що надходять у касу підприємства від здійснення господарської діяльності, записи в касовій книзі звіряються за сумами та датами з даними відповідних прибуткових касових ордерів (із залученням у разі потреби наступних виправдувальних документів: товарних і касових чеків, розрахункових квитанцій, квитанцій до прибуткових касових ордерів, рахунків-фактур, товарно-транспортних і податкових накладних та інших документів). Перевіряються також проведення записів з реєстрації зазначених ордерів (за сумами та датами) у журналі реєстрації прибуткових і видаткових касових документів.

При необхідності більш глибокої перевірки повноти оприбуткування в касі готівки, отриманої з різних джерел, експерт-економіст повинен

проаналізувати також обороти відомості 1 за дебетом рахунка 301 "Каса" у зіставленні з оборотами за кредитом кожного з кореспондуючих рахунків (311 "Поточні рахунки в національній валюті", 631 "Розрахунки з постачальниками і підрядниками", 661 "Розрахунки з оплати праці", 681 "Розрахунки за авансами отриманими" та інших) з наступним порівнянням їх із відповідними записами в касовій книзі та даними документів, що підтверджують одержання підприємством певних сум готівки у визначений термін.

Крім того, для оцінки повноти і своєчасності оприбуткуванням готівки конкретним підприємством експерт може використовувати дані зустрічних документальних перевірок (або клопотати про їхнє проведення) на підприємствах-покупцях (замовниках), і взаємних порівнянь касових документів про одержання готівки з даними покупців.

При перевірці цільового використання готівки, отриманої підприємством в установі банку, використовуються банківські виписки, касові книги і звіти касира, видаткові касові ордери, журнали 1 за кредитом рахунку 301 "Каса", книги обліку придбання товарів (робіт, послуг), а також документи, що підтверджують факти використання готівкових коштів за призначенням. Крім того, для перевірки можуть використовуватися товарні і касові чеки, проїзні документи, інші розрахункові документи, а також акти про закупівлю товарів, платіжні (розрахунково-платіжні) відомості, договори купівлі-продажу, авансові звіти підзвітних осіб та ін.

Суми і напрями використання готівки, отриманої у касі банку, порівнюються з аналогічними показниками її фактичної витрати із залученням відповідних виправдувальних документів. За результатами такої перевірки експертом-економістом встановлюються факти нецільового використання готівки, з'ясовуються їхні причини. При цьому експерту треба пам'ятати, якщо тільки частина отриманої в банку готівки була використана за цільовим призначенням, а інша не здана в касу підприємства, то сума витраченої на інші цілі готівки, повинна кваліфікуватися як нецільове використання коштів. Вважаються порушенням касової дисципліни також випадки фактичного використання підприємством отриманої в банку готівки за цільовим призначенням, але без надання належним чином оформлених підтверджуючих документів.

Усі вільні грошові кошти підприємство зобов'язане зберігати на рахунках у банках. Тому перед початком дослідження розрахункових

операцій експерт зобов'язаний запросити довідку про всі наявні у підприємства рахунки в установах банків – спеціальні, валютні, поточні та ін. Банки самостійно контролюють використання коштів, що зберігаються на рахунках, однак це не виключає можливості фінансових порушень при здійсненні розрахункових операцій.

Початковим етапом дослідження операцій за кожним рахунком є перевірка тотожності залишків коштів на кінець кварталу (року) за даними:

а) виписок банку;

б) бухгалтерських балансів і облікових реєстрів підприємства (Головної книги, журналу № 1).

Потім за кожний звітний період звіряють записи в реєстрах синтетичного (Головна книга) і аналітичного обліку (журнал № 1 і відомість № 1.2), роблять підрахунок щоденних, щомісячних і квартальних підсумків, погоджуючи постійно підсумки з виписками банку. Необхідно також установити, що експерту пред'явлені усі виписки банку. Якщо на підприємстві відсутні окремі виписки, то треба одержати з банку завірені їх копії. При наявності розбіжностей між обліковими даними підприємства і виписками банку, треба з'ясувати їх причини.

Дослідження розрахункових операцій є найважливішою частиною експертної роботи і воно повинно проводитися в нерозривному зв'язку з перевіркою інших операцій – касових, банківських, товарних і виробничих. Це зумовлюється тим, що перераховані операції прямо чи побічно впливають на розрахункові взаємини підприємства. Тому експерт повинен переконатися відповідно кожної виписки банку доданому виправдальному документу – як платіжному, так і товарному. Особливу увагу треба приділити обґрунтованості записів за кредитом рахунку 311 "Поточні рахунки в національній валюті" у кореспонденції з рахунками витрат на виробництво, адміністративних витрат і витрат на збут. Тому що іноді, такі записи маскують випадки оплати матеріальних цінностей, що не оприбутковуються, під видом оплати різного роду послуг. У цьому випадку необхідно перевірити наявність штампа банку на всіх доданих до виписки платіжних документів. Кожен випадок відсутності банківського штампа на цих документах чи випадок виправлення в них суми або дати вимагають перевірки оригіналів документів в установі банку.

Якщо в результаті порівняння наявних на підприємстві банківських виписок і платіжних документів із записами та документами, що зберігаються

в банку, будуть виявлені розбіжності, то експерт повинен встановити та зазначити у своєму висновку справжні напрями витрати грошових коштів.

Експерту-економісту також треба проаналізувати банківські операції за їх змістом й установити:

чи не допускалося неправильне перерахування авансів і платежів за безтоварними рахунками, а також оплата рахунків інших організацій, які не мають господарських зв'язків із підприємством, що перевіряється;

наскільки правильно використовувалися на підприємстві отримані позички і чи є достовірними документи на їх одержання;

наскільки раціональними на підприємстві є форми розрахунків і чи сприяють вони прискоренню обіговості коштів підприємства.

Об'єктом судово-економічної експертизи обов'язково повинні також бути такі видаткові операції: перекази грошових сум із поточного рахунку на рахунки в ощадних банках (іноді вони пов'язані з передачею грошей підставним особам чи з розкраданням коштів); повнота відображення сум виторгу, які надходять на поточний рахунок; використання коштів в особистих цілях окремих посадовців, наприклад, для оплати з поточного рахунку підприємства штрафів, що носять персональний характер, а також оплати послуг неслужбового характеру, отриманих окремими працівниками тощо.

У цих випадках експерт повинен ретельно перевірити операції з перерахування грошей, звернувши увагу на обґрунтованість і законність даних операцій, порядок їх відображення в облікових регістрах та відповідність даним первинних документів.

2.13.3. Судово-економічна експертиза матеріалів інвентаризацій

Основним джерелом інформації, що представляється експерту-економісту при розслідуванні злочинів, пов'язаних із розкраданнями майна підприємств, є матеріали проведених інвентаризацій.

Досліджуючи дані інвентаризації, **експерт повинен з'ясувати:**

наскільки повно вона проведена;

чи була присутня при перевірці матеріально-відповідальна особа, чи був у складі інвентаризаційної комісії фахівець, що добре знає особливості збереження, обліку і використання даного виду матеріалів;

чи виявлені надлишки та нестачі цінностей, і як вони відображені в бухгалтерському та податковому обліку;

чи правильно розрахований збиток від нестач матеріальних цінностей тощо.

При перевірці правильності оформлення акту інвентаризації експерт-економіст повинен переконатися в тому, що до початку інвентаризації матеріально відповідальна особа дала розписку про те, що всі прибуткові і видаткові документи включені їм у звіти і здані в бухгалтерію, і всі цінності, що надійшли на склад, оприбутковані, а ті що вибули – списані за витратами. У цій же розписці повинні бути зазначені останні номери прибуткових і видаткових документів.

Експерт також повинен перевірити: чи пронумеровані сторінки інвентаризаційного опису; чи виведені підсумки за кожною сторінкою відомості; чи підписана кожна сторінка всіма членами інвентаризаційної комісії; чи зазначено прописом наприкінці опису кількість заповнених рядків; чи мається наприкінці акта розписка матеріально відповідальної особи про те, що всі зазначені в акті цінності перевірені в його присутності, шляхом перерахування, зважування й обмірювання, що пропусків цінностей при інвентаризації не було, що в зв'язку з цим, він не має претензій до інвентаризаційної комісії, і що всі зазначені в акті цінності прийняті їм на відповідальне збереження. Якщо в інвентаризаційних описах маються виправлення, то експерт повинен переконатися, що кожне з них завірене підписами всіх членів комісії.

Досліджуючи порівнювальні відомості, експерт-економіст повинен встановити характер розбіжностей між фактичними залишками товарно-матеріальних цінностей на момент проведення інвентаризації й обліковими даними на цю дату. Експерт повинен також ознайомитися з письмовими поясненнями матеріально відповідальних осіб про причини виявлених надлишків і нестач. При необхідності проведення додаткової інвентаризації про стан і рух матеріальних ресурсів на підприємстві експерт повинен проаналізувати інформацію з протоколів допитів свідків і матеріально відповідальних осіб, отриману слідчим.

Необхідно також перевірити **обґрунтованість списання нестач матеріалів у межах норм природного збитку**. При цьому слід пам'ятати, що природний збиток нараховується не за всіма матеріальними цінностями, а тільки за тими, щодо яких є затверджені у встановленому порядку норми. Природний збиток не нараховується майже за всіма

промисловими, а також за деякими, передусім штучними, продовольчими товарами. Причому, природний збиток може бути врахований тільки після проведення інвентаризації, при фактичній наявності нестачі і тільки в її межах. Доволі часто, природний збиток списується з метою перекриття нестач і втрат, пов'язаних із навмисними діями посадових і матеріально відповідальних осіб. З такою метою, іноді складаються і підроблені акти на списання матеріальних цінностей для покриття нестач, виявлених при інвентаризації. Для виявлення таких фактів, експерт-економіст ретельно аналізує первинні документи і записи в облікових регістрах про рух матеріалів, порівнюючи дати надходження матеріальних цінностей та їх списання з датами проведення інвентаризації.

Від природного збитку треба відрізнити **псування товарів**, наприклад, бій пляшок, бомбаж консервів тощо. На псування товарів матеріально-відповідальні особи повинні складати спеціальні акти, а самі товари повинні бути реалізовані (якщо це можливо) чи знищені, що повинно підтверджуватися відповідними, належним чином оформленими документами. Необхідно проаналізувати і склад комісій, що підписують акти на списання товарно-матеріальних цінностей, і встановити, чи не складають такі акти постійно ті ж самі особи, чи вказуються в цих актах причини втрат та пошкоджень товарів і матеріалів.

Ретельно треба розглянути і правильність відображення в обліку результатів, виявлених при інвентаризації пересортиці товарно-матеріальних цінностей.

***Пересортицею** називається такий випадок, коли при інвентаризації, стосовно подібних товарно-матеріальних цінностей, одночасно зафіксовані надлишки та нестачі*

При регулюванні інвентаризаційних різниць, взаємний залік надлишків і нестач, які утворилися внаслідок пересортиці, може бути допущено тільки стосовно товарно-матеріальних цінностей однакових найменувань в тотожній кількості за умови, що ці надлишки і нестачі утворилися за той самий звітний період у тієї ж самої матеріально відповідальної особи. У випадку, якщо при заліку нестач надлишками при пересортиці, вартість відсутніх цінностей перевищить суму надлишків, то різниця повинна бути віднесена на винних осіб.

Якщо конкретні винуватці пересортиць не встановлені, то сумові різниці розглядаються як нестачі цінностей понад норми природного збитку і відносяться на результати фінансово-господарської діяльності. Причому, експерт-економіст повинен звернути увагу на те, щоб у протоколах інвентаризаційної комісії були б надані пояснення, чому ці нестачі не можуть бути віднесені на винних осіб.

Надлишки матеріалів, виявлені при інвентаризації, відповідно до нових національних Положень (стандартами) бухгалтерського обліку (П(с)БУ), відносяться до інших доходів від операційної діяльності. Тобто на суму виявлених надлишків робиться бухгалтерський запис Дт 20 "Запаси", 28 "Товари" і Кт 719 "Інші доходи від операційної діяльності". А в податковому обліку сума виявлених надлишків включаються до складу доходів і є об'єктом оподаткування.

Нестачі можуть бути двох видів – у межах норм природного збитку та понад встановлених норм. Згідно з Положенням про інвентаризацію майна державних підприємств, що приватизуються, а також майна державних підприємств і організацій, що передається в оренду, затвердженого постановою КМУ № 158 від 02.03.1993 р., нестача цінностей у межах встановлених норм природного збитку списується на витрати виробництва (обігу). Однак П(с)БУ 16 "Витрати" вказує, що до складу виробничої собівартості продукції включаються тільки прямі матеріальні витрати. Тобто нестача в межах норм природного збитку певних матеріалів може бути списана на собівартість продукції, якщо точно встановлено, що ці матеріали можуть бути безпосередньо віднесені до конкретного об'єкта витрат. На таку суму нестачі може бути складена проводка Дт 23 "Виробництво" Кт 20 "Виробничі запаси".

Нестачі в межах норм природного збитку з інших матеріальних цінностей відносяться до інших операційних витрат. На таку суму нестачі складається проводка Дт 947 "Нестачі і втрати від псування цінностей" Кт 20 "Виробничі запаси", 28 "Товари". У податковому обліку всі нестачі в межах норм природного збитку включаються до складу валових витрат на підставі п. 5.2.1 Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств" у редакції від 22.05.1997 р.

Нестачі ж понад затверджені норми збитку, про що треба пам'ятати експерту-економісту, у податковому обліку з валових витрат виключаються. У бухгалтерському обліку такі нестачі за обліковими цінами спочатку відносяться на рахунок 947 "Нестачі і втрати від псування

цінностей", тобто складається проводка Дт 947 і Кт 20, 28, а відсутні матеріальні цінності спочатку відображаються за дебетом забалансового рахунка 072 "Невідшкодовані нестачі і втрати від псування цінностей". При цьому експерту треба переконатися, що в обліку підприємства був сторнований податковий кредит із ПДВ у частині, що припадає на відсутні товарно-матеріальні цінності, і ця ж сума була віднесена на витрати звітного періоду.

Якщо винні особи з таких нестач не будуть встановлені чи в позові до них буде відмовлено, то сума нестач списується на фінансовий результат роботи підприємства, тобто складається бухгалтерська проводка Дт 791 "Результат основної діяльності" і Кт 947 "Нестачі і втрати від псування цінностей".

У випадку встановлення винної в нестачі особи, експерт повинен переконатися, що цією особою відшкодовано суму заподіяного збитку.

Сума збитків, які повинні бути відшкодовані винними особами, розраховується, відповідно до "Порядку визначення розміру збитків від розкрадань, нестач, знищення (псування) матеріальних цінностей", затверджених постановою КМУ від 22.01.1996 р., за формулою:

$$P_3 = [(B_B - A) \times I_{\text{інф}} + \text{ПДВ} + A_{\text{зб}}] \times 2 + V_p + V_r, \quad (2.13.1)$$

де P_3 – розмір збитків, грн;

B_B – балансова вартість матеріальних цінностей на момент встановлення факту нестачі, грн;

A – амортизаційні відрахування, грн;

$I_{\text{інф}}$ – загальний індекс інфляції, який розраховується на підставі щомісяця обумовлених Мінстатом України індексів інфляції;

ПДВ – розмір податку на додану вартість, грн;

$A_{\text{зб}}$ – розмір акцизного збору, грн;

V_p – фактичні витрати підприємства для відновлення пошкоджених ТМЦ;

V_r – фактична вартість робіт з відновлення ТМЦ за цінами на день вчинення правопорушення.

Вартість нестач спирту етилового питного, спирту для виготовлення вин і шампанського, спирту коньячного, соків спиртових, визначається, виходячи з оптової ціни підприємства-виробника, з врахуванням акцизного збору (за встановленими ставками) та податку на додану вартість.

Для розрахунку заподіяного збитку від нестач цих продуктів, визначена в такий спосіб ціна, збільшується на коефіцієнт 3.

При цьому сума розрахованого збитку в бухгалтерському обліку повинна відобразитися за Дт 375 "Розрахунки з відшкодування завданих збитків" і Кт 716 "Відшкодування раніше списаних активів", а сума нестачі в облікових цінах списується з кредиту 072 "Невідшкодовані нестачі і втрати від псування цінностей". Експерту також треба перевірити, щоб різниця між сумою нестачі товарно-матеріальних цінностей за обліковими цінами і розрахованою сумою збитку була перерахована до бюджету. Сума нестачі за обліковими цінами, що відшкодовується, у бухгалтерському обліку відноситься на фінансовий результат як дохід від відшкодування раніше списаних цінностей, а в податковому обліку ця сума до складу валового доходу підприємства не включається.

2.13.4. Судово-економічна експертиза господарських операцій, пов'язаних з рухом основних засобів

Основні фонди визначають виробничий потенціал будь-якого виробництва. Тому на етапі становлення ринкових відносин і роздержавлення економіки значно збільшилась кількість правопорушень в процесі приватизації державного майна. Це визначає актуальність експертних досліджень, пов'язаних із рухом і використанням основних засобів на сучасному етапі реформування економіки. Причому перед експертом-економістом правоохоронними органами ставляться, як правило, дві групи питань. Перша, це питання, пов'язані з оцінкою вартості основних засобів, друга – питання, пов'язані з оцінкою впливу господарських операцій з основними фондами, на суму податків і зборів, що сплачуються підприємством.

Причому, в період паралельної дії Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств" у редакції від 22.05.1997 р. і П(с)БУ 7 "Основні засоби", затвердженого наказом Мінфіну України № 92 від 27.04.2000 р., вирішення цих двох груп питань базується на основі двох абсолютно різних видів обліку: бухгалтерського і податкового.

Основними завданнями судово-економічної експертизи стану і операцій з основним и засобами є:

установлення правильності документального оформлення операцій з надходження. Переміщення та використання основних засобів;

установлення відповідності відображення в бухгалтерському обліку операцій з основними засобами вимогам чинних нормативно-правових актів із бухгалтерського обліку та звітності;

установлення наявних фактів порушення чинного законодавства щодо правомірності та обґрунтування управлінських рішень відповідальних працівників підприємства в разі придбання, використання, реалізації і ліквідації окремих об'єктів основних засобів;

установлення посадової особи, яка відповідальна за здійснення та документальне оформлення незаконної господарської операції з основними засобами;

перевірка правильності віднесення окремих об'єктів до основних засобів;

перевірка правильності нарахування амортизації, своєчасність та повнота її віднесення до витрат підприємства;

установлення правильності визначення і списання збитків, що були понесення внаслідок ліквідації неповною мірою амортизованих об'єктів;

перевірка правильності введення обліку операцій, пов'язаних із реалізацією непотрібного і зайвого обладнання;

визначення впливу операцій з основними засобами на оподатковуваний прибуток.

Джерелами інформації для дослідження операцій з основними фондами є:

акти прийому-передачі та акти ліквідації основних засобів;

інвентарні картки, описи інвентарних карток з обліку основних засобів, інвентарні списки основних засобів за місцем їхнього розташування та експлуатації;

матеріали інвентаризації та індексацій основних засобів;

таблиці для розрахунку амортизації та зносу основних засобів;

дефектні акти, кошториси та плани капітального (поточного) ремонту основних засобів;

проектно-кошторисна документація реконструкції та модернізації об'єктів основних фондів;

експертні оцінки майна підприємства;

баланс (форма № 1) і звіт про власний капітал (форма № 4) фінансові звітності.

Вартісну межу розмежування необоротних активів на основні засоби та малоцінні необоротні матеріальні активи підприємство може встановити самостійно, що повинно бути зафіксовано в наказі про облікову політику.

Тому на початку дослідження експерт-економіст повинен встановити правомірність віднесення окремих об'єктів до основних фондів. Причому він повинен пам'ятати, що об'єкт основних засобів визнається активом (і відповідно відображається в балансі та бухгалтерському обліку) тільки в тому випадку, якщо існує імовірність того, що підприємство в майбутньому отримує економічні вигоди від його використання і його вартість може бути точно визначена.

Основні засоби – матеріальні активи, у тому числі запаси корисних копалин, наданих у користування ділянок надр (крім вартості землі, незавершених капітальних інвестицій, автомобільних доріг загального користування, бібліотечних і архівних фондів, матеріальних активів, вартість яких не перевищує 2 500 гривень, невиробничих основних засобів і нематеріальних активів), що призначаються платником податку для використання у господарській діяльності платника податку, вартість яких перевищує 2 500 гривень і поступово зменшується у зв'язку з фізичним або моральним зносом та очікуваний строк корисного використання (експлуатації) яких з дати введення в експлуатацію становить понад один рік (або операційний цикл, якщо він довший за рік)

Придбані (створені) основні засоби зараховуються на баланс підприємства за первісною вартістю. Одиницею обліку основних засобів є об'єкт основних фондів.

Первісною вартістю основних засобів, внесених у статутний фонд підприємства, є погоджена засновниками (учасниками) підприємства їх **справедлива вартість**, тобто сума, за якою може бути здійснений обмін цього об'єкта в результаті операції між обізнаними, зацікавленими сторонами.

На момент переходу підприємства на нові національні стандарти балансова (залишкова) вартість кожного об'єкта основних фондів визначалася за формулою:

$$B = B_0 \times (1 - p_i \times N_a)^{mi}, \quad (2.13.2)$$

де B – балансова (залишкова) вартість одиниці основних засобів на момент переходу на П(с)БУ;

B_0 – балансова (залишкова) вартість цього ж об'єкта на 1 липня 1997 року;

p_i – понижуючий коефіцієнт до норми амортизаційних відрахувань i -того періоду (встановлювався відповідними постановами КМУ);

N_a – квартальна норма амортизації одиниці основних засобів відповідної групи;

i – порядковий номер періоду, протягом якого понижуючий коефіцієнт не змінювався;

m – кількість повних кварталів експлуатації даної одиниці основних засобів.

Для перевірки точності балансової (залишкової) вартості експерт-економіст повинен перевірити матеріали індексацій вартості основних засобів, які повинні були проводити всі підприємства, незалежно від форм власності за станом на 1 травня 1992 року, на 1 січня 1995 року і на 1 квітня 1996 року; правильність застосовуваних норм амортизаційних відрахувань і понижуючих коефіцієнтів до них. Треба також пам'ятати, що до 1 липня 1997 року амортизація основних засобів нараховувалася лінійним методом від первісної вартості кожного об'єкта за нормами, введеними у дію з 1 січня 1991 року.

З переходом на національні П(с)БУ нарахування амортизації здійснюється протягом терміну корисного використання (експлуатації) об'єкта, який встановлюється підприємством самостійно при визнанні цього об'єкта активом (при зарахуванні на баланс), і припиняється на період його модернізації, добудування і реконструкції, пов'язаних із поліпшенням об'єкта, що приводить до збільшення майбутніх економічних вигод, очікуваних від використання об'єкта.

Амортизації підлягають:

витрати на придбання основних засобів, нематеріальних активів та довгострокових біологічних активів для використання в господарській діяльності;

витрати на самостійне виготовлення (створення) основних засобів, нематеріальних активів, вирощування довгострокових біологічних активів для використання в господарській діяльності, в тому числі витрати на оплату заробітної плати працівникам, які були зайняті на виготовленні (створенні) основних засобів та нематеріальних активів;

витрати на проведення ремонту, реконструкції, модернізації та інших видів поліпшення основних засобів, що перевищують 10 відсотків сукупної балансової вартості всіх груп основних засобів, що підлягають амортизації, на початок звітнього року;

витрати на капітальне поліпшення землі, не пов'язане з будівництвом, а саме іригацію, осушення та інше подібне капітальне поліпшення землі; капітальні інвестиції, отримані платником податку з бюджету, у вигляді цільового фінансування на придбання (створення) об'єкта інвестування (основного засобу, нематеріального активу) за умови визнання доходів пропорційно сумі нарахованої амортизації за таким об'єктом; сума переоцінки вартості основних засобів, проведеної відповідно до ст. 146 Податкового Кодексу;

вартість безоплатно отриманих об'єктів енергопостачання, газо- і теплозабезпечення, водопостачання, каналізаційних мереж, побудованих споживачами на вимогу спеціалізованих експлуатуючих підприємств згідно з технічними умовами на приєднання до вказаних мереж або об'єктів;

вартість основних засобів, безоплатно отриманих або виготовлених чи споруджених за рахунок коштів бюджету або кредитів, залучених Кабінетом Міністрів України чи під гарантії Кабінету Міністрів України, у разі виконання зобов'язань за гарантією Кабінетом Міністрів України;

вартість безоплатно отриманих для експлуатації підприємствами залізничного транспорту загального користування основних засобів транспортної інфраструктури, що перебували на балансі інших підприємств;

вартість основних засобів, визначена на рівні звичайної ціни, отриманих у концесію відповідно до Закону України "Про особливості передачі в оренду чи концесію об'єктів централізованого водо-, теплопостачання і водовідведення, що перебувають у комунальній власності".

Не підлягають амортизації та повністю відносяться до складу витрат за звітний період витрати платника податку на:

утримання основних засобів, що знаходяться на консервації;

ліквідацію основних засобів;

придбання (виготовлення) сценічно-постановочних предметів вартістю до 5 тисяч гривень театральнo-видовищними підприємствами – платниками податку;

витрати на виробництво національного фільму та придбання майнових прав інтелектуальної власності на національний фільм.

Не підлягають амортизації та проводяться за рахунок відповідних джерел фінансування:

витрати бюджетів на будівництво та утримання споруд благоустрою та житлових будинків, придбання і збереження бібліотечних і архівних фондів;

витрати бюджетів на будівництво та утримання автомобільних доріг загального користування;

витрати на придбання та збереження Національного архівного фонду України, а також бібліотечного фонду, що формується та утримується за рахунок бюджетів;

вартість гудвілу;

витрати на придбання/самостійне виготовлення та ремонт, а також на реконструкцію, модернізацію або інші поліпшення невиробничих основних засобів.

Термін "невиробничі основні засоби" означає необоротні матеріальні активи, які не використовуються в господарській діяльності платника податку.

Амортизація основних засобів нараховується із застосуванням таких **методів**:

1) **прямолінійного**, за яким річна сума амортизації визначається діленням вартості, яка амортизується, на строк корисного використання об'єкта основних засобів;

2) **зменшення залишкової вартості**, за яким річна сума амортизації визначається як добуток залишкової вартості об'єкта на початок звітного року або первісної вартості на дату початку нарахування амортизації та річної норми амортизації. Річна норма амортизації (у відсотках) обчислюється як різниця між одиницею та результатом кореня ступеня кількості років корисного використання об'єкта з результату від ділення ліквідаційної вартості об'єкта на його первісну вартість;

3) **прискореного зменшення залишкової вартості**, за яким річна сума амортизації визначається як добуток залишкової вартості об'єкта на початок звітного року або первісної вартості на дату початку нарахування амортизації та річної норми амортизації, яка обчислюється відповідно до строку корисного використання об'єкта і подвоюється.

Метод прискореного зменшення залишкової вартості застосовується лише при нарахуванні амортизації до об'єктів основних засобів, що входять до груп 4 (машини та обладнання) та 5 (транспортні засоби);

4) **кумулятивного**, за яким річна сума амортизації визначається як добуток вартості, яка амортизується, та кумулятивного коефіцієнта. Кумулятивний коефіцієнт розраховується діленням кількості років, що залишаються до кінця строку корисного використання об'єкта основних засобів, на суму числа років його корисного використання;

5) **виробничого**, за яким місячна сума амортизації визначається як добуток фактичного місячного обсягу продукції (робіт, послуг) та виробничої ставки амортизації. Виробнича ставка амортизації обчислюється діленням вартості, яка амортизується, на загальний обсяг продукції (робіт, послуг), який підприємство очікує виробити (виконати) з використанням об'єкта основних засобів.

Класифікація груп основних засобів та інших необоротних активів і мінімально допустимих строків їх амортизації наведена в табл. 2.13.1.

Таблиця 2.13.1

Класифікація груп основних засобів та інших необоротних активів і мінімально допустимих строків їх амортизації

Групи	Мінімально допустимі строки корисного використання, років
1	2
Група 1 – земельні ділянки	–
Група 2 – капітальні витрати на поліпшення земель, не пов'язані з будівництвом	15
Група 3 – будівлі,	20
споруди,	15
передавальні пристрої	10
Група 4 – машини та обладнання	5
з них:	
електронно-обчислювальні машини, інші машини для автоматичного оброблення інформації, пов'язані з ними засоби зчитування або друку інформації, пов'язані з ними комп'ютерні програми (крім програм, витрати на придбання яких визнаються роялті, та/або програм, які визнаються нематеріальним активом), інші інформаційні системи, комутатори, маршрутизатори, модулі, модеми, джерела безперебійного живлення та засоби їх підключення до телекомунікаційних мереж, телефони (в тому числі стільникові), мікрофони і рації, вартість яких перевищує 2 500 грн	2
Група 5 – транспортні засоби	5

1	2
Група 6 – інструменти, прилади, інвентар (меблі)	4
Група 7 – тварини	6
Група 8 – багаторічні насадження	10
Група 9 – інші основні засоби	12
Група 10 – бібліотечні фонди	–
Група 11 – малоцінні необоротні матеріальні активи	–
Група 12 – тимчасові (нетитульні) споруди	5
Група 13 – природні ресурси	–
Група 14 – інвентарна тара	6
Група 15 – предмети прокату	5
Група 16 довгострокові біологічні активи	7

Платники податку всіх форм власності мають право проводити переоцінку об'єктів основних засобів, застосовуючи щорічну індексацію вартості основних засобів, що амортизується, та суми накопиченої амортизації на коефіцієнт індексації, який визначається за формулою:

$$K_i = [I_{(a-1)} - 10] : 100 , \quad (2.13.3)$$

де $I_{(a-1)}$ – індекс інфляції року, за результатами якого проводиться індексація.

Якщо значення K не перевищує одиниці, і індексація не проводиться.

Збільшення вартості об'єктів основних засобів, що амортизується, здійснюється станом на кінець року (дату балансу) за результатами якого проводиться переоцінка та використовується для розрахунку амортизації з першого дня наступного року.

Крім того, експерт повинен перевірити, щоб у певних операціях з основними засобами з метою оподаткування застосовувалися звичайні ціни.

Звичайна ціна – це ціна продажу товарів (робіт, послуг) продавцем, включаючи суму нарахованих (сплачених) відсотків, вартість іноземної валюти, яка може бути отримана у випадку їх продажу особам, що не пов'язані з продавцем при звичайних умовах ведення господарської діяльності

Чинним законодавством встановлені такі випадки застосування звичайних цін до операцій з основними фондами:

у випадку ліквідації основних фондів за самостійним рішенням підприємства;

при безоплатній передачі основних засобів осіб, не зареєстрованій в якості платника податку;

у випадку переводу основних засобів до складу невиробничих фондів.

Зазначені правила не поширюються на випадки, коли основні фонди ліквідуються в зв'язку з їх знищенням, руйнуванням чи крадіжкою, або в тих випадках, коли підприємство подає податковому органу відповідний документ про переробку об'єкта основних засобів, внаслідок чого такий об'єкт у подальшому не може використовуватися за своїм первісним призначенням. У цих випадках експерт повинен звернути увагу на відображення в обліку оприбуткування придатних для використання деталей і матеріалів, отриманих від ліквідації об'єкта основних засобів.

Експерту-економісту необхідно також перевірити матеріали інвентаризації основних засобів і звернути увагу на точність визначення збитків, які підлягають відшкодуванню винними особами. Цей збиток розраховується згідно з пунктом 2 Порядку визначення розмірів збитків від розкрадання, нестач, знищення (псування) матеріальних цінностей, затвердженого постановою КМУ № 116 від 22.01.1996 р. (див. формулу 1.6.1) виходячи з балансової вартості об'єкта основних засобів за мінусом амортизаційних відрахувань, але не нижче 50 відсотків від балансової вартості на момент встановлення факту нестачі

2.13.5. Судово-економічна експертиза операцій з нарахування та виплати заробітної плати

Основні економічні, правові й організаційні положення оплати праці визначені Конституцією України, Законом України "Про оплату праці", Кодексом законів про працю України (КЗпП) та іншими, розробленими на їх основі документами. Разом із тим, в умовах реформування економіки України найбільш часто змінюється саме нормативна база з питань оплати праці, тому експерт-економіст повинен постійно стежити за цими змінами і враховувати їх у своїй практичній діяльності.

Основними завданнями, які вирішуються у процесі судово-економічної експертизи операцій, пов'язаних із розрахунками з оплати праці, є:

- перевірка правильності встановлення тарифних ставок та окладів робітникам підприємств, установ та організацій;
- перевірка стану розрахунків з оплати праці;
- контроль за правильністю визначення заробітку робітників, які перебувають на почасовій оплаті праці;
- перевірка законності та правильності нарахування виплат та утримань із заробітної плати, а також порядку нарахування внесків у Пенсійний фонд та фонди державного соціального страхування;
- перевірка та підтвердження достовірності розрахункових та платіжних відомостей із заробітної плати;
- установлення причин, які сприяли вчиненню корисливих зловживань.

Основними джерелами інформації для дослідження питань з оплати праці є:

- накази і розпорядження про прийом на роботу, звільнення та надання відпусток працівникам, договори, контракти, документи обліку персоналу, особисті картки працівників, посадові інструкції;
- документи з обліку виробітку готової продукції та здачі її на склад; рапорти, наряди, табелі обліку робочого часу;
- документи, що надають право на одержання додаткової оплати праці, нарахування премій, надання допомоги, субсидій та компенсацій;
- розрахункові та платіжні відомості;
- реєстри аналітичного та синтетичного обліку заробітної плати;
- звітність підприємства з трудових показників та розрахунків із державними цільовими фондами.

Як правило, **перевірка розрахунків з оплати праці починається з аналізу штатної дисципліни.**

Більшість працівників підприємства оформляються на роботу на підставі трудових договорів. Укладається трудовий договір, як правило, шляхом оформлення наказу або розпорядження про зарахування на роботу, тобто підписання двостороннього трудового договору є скоріше виключенням, ніж правилом. Тому експерту на початковому етапі дослідження необхідно перевірити накази про зарахування працівників до штату підприємства.

Експерт-економіст також повинен **перевірити законність оплати праці працівників, що працюють за сумісництвом.** Необхідно відзначити,

що робота за сумісництвом також здійснюється на основі трудового договору.

При цьому експерту треба пам'ятати, що згідно з Положенням про умови роботи за сумісництвом, затвердженого постановою КМУ 12.09.1993 р, **забороняється** робота за сумісництвом керівникам державних підприємств, їх заступникам, керівникам структурних підрозділів (цехів, лабораторій), за винятком наукової, викладацької, медичної і творчої діяльності.

Слід зазначити, що всі правові взаємини, пов'язані з укладанням і виконанням трудового договору, регулюються Кодексом законів про працю України (КЗпП).

Певні види робіт можуть виконуватися на основі угод (договорів) цивільно-правового характеру, які часто плутають із трудовим договорами (особливо з трудовим договором, що укладається на час виконання визначеної роботи). До таких угод цивільно-правового характеру, умови яких дуже схожі з обов'язками, що покладаються на сторони за трудовими договорами, відносяться договори підряду, комісії, доручення та інші угоди.

У випадках укладання угод цивільно-правового характеру правовідносини між учасниками регулюються Цивільним Кодексом України (ЦК) та цивільним законодавством. Усі ці особливості трудових взаємин повинні враховуватися експертом-економістом при перевірці операцій з нарахування і виплати заробітної плати (винагороди) працівникам підприємства.

В умовах ринкової економіки порядок оплати праці, величина норм і розцінок у більшості випадків (крім окремих державних організацій) визначається безпосередньо на підприємстві. Тому експерту необхідно перевірити, чи регламентовані в установчих документах повноваження органів управління щодо встановлення форм оплати праці на підприємстві. Крім того, порядок розрахунків із працівниками, затверджені норми і розцінки повинні обов'язково документально підтверджуватися окремим наказом або рішенням ради засновників.

При перевірці правильності встановлення тарифних ставок і окладів працівникам підприємств, організацій і установ України експерту треба керуватися рекомендаціями постанови КМУ "Про єдині тарифні умови оплати праці працівників і службовців масових професій та посад" і відповідними додатками до нього, де наводиться єдина тарифна сітка оплати праці працівників масових професій і переліки професій з віднесенням їх до розрядів тарифної сітки. Особливо важливим є такий контроль у бюджетних організаціях, де розмір посадових окладів керівників

і фахівців встановлюється постановою КМУ "Про упорядкування умов оплати працівників окремих галузей бюджетної сфери". Більш детально трудові відносини і соціально-економічні інтереси працівників і власників підприємства можуть бути регламентовані в колективних договорах. Тому експерт-економіст при дослідженні операцій з оплати праці повинен враховувати додаткові гарантії та пільги, які можуть бути передбачені колективним договором, порівняно з чинним законодавством.

Перевірка стану розрахунків з оплати праці починається із зіставлення показників поточної і річної звітності з даними аналітичного і синтетичного обліку заробітної плати.

Для контролю за правильністю визначення заробітку працівників на погодинній оплаті праці використовуються показники табельного обліку. Перевіряючи в цехах і відділах постановку цього обліку, експерту треба встановити, чи підтверджуються в табелях дані про час роботи та перерв за поважних причин, відповідними виправдувальними документами (листочками про тимчасову непрацездатність, наказами про надання відпусток, довідками лікувальних установ, повістками військкоматів тощо). Для робочих, які знаходяться на відрядній системі оплати праці, насамперед, необхідно зіставити показники виробітку, прийняті для розрахунку заробітної плати, з фактичними даними про здачу готової продукції на склад або деталей суміжникам.

На думку більшості фахівців в області контролю, об'єктом особливої уваги експерта повинні стати дані про обсяги виконаних ремонтних і будівельних робіт. Перевірка з метою встановлення приписок за цими видами робіт вимагає спеціальних знань, як в області технології, так і в проектно-кошторисній справі. Тому для проведення експертної оцінки правильності складання кошторисів та визначення фактичних обсягів будівельних і ремонтних робіт експерт-економіст може скористатися послугами експертів інших галузей знань. Слід зазначити, що на підприємствах недержавної форми власності потреби в таких експертизах значно скорочуються.

Якщо в процесі перевірки встановлені факти виконання робіт і оплати праці за договорами підряду, то необхідно з'ясувати і перевірити такі моменти:

наявність обставин, що обумовили необхідність виконання робіт сторонніми особами;

відповідність фактично виконаного обсягу робіт обсягу, зазначеному в договорі й акті приймання виконаних робіт;

факт одержання грошей безпосередніми виконавцями в повному обсязі.

Після точного визначення фактичних обсягів робіт і зіставлення їх з обсягами, зазначеними в договорі, експерт-економіст за допомогою слідчого повинен встановити, чи дійсно ці роботи виконувалися сторонніми особами. Тому в договорі підряду обов'язково повинні бути зазначені всі дані про виконавців: прізвище й ініціали, серія і номер паспорта, домашня адреса, номер телефону.

Для перевірки правильності нарахування виплат, що передбачені чинним законодавством за не пророблений час, експерт повинен перевірити відповідність розрахунків затвердженому постановою КМУ Порядку визначення середньої заробітної плати. До таких виплат відносяться: оплата тарифних, додаткових і навчальних відпусток або виплата компенсацій за невикористану відпустку; виплати за виконання державних та громадських обов'язків у робочий час, а також залучення працівників для виконання військових обов'язків; оплата вихідної допомоги та збереження середнього заробітку на період працевлаштування; виплати допомоги з тимчасової непрацездатності і допомозі при вагітності та родах; оплата службових відряджень, днів звільнення донорів і часу проведення медоглядів, а також оплата днів змушених прогулів.

Склад виплат, що враховуються при численні середньої заробітної плати, визначається Інструкцією зі статистики заробітної плати, затвердженій наказом Міністерства статистики України. Розрахунок середньої заробітної плати для оплати тарифних, додаткових і навчальних відпусток (при навчанні без відриву від виробництва), а також видачі компенсацій за невикористану відпустку здійснюється виходячи з виплат за останні 12 календарних місяців перед місяцем надання відпустки.

В усіх інших випадках збереження середньої заробітної плати і розрахунку допомоги з тимчасової непрацездатності середньомісячна заробітна плата повинна розраховуватися за останні два календарних місяці роботи. Якщо працівник проробив менш двох місяців, то середня заробітна плата розраховується за фактично відпрацьований час. При цьому експерту треба враховувати, що у випадках законодавчого підвищення тарифних ставок і посадових окладів, заробітна плата й інші виплати,

які враховуються при розрахунку середнього заробітку, повинні коригуватися на коефіцієнт їхнього підвищення.

Порядок надання відпусток регулюється Законом України "Про відпустки". Тому експертом-економістом повинен бути перевірений порядок оплати відпусток у частині їхньої тривалості, а також законність і правильність створення резерву на оплату відпусток робітників, який включається в собівартість продукції та наданих послуг.

При перевірці нарахувань допомоги з тимчасової непрацездатності, крім контролю правильності визначення середнього заробітку, експерт повинен звернути увагу на те, чи є на підприємстві належним чином оформлені листки про тимчасову непрацездатність, чи правильно встановлений стаж роботи і відповідно розмір допомоги. Треба також виявити (якщо вони є) випадки невиправданої виплати за той же самий час заробітної плати та допомоги із тимчасової непрацездатності тому самому працівнику. При цьому експерту-економісту необхідно перевірити джерела нарахування допомоги з тимчасової непрацездатності. Так, Законом України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування в зв'язку з тимчасовою втратою працездатності і витратами, обумовленими народженням та похованням" від 18.01.2001 р., встановлено новий підхід у нарахуванні виплат із тимчасової непрацездатності.

Допомога з тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві, виплачується за рахунок Фонду соцстраху застрахованим особам на більшості підприємств тільки із шостого дня непрацездатності. Перші ж п'ять днів тимчасової непрацездатності повинні оплачуватися власником або уповноваженим їм органом за рахунок коштів підприємства.

Відповідно до чинного законодавства України (Законів "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", "Про зайнятість населення", "Про статус та соціальний захист громадян, що постраждали від Чорнобильської катастрофи" та ін.) багатьом категоріям громадян повинна призначатися державна допомога. Список таких виплат постійно змінюється. Умови видачі, розмір допомоги, джерела фінансування і порядок виплати такої допомоги періодично визначаються відповідними постановами КМУ. Тому експерт-економіст, керуючись законодавчими актами, що діяли протягом досліджуваного періоду, та іншими нормативними документами, повинен вибірково перевірити обґрунтованість нарахування таких виплат та їх розмір.

Одночасно з правильністю нарахування експерт повинний перевірити законність і правильність утримань із заробітної плати. Відповідно до чинного законодавства бухгалтерія підприємства повинна проводити такі види утримань:

- податку з доходів фізичних осіб;
- страхових внесків до Пенсійного фонду;
- збору до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття;
- збору до Фонду загальнообов'язкового державного страхування у зв'язку із тимчасовою втратою працездатності;
- профспілкових внесків (на основі заяв працівників);
- аліментів (за виконавчими листами судових органів);
- за брак і завданий підприємству матеріальний збиток;
- за наданий кредит;
- інші види добровільних утримань за заявами працівників.

Відповідальним етапом експертного дослідження є перевірка достовірності розрахункових і платіжних відомостей із заробітної плати. З цією метою, записи в них вибірково звіряються з документами оперативного обліку особового складу відділу кадрів, із даними табельного обліку в окремих цехах і службах. Це дозволяє виявити випадки видачі заробітної плати підставним і вигаданим особам. Найбільш ретельно повинні перевірятися документи з нарахування і видачі заробітної плати особам, оформленим на роботу за сумісництвом і працівників позаоблікового складу. При цьому експерт повинен порівнювати підписи працівників у відомостях на одержання заробітної плати з їхніми підписами на заявах про прийом на роботу.

З 1 січня 2001 року набрав сили Закон України "Про компенсацію громадянам втрат частини доходів у зв'язку з порушенням термінів їх виплати". Тому при затримці виплати заробітної плати працівникам, експерту необхідно перевірити, чи діє на підприємстві, що перевіряється, механізм компенсації доходів.

Одночасно з перевіркою правильності нарахування заробітної плати експерт повинний перевірити і порядок нарахування роботодавцями внесків у цільові фонди, базою для визначення яких є фактичні витрати на оплату праці найманих робітників, а саме:

- Пенсійного фонду;

Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття;

Фонду соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності;

Фонду соціального страхування від нещасливих випадків на виробництві і професійних захворювань.

Здійснюючи перевірку розрахунків за цими зборами, експерт зобов'язаний перевірити:

правильність нарахування внесків і визначення страхових тарифів, законність використання пільг;

своєчасність перерахування коштів до цільових фондів;

правильність відображення в обліку операцій з нарахування та сплати зазначених зборів.

2.13.6. Судово-економічна експертиза операцій, пов'язаних з обігом цінних паперів

З розвитком ринкових відносин в економічному житті нашої країни усе більш широкого обігу набувають різні види цінних паперів. Однак збільшення операцій на ринку цінних паперів України не повною мірою забезпечується розробкою надійних ринкових регуляторів і механізму контролю їх обігу. Тому в сучасних умовах значно збільшується кількість правопорушень в операціях з цінними паперами. Методика ж експертного дослідження питань, пов'язаних з обігом цінних паперів, має свої специфічні особливості, які обумовлені складною і несистематизованою законодавчою і нормативною базою.

Важливою особливістю контролю операцій з цінними паперами є необхідність комплексного розгляду питань, пов'язаних з їх обігом, не тільки як складного предмета судово-економічної експертизи, але і самі ці папери повинні при цьому оцінюватися експертом як самостійний об'єкт дослідження. Все це вимагає від експерта застосування в ході дослідження значного обсягу спеціальних знань про емісію та обіг цінних паперів, а також про особливості оподаткування здійснюваних із ними операцій.

*Відповідно до Закону України "Про цінні папери і фондову біржу" від 24.06.1991 р., **цінні папери** – це грошові документи, які засвідчують право володіння або відносини позики, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, та їхнім власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або відсотків, а також можливість передачі грошових та інших прав, що випливають з цих документів, іншим особам*

Виготовлення і використання цінних паперів у підприємницькій діяльності регулюється Законом України "Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні" та нормативно-правовими актами, виданими Кабінетом Міністрів, Національним банком і Міністерством фінансів України, а також Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку.

Відповідно до чинного законодавства в Україні можуть випускатися та обертатися такі види цінних паперів: акції, облігації внутрішніх державних і місцевих позик, облігації підприємств, державні казначейські білети, ощадні сертифікати, векселі.

Основними завданнями експертизи операцій з цінними паперами є перевірка законності їх випуску, реєстрації, обертання, використання і збереження, правильності нарахування дивідендів і відсотків їхнім користувачам, дотримання законодавства щодо їх оподаткування таких операцій.

На першому етапі експертизи необхідно провести формальну **перевірку бланків цінних паперів**. Такі бланки можуть виготовлятися тільки спеціалізованими ділянками на поліграфічних підприємствах, які мають необхідне устаткування, технологію, матеріали, рівень кваліфікації фахівців, умови збереження, обліку і транспортування матеріалів, напівфабрикатів і готової продукції. Тому експерту-економісту необхідно перевірити, чи мають суб'єкти підприємницької діяльності, що виготовляють або ввозять бланки цінних паперів відповідну ліцензію Міністерства фінансів України. Самостійне виготовлення бланків цінних паперів підприємствами та банками забороняється. Якщо у експерта-економіста виникнуть які-небудь сумніви щодо доброякісності досліджуваних бланків цінних паперів, він вправі зажадати у слідчого, прокурора чи суду, призначення відповідної технічної експертизи документів.

Крім того, відповідно до чинного законодавства, **професійна діяльність на ринку цінних паперів**, у тому числі посередницька діяльність з випуску та обігу цінних паперів, повинна здійснюватися юридичними та фізичними особами винятково на підставі спеціальних дозволів (ліцензій). Тому експерт повинен також перевірити наявність таких ліцензій у підприємств і громадян, які здійснювали таку професійну діяльність із цінними паперами.

Особливості дослідження питань, пов'язаних з емісійними операціями підприємств, також обумовлені тим, що Законом "Про оподаткування прибутку підприємств" у редакції від 22.05.1997 р. встановлені різні режими оподаткування операцій з випуску корпоративних цінних паперів (акцій) і цінних паперів, що засвідчують відносини позики (ощадних сертифікатів, векселів).

Наприклад, оподаткування операцій акціонерних товариств із власними акціями, здійснюється в порядку, встановленому для прямих інвестицій. Тому сума коштів, що надходять від акціонерів як сплата придбаних ними акцій, не включається до складу валового доходу, однак експерт повинен перевірити цільове використання коштів, які надходять від цих операцій.

Підприємство **має право на випуск акцій** тільки з моменту реєстрації цього випуску в Державній комісії з цінних паперів та фондового ринку. Тому при перевірці операцій з емісії цінних паперів експерту необхідно перевірити наявність у підприємства посвідчення про реєстрацію випуску акцій. Якщо підприємство випускає привілейовані акції, то експерт-економіст повинен перевірити, щоб сума таких акцій не перевищувала десяти відсотків статутного фонду акціонерного товариства. На цьому ж етапі дослідження експерту для цілей оподаткування необхідно перевірити правильність розподілу в обліку підприємства, що здійснює емісію акцій, номінальної вартості розповсюджених акцій і суми емісійного доходу, тобто суми перевищення доходів від первинної емісії власних акцій над їх номінальною вартістю.

Підприємства й організації можуть купувати акції, облігації, ощадні сертифікати тільки за рахунок власних коштів. Тому експерт-економіст повинен перевірити, щоб для придбання таких цінних паперів не використовувалися кредити банків та інші позичкові кошти.

Аналіз експертної практики з питань, пов'язаних з обертанням цінних паперів, показує, що з метою повного та всебічного вивчення

обставин справи експерт-економіст у процесі дослідження повинен вирішити такі завдання:

визначити коло операцій, що попадають під визначення торгівлі цінними паперами;

дослідити повноту й обґрунтованість відображення доходів і витрат від торгівлі цінними паперами;

перевірити своєчасність відображення в податковому обліку валових доходів і валових витрат від торгівлі цінними паперами.

Вирішення цих завдань обумовлено тим, що відповідно до ст. 7 Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств", операції з торгівлі цінними паперами відносяться до операцій особливого виду. Тому з метою оподаткування підприємство повинне вести окремий облік фінансових результатів операцій з торгівлі цінними паперами і деривативами.

Емітент іменних цінних паперів зобов'язаний забезпечити ведення **реєстру власників** таких паперів. Діяльність з ведення такого реєстру здійснює емітент або реєстратор. Якщо кількість іменних цінних паперів емітента перевищує 500 (максимальне число для самостійного ведення реєстру), емітент зобов'язаний доручити ведення реєстру спеціальному реєстратору шляхом укладання спеціального договору. Причому ведення реєстру повинні здійснювати працівники, які мають спеціальні кваліфікаційні сертифікати Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку. Тому експерт повинен перевірити порядок ведення реєстру іменних цінних паперів (наявність атестованого працівника або договору з реєстратором).

З метою встановлення достовірності пред'явлених на дослідження цінних паперів експерт-економіст повинен перевірити повноту заповнення їх реквізитів. Так, сертифікат акції повинен мати такі реквізити:

найменування цінного папера;

найменування емітента та його місцезнаходження;

код випуску цінного папера;

серія і номер сертифіката;

серія і номер акції;

дата випуску;

тип і категорія акції;

номінальна вартість;

ім'я власника;

розмір статутного фонду акціонерного товариства на день випуску акцій;

термін виплати дивідендів;

підпис керівника або іншої уповноваженої особи;

реквізити реєстратора.

Крім того, відповідно до Правил виготовлення бланків цінних паперів і документів строгої звітності, затверджених спільним наказом Мінфіну № 98 від 25.11.1993 р., СБУ від 15.11.1993 р. і МВС України № 740 від 24.11.1993 р., крім реквізитів, встановлених для кожного виду цінних паперів, бланки цінних паперів повинні мати такі реквізити підприємства виготовлювача:

повне чи скорочене найменування підприємства, що виготовило бланки цінних паперів або його код;

номер замовлення;

дату випуску (рік і квартал).

До акції може додаватися купонний лист на виплату дивідендів, що повинен мати такі дані:

порядковий номер купона на виплату дивідендів;

порядковий номер акції, за якою виплачуються дивіденди;

найменування акціонерного товариства;

рік виплати дивідендів.

При перевірці операцій з виплати дивідендів експерт-економіст повинен пам'ятати, що джерелом їхньої виплати може бути тільки загальний прибуток акціонерного товариства. При цьому розмір дивідендів, що приходить на прості акції, щорічно визначається на зборах акціонерів і вказується у відсотках до номінальної вартості акції.

2.13.7. Судово-економічна експертиза при виявленні та розслідуванні правопорушень, пов'язаних з ухиленням від сплати податків

Основним завданням чинного законодавства в умовах ринкової економіки є захист законних інтересів держави, підприємців і споживачів у господарській сфері. Як показує юридична практика останніх років, становлення ринкових відносин в Україні пов'язане зі збільшенням числа господарських злочинів і появою нових для нашої країни правопорушень

у сфері економіки. Однак найбільшу питому вагу серед правопорушень у сфері економіки займають порушення податкового законодавства.

Стаття 212 КК передбачає, що навмисне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, що входять в систему оподаткування, введених у встановленому законом порядку, вчинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності, або особою, що займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи чи будь-якою іншою особою, яка зобов'язана їх сплачувати, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах:

карається штрафом від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на термін до трьох років.

Ті самі діяння, вчинені за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у великих розмірах:

караються штрафом від п'ятисот до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Діяння, передбачені частинами першої або другою цієї статті, вчинені особою, раніше судимою за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів в особливо великих розмірах караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років із конфіскацією майна.

Особа, яка вперше вчинила діяння, передбачені частиною першою та другою цієї статті, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона до притягнення до кримінальної відповідальності сплатила податки, збори (обов'язкові платежі), а також відшкодувала шкоду, завдану державі їх несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня).

Суб'єктом відповідальності за злочини, передбачені ст. 212 КК, є посадові особи підприємства чи організації, на яких покладені обов'язки,

пов'язані з веденням бухгалтерського обліку, обчисленням і сплатою податків, складанням податкових декларацій та розрахунків тощо. Цими особами, як правило, є керівники підприємств, їх заступники, головні бухгалтера та їх заступники.

Під значним розміром коштів слід розуміти – суми податків, зборів і інших обов'язкових платежів, які в тисячу і більше разів перевищують встановлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян, під великим розміром коштів слід розуміти суми податків, які у три тисячі і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян, під особливо великим розміром коштів слід розуміти суми податків, які у п'ять тисяч і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Оскільки несплата податків і зборів, кваліфікується як шкода, заподіяна державі, то її розмір і характер, відповідно до ст. 64 КПК, підлягають доказу в процесі проведення досудового слідства та при розгляді справи в суді. При виникненні сумнівів у правильності обчислення сум несплачених податків, ставиться питання про призначення судово-економічної експертизи.

Одночасно з пом'якшенням кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, Законом України "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами", який набрав чинності з 1 квітня 2001 року, значно ускладнилася система штрафних санкцій за порушення податкового законодавства. Крім того, цю і без того складну систему штрафів заплутують різні підзаконні акти різних податкових контролюючих органів. А це викликає значне збільшення звертань платників податків у господарські суди з приводу неправильного застосування до них штрафних санкцій податковими органами. Оскільки вирішення цих питань потребує спеціальних знань, то, практично, з кожної такої справи господарським судом призначається судово-економічна експертиза.

Такі експертизи повинні встановити: чи допущено платником податку приховування об'єктів оподаткування, яким способом вчинене це приховування; чи відповідає ведення бухгалтерського та податкового обліку на підприємстві вимогам чинних нормативних актів; чи вплинули виявлені порушення у веденні обліку на обчислення сум, що підлягають оподаткуванню; чи не допущені перекручування в обліку сум валових витрат і валових доходів підприємства; чи підтверджується документально

донарахування сплати податків і зборів; чи правильно застосовані штрафні санкції до платників податків і зборів.

Основними матеріалами, що направляються для дослідження експерту-економісту, у таких випадках є:

1. Оригінал акту про перевірку фінансово-господарської діяльності підприємства, організації чи установи державною податковою інспекцією з усіма додатками. Причому цей акт повинен бути оформлений відповідно до вимог ДПА України "Про порядок оформлення і реалізації документальних перевірок про дотримання податкового і валютного законодавства суб'єктами підприємницької діяльності – юридичними особами" № 266 від 01.06.1998 р.

2. Письмові пояснення керівника, головного бухгалтера й інших посадових осіб за висновками перевірки.

3. Вилучені оригінали документів, облікових реєстрів, форми фінансової та податкової звітності, що підтверджують факти виявлених правопорушень при сплаті податків.

4. Відомості про наявне на підприємстві майно; дані про наявність і рух коштів на його рахунках у банку.

5. Інші матеріали справи (договори, угоди, аудиторські висновки, висновки інших судових експертиз тощо).

Додатковими джерелами інформації у таких справах є показання свідків, якими, як правило, є працівники податкової адміністрації, тому що вони безпосередньо здійснюють контроль за виконанням податкового законодавства суб'єктами підприємництва. Крім того, у своєму дослідженні у якості джерел доказів експерт-економіст може використовувати зафіксовані в протоколах свідчення деяких категорій працівників підприємств і організацій, в яких були вчинені правопорушення. До таких категорій відносяться працівники бухгалтерій, складів, секретарі, водії, вантажники, працівники охорони та інші. З їх свідчень можна отримати відомості про порядок ведення на підприємстві бухгалтерського та податкового обліку, обставинах здійснення окремих господарських операцій, місцях зберігання матеріальних цінностей, коштів, бухгалтерських та інших документів, які підтверджують факти правопорушень.

Судово-економічна експертиза повинна ретельно дослідити результати перевірки, проведеної працівниками податкової інспекції, проаналізувати використання ними всіх можливих методів і прийомів дослідження

даних бухгалтерського та податкового обліку, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків, зборів та інших обов'язкових платежів.

Зокрема, при дослідженні акта про перевірку фінансово-господарської діяльності підприємства державною податковою інспекцією, експерт, насамперед, повинен звернути увагу на правильність його оформлення. Акт і всі додатки до нього повинні бути підписані службовою особою податкової інспекції, керівником і головним бухгалтером підприємства чи організації, що перевірялися. У ньому повинні міститися такі відомості:

коли, ким, на підставі якого документа і за який період проводилася перевірка;

які виявлені недоліки у веденні бухгалтерського та податкового обліку і складанні фінансової звітності, у чому конкретно вони проявилися і як вплинули на приховування об'єктів оподаткування, хто є відповідальним за ці порушення;

у розрізі звітних періодів, – які види податків не були сплачені, у яких сумах, на підставі якого чинного законодавчого акта визначено їх розмір, в які строки вони повинні були бути сплачені;

розмір нанесених державі збитків, з чого вони склалися за звітними періодами;

чи проводилася перевірка фінансової та податкової звітності за той же період іншими способами, ким конкретно і які її результати.

При дослідженні представленої інформації експерту необхідно враховувати, що податкове законодавство України є нестабільним і постійно змінюється, як у частині об'єктів оподаткування, так і в частині наданих пільг окремим категоріям платників податків. Тому при розгляді матеріалів, експерт повинен точно встановити, який законодавчий акт діяв у період, коли мало місце ухилення від сплати податку. Якщо порушення мало місце в період дії як одного, так і іншого закону, то суму несплачених податків треба обчислювати окремо за кожен період, у якому діяв той чи інший закон.

Характерною рисою правопорушень, пов'язаних з ухиленням від сплати податків є те, що хоча вони і носять прихований характер, але дії порушників, як правило, знаходять своє відображення в первинних документах, облікових регістрах і звітних формах, складених нерідко з порушенням вимог, що пред'являються до організації бухгалтерського і податкового обліку та звітності в Україні. Відомості цих вилучених,

у встановленому законом порядку з архіву підприємства документів, є основою для висновку експерта-економіста з розглянутої справи. До таких документів відносяться: установчі документи підприємства (статут, установчий договір, посвідчення про реєстрацію, зокрема, як платників різних видів податків і зборів); документи з обліку касових і розрахункових операцій (прибуткові і видаткові касові ордери, касові звіти, книги обліку розрахункових операцій і розрахункові книжки, платіжні доручення, виписки банку, картки зі зразками підписів осіб, які мають право розпоряджатися коштами підприємства); документи з обліку матеріальних цінностей (товарно-транспортні накладні, рахунки-фактури, доручення, картки складського обліку); накази, розпорядження, протоколи загальних зборів, службова переписка, бухгалтерські документи, реєстри; фінансова звітність (Головна книга, баланси); документи та реєстри податкового обліку (податкові накладні, книги обліку придбання і продажі товарів); податкові декларації та додатки до них.

Ці документи можуть бути вилучені шляхом проведення обшуку або виїмки як на самому підприємстві, так і за місцем проживання його посадових осіб і керівників, а також в установі банку, в страхових компаніях, інших підприємствах і організаціях, з якими підприємство мало господарські зв'язки.

Якщо експерт-економіст виявить, що ухилення від сплати податків вчинено, шляхом внесення у відповідні документи різних виправлень, змін чи доповнень, а також шляхом виправлень, підчищень чи підробки підписів, внесення нового тексту в заповнений документ, то він має право направити слідчому клопотання про призначення техніко-криміналістичної експертизи документів. Висновок такої експертизи може бути дуже важливим для розгляду питань, поставлених перед експертом-економістом, тому що сьогодні склалася практика, коли керівники підприємств для досягнення відповідної мети ухилення від сплати податків обмінюються чистими бланками документів із підписами і печатками.

Як правило, проведення судово-економічних та інших експертиз зі справ, пов'язаних з ухиленням від сплати податків, вимагає певного періоду часу, а також пов'язано з витратами значних коштів. Тому призначаються судово-економічні експертизи, як правило, в кінці розслідування і тільки в тих випадках, коли з'ясування всіх обставин за такою справою іншими методами не представляється можливим.

2.13.8. Судово-економічна експертиза зовнішньоекономічних операцій

Глобалізація сучасного світового господарства потребує нових форм в організації зовнішньоекономічної діяльності підприємств України. Це, в свою чергу, ставить більш складні завдання в галузі контролю за проведенням зовнішньоекономічних операцій в рамках міжнародного співробітництва підприємств, які є суб'єктами господарської діяльності різних країн.

Експертна практика свідчить, що для повноти та обґрунтованості експертних досліджень зовнішньоекономічних операцій необхідно дослідити і співставити облікові документи всіх учасників міжнародних зв'язків, як українських суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, так і їх іноземних партнерів (нерезидентів). Такі документи нерезидентів можуть бути представлені в порядку надання правової допомоги правоохоронними органами інших країн за відповідним клопотанням правоохоронних органів України.

Для здійснення зовнішньоекономічної діяльності підприємницькі структури повинні укласти відповідні угоди (контракти), які складаються відповідно до Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність" та інших внутрішніх законів з урахуванням міжнародних угод України. Форми міжнародних угод визначило Міністерство економіки України наказом № 201 від 06.09.2001 р., який затвердив Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів). Тому першим етапом експертного дослідження повинна бути перевірка умов укладених зовнішньоекономічних контрактів та порядок їх виконання всіма сторонами цих угод.

Відповідно до Указу Президента "Про облік окремих видів зовнішньоекономічних угод (контрактів) в Україні" від 07.11.1994 р., підлягають реєстрації міжнародні угоди, які укладені суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності України всіх форм власності і предметом яких є:

а) товари, відношення з реекспорту яких регулюються чинним законодавством та міжнародними договорами України;

б) товари походженням з України, відносно яких міжнародними договорами України передбачені добровільні обмеження експерту з метою запобігання демпінгу;

в) товари походженням з України, імпорт яких в інші держави квотується, ліцензується відповідно до законодавства цих держав чи нормативних актів економічних угруповань, митних союзів;

г) товари походженням з України, імпорт яких до інших держав ліцензується відповідно до законодавства цих держав чи нормативних актів економічних угруповань, митних союзів;

д) товари походженням з України, відносно яких здійснюються антидемпінгові процедури.

На місце реєстрації зовнішньоекономічних контрактів впливають такі фактори, як загальна вартість міжнародної угоди та місце реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності. Документом, який підтверджує реєстрацію угоди, є картка реєстрації-обліку зовнішньоекономічного контракту. Тому експерт-економіст повинен перевірити наявність таких карток у суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють експортно-імпорتنі операції з такими товарами. Конкретний перелік указаних товарів встановлює Міністерство зовнішньоекономічних зв'язків та торгівлі України.

Регулювання експорту та імпорту товарів у сфері зовнішньоекономічних відносин здійснюється за допомогою ліцензування і квотування окремих видів товарів.

***Ліцензування** – це видача і переоформлення ліцензій, тобто документа, що засвідчує права на здійснення визначеного в ньому певного виду зовнішньоекономічної діяльності у зазначений термін, а також контроль за дотриманням ліцензіатами ліцензійних умов, видача розпоряджень про усунення порушень законодавства в сфері ліцензування.*

***Квотування** – це визначення обмеженого обсягу товарів, виражених у натуральних і вартісних одиницях, що дозволено експортувати (імпортувати) у встановлений термін*

При проведенні судово-економічних досліджень експортно-імпорتنих операцій необхідно встановити, чи має суб'єкт зовнішньоекономічної діяльності відповідну ліцензію на експортовані (імпортовані) товари, які підлягають ліцензуванню, а також чи не перевищує фактичний обсяг експортованих (імпортованих) товарів обсягу, який встановлений квотою.

Товари та інші предмети, які переміщуються через митний кордон України, підлягають обов'язковому декларуванню. Процедура декларування, включаючи його форми та перелік даних, які належить оголосити у заяві, визначається Кабінетом Міністрів України. Так, постановою КМУ від 09.06.1997 р. "Про затвердження положення про вантажну митну декларацію" встановлена процедура декларування, а також форма заяви відносно товарів та інших предметів, які переміщуються через митний кордон України у рамках зовнішньоекономічних контрактів.

***Вантажна митна декларація (далі ВМД)** – складений письмово уніфікований адміністративний документ, у якому декларантом заявлена мета переміщення через митний кордон України товарів та інших предметів, містяться точні дані про самі товари й предмети, транспортні засоби, а також інформація, необхідна для здійснення митного контролю, митного оформлення, нарахування митних платежів, формування державної та митної статистики*

На підставі даних, які вказані у ВМД, проводиться нарахування та стягнення встановлених державою податків і зборів, здійснюється валютний контроль, контроль за виконанням умов договорів, ведеться статистика зовнішньоекономічної діяльності України тощо.

Митне оформлення товарів та їх перепустка через митний кордон України може здійснюватися після сплати відповідних митних платежів, до яких відносяться:

- мито та митні збори;
- податок на додану вартість (ПДВ);
- акцизний збір.

Нарахування митних платежів на товари та інші предмети, що підлягають митному обкладанню, провадиться на базі їх **митної вартості**, тобто ціни, яка фактично сплачена або підлягає сплаті за них на момент перетину митного кордону України.

Обчислення митної вартості здійснюється на основі ціни угоди, тобто фактурної вартості товару. Фактурна (контрактна) вартість – це ціна товару, обумовлена в контракті та відповідно в рахунку-фактурі.

Подальший розрахунок митної вартості здійснюється з урахуванням умов поставки товару згідно з інтерпретацією Міжнародних комерційних термінів INCOTERMS, виходячи з того, які витрати включені продавцем до рахунку-фактури й коли вони зроблені – до перетину митного кордону чи після. Знання INCOTERMS є необхідною умовою для вирішення питань визначення митної вартості, а саме: знання того, які витрати поставки включаються продавцем до рахунку-фактури за різних умов поставки. Тому наступним етапом експертного дослідження є перевірка правильності розрахунку митної вартості товарів і точності сплати митних платежів.

Відповідно до Податкового кодексу операції з продажу товарів, що були вивезені (експортовані) за межі митної території України обкладаються ПДВ за нульовою ставкою. Причому, товари вважаються експортованими, якщо їх вивіз засвідчено належним чином оформленою вантажною митною декларацією.

У разі продажу робіт (послуг) нульова ставка ПДВ застосовується лише тоді, якщо такі роботи (послуги) призначені для використання за межами митної території України. Тому експерт-економіст повинен перевірити правильність застосування нульової ставки з ПДВ на експортовані товари (роботи, послуги).

Однією із умов, яка повинна передбачатися у зовнішньоекономічному договорі (контракті), є розділ 7 "Умови платежів". Цей розділ має важливе значення, оскільки визначає спосіб, порядок і терміни здійснення розрахунків, а також гарантії виконання сторонами зовнішньоекономічного договору (контракту) взаємних платежів.

Згідно з вимогами Декрету КМУ "Про систему валютного регулювання і валютного контролю" від 19.02.1993 р., розрахунки між резидентами і нерезидентами в межах торгового обороту здійснюються тільки через уповноважені банки з використанням іноземної валюти як засобу платежу.

Суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності вправі вільно вибирати банківські установи, що будуть вести їх валютні рахунки і проводити розрахунки з іноземними суб'єктами господарської діяльності, самостійно визначати форму розрахунків за зовнішньоекономічними операціями, дотримуючись при цьому вимог чинного законодавства України.

Так, ст. 1 Закону України "Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті" передбачена обов'язковість:

оплати за експортним контрактом;

дотримання певного терміну надходження такої оплати.

Тому експертне дослідження зовнішньоекономічної діяльності повинно передбачати перевірку правильності здійснення розрахунків із міжнародних контрактів, та, особливо, дотримання термінів виконання розрахунків в іноземній валюті.

Одним із видів зовнішньоекономічних операцій є операції з давальницькою сировиною.

Особливістю експертного дослідження зовнішньоекономічних операцій з давальницькою сировиною є наявність різних схем такого виду операцій, а саме:

операції з давальницькою сировиною українських замовників за кордоном, у тому числі вивіз давальницької сировини за межі України з наступним ввезенням готової продукції або з наступною реалізацією готової продукції за межами України;

операції з давальницькою сировиною іноземних замовників на території України, у тому числі ввезення давальницької сировини на територію України з наступним вивозом готової продукції або з наступною реалізацією готової продукції на території України.

При проведенні дослідження експерт-економіст, перш за все, повинен перевірити основні умови, за якими конкретні господарські операції можуть бути віднесені до операцій з давальницькою сировиною. Такими умовами є:

попереднє постачання сировини;

сировина замовника повинна бути основним матеріалом;

сировина замовника повинна складати не менш 20 відсотків загальної вартості готової продукції;

давальницька сировина і готова продукція повинні мати різні коди зовнішньоекономічної діяльності.

У разі потреби для визначення операцій як таких, що відносяться до операцій з давальницькою сировиною, експерт-економіст може направити відповідне клопотання у Торгово-промислову палату України або її регіональне відділення.

2.14. Завершальна стадія судово-економічної експертизи

Професійні компетентності, що формуються за темою

Компетентність, що формується	Знання	Вміння	Компетенція	Автономність, відповідальність
Здатність складати висновок судово-економічної експертизи та розробляти заходи з усунення обставин, що сприяють вчиненню правопорушень	1. Знання структури та висновку експерта-економіста	1. Вміння складати експертний висновок відповідно до процесуальних норм	1. Здатність довести правильність висновку слідчому та сторонам процесу	1. Повна самостійність у виборі методики дослідження і кримінальна відповідальність за завідомо неправдивий висновок
	2. Знання обставин, що зумовлюють або об'легшують скоєння правопорушень	2. Вміння розробляти професійні рекомендації щодо усунення обставин, що сприяють вчиненню правопорушень	2. Здатність довести слідчому (суду) рекомендації щодо усунення обставин, які сприяють здійсненню правопорушень	2. Відповідальність за зміст ухвали суду, в якій зазначаються причини та обставини, які сприяли здійсненню економічних правопорушень

2.14.1. Висновок експерта-економіста та його структура

Процес проведення судово-економічної експертизи закінчується оформленням дослідження у вигляді висновку експерта. Оскільки виконання експертизи є процесуальною дією, то і висновок експерта-економіста повинен відповідати визначеним ст. 101 і ст. 102 КПК, ст. 42 ГПК та ст. 60 ЦПК нормам як за формою, так і за змістом.

Висновок складається на підставі дослідження всіх наданих експерту-економісту матеріалів у межах його компетенції. Він повинен повно та об'єктивно відображати результати проведеного дослідження і підтверджуватися даними первинних документів, облікових реєстрів та звітності підприємства. Через те, що висновок експерта-економіста

є самостійним доказом, він повинен бути чітким, конкретним і зрозумілим для всіх учасників процесу судочинства.

Висновок експерта розглядається керівником експертної установи і направляється особі або органу, які призначили експертизу. Якщо керівник експертної установи не погоджується з позицією експерта, він має право доручити проведення експертизи комісії експертів, до якої включається експерт, із позицією якого він не згоден. Експерти комісії у разі згоди між собою підписують спільний висновок експертизи, а у разі виникнення розбіжностей між членами комісії складається декілька висновків відповідно до позиції експертів.

Висновок експерта-економіста має задовольняти низку вимог, найголовніші з яких наведені на рис. 2.14.1.

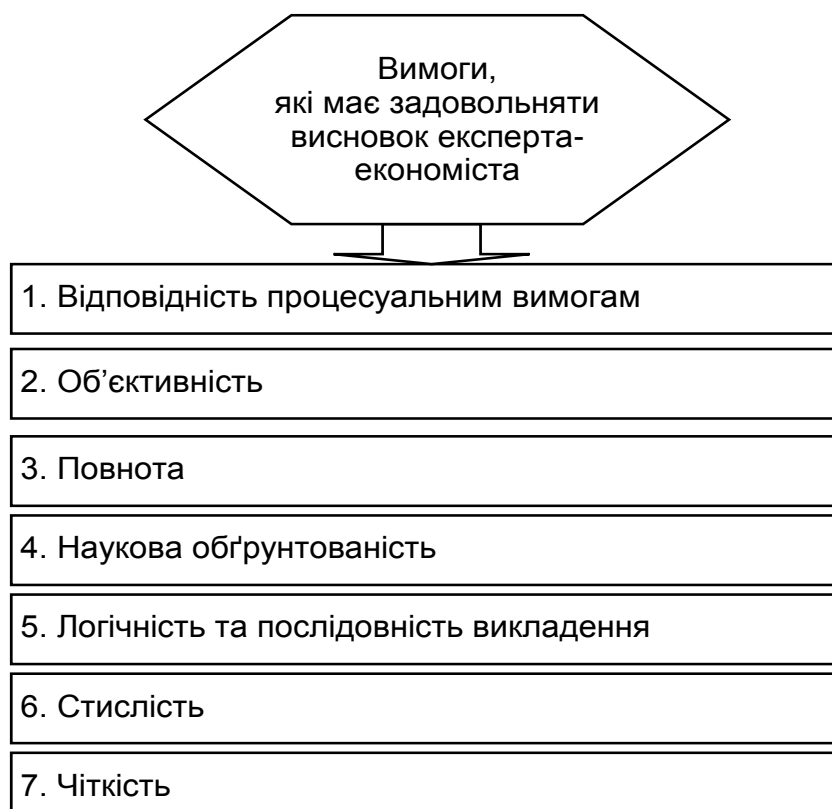

Рис. 2.14.1. Вимоги, що пред'являються до висновку експерта-економіста

Висновок експертизи або повідомлення про неможливість її проведення, які даються поза експертною установою (наприклад, в судовому засіданні), розглядаються керівником установи після надходження матеріалів експертизи до установи. Про зауваження, які виникли у керівника

установи, він може повідомити особу або орган, які призначили експертизу.

Висновок судово-економічної експертизи складається із трьох частин: вступної, досліджувальної та висновків дослідження (додаток І).

У вступній частині висновку експерта-економіста вказуються:

- найменування документа ("Висновок"), його номер, за наявності відповідних підстав – характер експертизи (чи є вона додатковою, повторною, комісійною або комплексною), вид (назва) експертизи, з якою справою (кримінальною, цивільною, господарською, номер справи) вона проводиться;

- дата складання висновку;

- дата надходження постанови (ухвали), об'єктів і матеріалів справи до експертної установи (її найменування), експерта (його ім'я, прізвище, по батькові);

- найменування і дата складання документа, на підставі якого виконується експертиза (постанова, ухвала), та найменування особи (посада, прізвище, ініціали) або органу, яка призначила експертизу;

- перелік об'єктів, що підлягають дослідженню, та зразків (у разі надходження);

- відомості про надані матеріали справи (у тому числі вид (назва) матеріалів (документів) та кількість аркушів);

- спосіб доставки та вид упаковки досліджуваних об'єктів із зазначенням у необхідних випадках відомостей про те, чи впливав спосіб упаковки на їх збереженість;

- перелік питань (дослівно у формулюванні постанови чи ухвали), які внесено на вирішення експертизи; якщо питання у постанові (ухвалі) сформульовано неясно або редакція питання в постанові (ухвалі) не відповідає Науково-методичним рекомендаціям із питань підготовки і призначення судових експертиз, але зміст завдання експертові зрозумілий, то після наведення питання в редакції постанови (ухвали) про призначення експертизи він може дати відповідні роз'яснення і викласти питання в редакції, що відповідає згаданим Рекомендаціям; якщо поставлено декілька питань, експерт має право згрупувати їх і викласти в послідовності, яка забезпечує найбільш доцільний порядок дослідження; якщо деякі питання, що містяться у постанові (ухвалі), вирішувались при проведенні експертиз різних видів, – відомості (експертна установа, номер та дата висновку) про ці експертизи; якщо питання, які поставлені

на вирішення експертизи, доцільно вирішувати в іншому порядку, ніж той, що визначений у постанові (ухвалі) про призначення експертизи, – указується, у якому порядку вирішуватимуть ці питання;

- питання, які вирішуються експертом у порядку експертної ініціативи;

- при наявності в постанові (ухвалі) про призначення експертизи питань, які не відносяться до предмета експертизи або не входять до компетенції експерта, – указуються причини, з яких ці питання не вирішувались;

- дані про експерта (експертів): посада, клас судового експерта, науковий ступінь та вчене звання, прізвище, ім'я та по батькові, освіта, експертна спеціальність, стаж експертної роботи, номер свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта;

- попередження експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку за ст. 384 Кримінального кодексу України (в необхідних випадках – за відмову від надання висновку за ст. 385 Кримінального кодексу України);

- дату направлення клопотання експерта про надання додаткових матеріалів, дату надходження додаткових матеріалів або відомостей про наслідки розгляду клопотання; обставини справи, які мають значення для надання висновку, з обов'язковим зазначенням джерела їх отримання;

- у ході проведення експертиз указуються відомості про первинну (попередні) експертизу (прізвища, ініціали експертів, назва експертної установи чи місце роботи експертів, номер і дата висновку експертизи, зміст заключних висновків первинної (попередніх) експертизи; зміст питань, які були поставлені перед експертом на повторне вирішення, а також мотиви призначення повторної експертизи, які зазначені в постанові (ухвалі) про її призначення); у разі, якщо такі мотиви в постанові (ухвалі) відсутні, про це робиться відповідний запис;

- при проведенні комісійних та комплексних експертиз зазначається голова комісії (провідний експерт);

- відомості про процесуальні підстави та осіб, які були присутні під час проведення досліджень (прізвища, ініціали, процесуальний статус);

- нормативні акти та література, які використовувались експертом при вирішенні поставлених питань, із зазначенням, відповідно, їх дати, номери прийняття, редакції та бібліографічних даних.

У дослідницькій частині висновку експертизи описується весь процес дослідження в тій послідовності, в якій вказані питання, а також дається обґрунтування висновку експерта. Побудова цього розділу залежить від завдання, отриманого експертом-економістом від слідчого чи суду.

На початку розділу експерт повинен підкреслити, що всі надані йому матеріали були ним розглянуті та досліджені. Кожному питанню, яке вирішується експертом, має відповідати певний розділ досліджувальної частини. Якщо декілька питань тісно пов'язані між собою, хід їх вирішення може описуватись в одному розділі.

Висновки, що зроблені експертом-економістом із кожного питання, викладаються приблизно в такій послідовності:

обставини, що стали предметом судово-економічної експертизи, досліджені документи та матеріали справи;

як оформлені ці документи в бухгалтерському обліку;

стислі посилання на свідчення обвинувачених та інших осіб;

дослідження матеріалів справи на підставі наданих документів;

опис виявлених порушень;

період, протягом якого вони здійснювалися;

розмір завданих збитків;

обставини, що сприяли здійсненню чи приховуванню порушень;

посадові особи, відповідальні за завдану шкоду та припущені порушення.

Дослідницька частина повинна включати:

- відомості про стан об'єктів дослідження, застосовані методи (методики) дослідження, їх реєстраційний номер, умови їх використання;

- посилання на ілюстрації, додатки та необхідні роз'яснення до них;

- експертну оцінку результатів дослідження.

Опис процесу застосування інструментальних методів дослідження та проведення експертних експериментів можуть обмежуватись викладенням кінцевих результатів. У зазначених випадках графіки, діаграми, таблиці, матеріали експертних експериментів мають зберігатись у наглядних експертних провадженнях і на вимогу осіб, які призначили експертизу (дослідження), можуть надаватись їм для ознайомлення.

Узагальнення та оцінка результатів окремих досліджень, які є підставою для формулювання висновків, можуть викладатися у синтезуючому розділі дослідницької частини висновку експерта.

У дослідницькій частині висновку повторної експертизи вказуються причини розбіжностей з результатами попередніх експертиз, якщо такі розбіжності мали місце.

У заключній частині висновки дослідження викладаються у вигляді відповідей на поставлені питання в такій послідовності, в якій вони викладені у його вступній частині. На кожне з поставлених питань має бути дана відповідь по суті або вказано, з яких причин це питання неможливо вирішити.

У разі, якщо заключний висновок не може бути сформульований у стислій формі, допускається посилення на результати досліджень, викладених у дослідницькій частині.

Висновок експертизи оформлюється на бланку експертної установи і підписується експертами-економістами, які проводили дослідження, та засвідчується печаткою експертної установи. Якщо до висновку експертизи додаються схеми, таблиці, діаграми тощо, вони також підписуються експертами та засвідчуються печаткою експертної установи. Зразок висновку експерта-економіста наведений в додатку И.

Якщо експерт не є працівником державної спеціалізованої установи і працює на професійній основі самостійно, він засвідчує наданий ним висновок своїм підписом і печаткою із зазначенням ідентифікаційного номера.

Висновок комплексної експертизи складається з урахуванням таких особливостей:

у вступній частині додатково зазначаються прізвище голови експертної комісії і дані про попередні експертизи, якщо їх результати мали значення для вирішення питання перед комплексною експертизою;

дослідження, які проводилися окремими експертами, описуються у відповідних розділах досліджувальної частини із зазначенням прізвищ експертів;

узагальнення та оцінка результатів досліджень фіксується у синтезувальному розділі досліджувальної частини висновку.

Спільний висновок експертизи підписується експертами, які брали участь у сукупній оцінці результатів усіх досліджень і дійшли згоди.

У випадку, якщо згоди між ними не було досягнуто, складається декілька висновків експертизи (за кількістю точок зору) або один, у якому вступна і досліджувальна частини підписуються всіма експертами, а заключна – окремими експертами під відповідними висновками досліджень.

Висновок експертизи та додатки до нього складаються у двох екземплярах, один з яких направляється особі або органу, які призначили експертизу, а другий залишається в експертній установі.

При проведенні повторної експертизи співробітниками однієї експертної установи висновок і додатки до нього складаються:

- у двох примірниках – у разі, якщо висновки повторної експертизи повністю підтверджують висновки первинної (попередньої) експертизи. Перший примірник направляється органу або особі, яка призначила експертизу, другий – оформлюється як наглядове провадження і залишається в архіві експертної установи, що проводила повторну експертизу;

- у чотирьох примірниках – у випадку непідтвердження (повністю або частково) повторною експертизою висновків первинної (попередньої) експертизи. Перший примірник направляється органу або особі, яка призначила експертизу, другий – оформлюється як наглядове провадження і залишається в архіві експертної установи, що проводила повторну експертизу, третій – направляється до експертної установи, яка проводила первинну (попередню) експертизу, четвертий – направляється до Міністерства юстиції України.

На повторні експертизи складаються контрольні картки, які надсилаються у термін до 5 днів установі (службі), у якій виконувалась первинна (попередня) експертиза, та до Міністерства юстиції України. Один примірник картки залишається в експертній установі, що проводила повторну експертизу.

При проведенні експертиз експертами декількох експертних установ наглядові провадження оформлюються у кількості, яка відповідає числу установ, що були зайняті в її проведенні.

Висновки експерта (експертів) з додатками направляються особі або органу, яка призначила експертизу, керівником експертної установи (керівником провідної експертної установи).

Висновок експертизи, яка виконується під час судового розгляду, складається з урахуванням таких винятків:

у вступній частині висновку не вказується запис щодо попередження експерта про відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку (такий запис робиться в протоколі судового засідання);

якщо з питань, які вирішувалися під час судового розгляду, проводилася експертиза на попередніх стадіях процесу, і експерт згоден з її результатами, він вправі послатися на них.

Копія висновку експертизи, проведеної під час судового розгляду, разом із копією ухвали суду про її призначення подається експертом до експертної установи.

Якщо судом і слідчим вичерпані всі можливості отримання необхідних експерту-економісту документів, котрі, за його думкою, не можуть бути замінені іншими, а наявних даних недостатньо для складання висновку, експертом складається **повідомлення про неможливість проведення експертизи**. Воно складається і в тих випадках, якщо поставлене перед експертом-економістом питання виходять за межі його спеціальних знань.

Повідомлення про неможливість подання висновку складається також із трьох частин: вступної, мотивувальної та заключної. Вступна частина оформлюється відповідно до загальних вимог, які були зазначені. Але у повідомленні про неможливість надання висновку експерт-економіст попереджується лише про кримінальну відповідальність за ст. 385 КК за відмову від виконання обов'язків і злісне ухилення від явки за вимогою слідчого чи суду.

У мотивувальній частині викладаються причини, які обумовили неможливість надання висновку.

У заключній частині вказується про неможливість надання висновку.

Повідомлення про неможливість подання висновку оформлюється на бланку експертної установи, підписується експертом; підпис у заключній частині засвідчується відбитком печатки експертної установи.

Повідомлення про неможливість надання висновку складається у двох примірниках. Один примірник керівник експертної установи надсилає особі або органу, яка призначила експертизу, а другий – оформлюється як наглядове провадження і залишається в архіві експертної установи.

Якщо таке повідомлення надається під час судового розгляду, воно складається і підписується експертом у двох примірниках, один з яких подається до суду, а другий – керівникові експертної установи.

Якщо з одних питань експерт може дати відповідь, а з інших є підстави для повідомлення про неможливість надання висновку, складається один документ – висновок експерта. У цьому випадку експерт попереджається про кримінальну відповідальність за статтями 384, 385 Кримінального кодексу України.

Експертні дослідження, їх хід і результати викладаються у висновок спеціаліста із зазначенням спеціалізації останнього.

Висновок спеціаліста складається за структурою та за змістом висновку експерта за такими винятками:

- особа, яка проводить дослідження, іменується не експертом, а спеціалістом;
- у вступній частині висновку зазначається, хто і коли звернувся до установи чи безпосередньо до спеціаліста із замовленням про проведення дослідження;
- опускається запис, який стосується відповідальності особи, що проводить дослідження, за надання завідомо неправдивого висновку.

Предмети та документи, що були об'єктами експертного дослідження, підлягають поверненню особі або органу, яка призначила експертизу, разом із висновком експертизи або повідомленням про неможливість надання висновку.

2.14.2. Етапи оцінки висновку експерта-економіста слідчим, судом, адвокатом та іншими учасниками процесу

Згідно зі ст. 94 КПК та ст. 62 ЦПК суд, прокурор і слідчий оцінюють докази за своїм внутрішнім переконанням, яке базується на всебічному, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, та керуючись законом та правосвідомістю. Тобто *висновок експерта-економіста не має наперед встановленої сили* та переваги над іншими джерелами доказів, навіть у справах з економічних правопорушень. Однак інколи всупереч закону висновки експертів розглядаються як докази, що мають перевагу над іншими, без належної їх перевірки й оцінки, або правоохоронні органи переоцінюють доказове значення висновків експертів.

У зв'язку з цим **висновок експерта-економіста повинен бути оцінений** слідчим, адвокатом і судом. **Процес оцінки експертного висновку** складається із декількох етапів:

1. Перевірка дотримання вимог законодавства при призначенні експертизи, котра повинна встановити такі питання:

чи є компетентним експерт-економіст у вирішенні поставлених перед ним питань, чи не вийшов він за межі своєї компетенції;

чи не була проведена експертиза особою, яка підлягає відводу, з причин, вказаних у процесуальних кодексах;

чи були дотримані права учасників процесу при призначенні та проведенні експертизи;

чи не порушувався процесуальний порядок при отриманні документів для експертного дослідження;

чи були дотримані процесуальні форми оформлення висновку експерта.

2. Перевірка достовірності та достатності таких даних для проведення експертного дослідження та дачі висновку.

3. Оцінка наукової обґрунтованості експертної методики дослідження.

4. Перевірка та оцінка повноти висновку повинна встановити:

повноту виконання експертного завдання, тобто повноту відповідей експерта на всі поставлені питання та обґрунтованість відмов, дати відповіді на деякі питання;

повноту дослідження всіх наданих експерту матеріалів;

повноту опису ходу та результатів дослідження.

5. Визначення коректності посилань на нормативно-правові акти та інструктивні матеріали.

6. Обґрунтованість експертного висновку та його узгодженість з іншими джерелами доказів.

7. Виявлення можливих помилок та протиріч, які можуть бути в експертному висновку.

Ознайомившись з висновком експерта-економіста, слідчий, згідно зі ст. 201 КПК України, може допитати експерта для отримання роз'яснення або доповнення до висновку, про що складається протокол. Такий допит може мати місце й у зв'язку з неповним описом процесу дослідження, нечітким викладом у документі окремих думок, наявністю у висновку не роз'яснених спеціальних бухгалтерських термінів і формулювань. Експерт може бути також допитаний з метою уточнення його компетенції і кваліфікації, даних про його стосунки з особами, зацікавленими в наслідках експертизи, тощо

Таким чином, висновок експерта-економіста в кримінальному, цивільному та господарському процесах може оцінюватися всіма учасниками судового розгляду.

2.14.3. Установлення та усунення обставин, що сприяють здійсненню правопорушень, при проведенні судово-економічної експертизи

Згідно зі ст. 23 та ст. 64 КПК при проведенні попереднього слідства, дізнання та розгляду справи в суді виявленню та доказу підлягають також обставини, що сприяли здійсненню злочинів. У цьому зв'язку висновок експерта-економіста має важливе значення для вирішення правоохоронними органами завдань, пов'язаних із попередженням правопорушень.

У межах своєї компетенції *експерт-економіст може виявити обставини, що сприяли здійсненню правопорушень* в економічній сфері, а також намітити заходи з їх усунення. Висновок експерта може містити вказівки на конкретні обставини, що обумовили чи полегшили скоєння господарських правопорушень. Зокрема, при дослідженні організації бухгалтерського обліку на підприємстві експерт-економіст може встановити відповідність чи не відповідність дій окремих посадових осіб вимогам Закону "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні" та національним Положенням (стандартам) бухгалтерського обліку, виявити порушення правил оформлення первинних документів, процесу документообігу, методики складання бухгалтерських записів і організації внутрішнього контролю, які полегшили розкрадання майна, та інших злочинів.

Експерт-економіст дає свої рекомендації тільки на підставі аналізу первинних документів, облікових реєстрів та звітності підприємства, використовуючи свої спеціальні знання і не торкаючись при цьому юридичної відповідальності посадових осіб за створення ними умов, що сприяли здійсненню правопорушень. Зокрема, при дослідженні причин, які сприяли утворенню нестач товарно-матеріальних цінностей, експерт може вказати, чи мали місце порушення строків і правил проведення інвентаризацій, неправильне оформлення первинних документів із руху матеріалів, неповне оприбуткування матеріальних цінностей, неправильне застосування норм природної втрати, порушення правил ведення касових операцій тощо. При цьому необхідно підкреслити, які нормативно-правові акти, інструкції, положення порушені, вказати характер цих порушень та винних у цьому осіб.

Тому при призначенні судово-економічної експертизи слідчий або суд, виходячи з конкретних обставин справи, зобов'язані поставити перед експертом питання про те, які порушення, зміни чи відхилення від встановленого порядку ведення бухгалтерського обліку і звітності, організації внутрішнього контролю та аудиту сприяли скоєнню правопорушень, і які заходи необхідно вжити для їх попередження. Якщо суд (слідчий) не поставив таких питань чи поставив їх не в повному обсязі, експерт-економіст, за своєю ініціативою, може додатково викласти ці питання у своєму висновку.

Для дослідження таких питань експерту-економісту можуть знадобитися додаткові матеріали: акти попередніх ревізій, перевірок та інвентаризацій, копії наказів керівництва організації за результатами проведеного контролю, додаткові пояснення керівника підприємства, головного бухгалтера, матеріально відповідальних і посадових осіб, контролерів-ревізорів та інших працівників із цих питань. За вимогою експерта-економіста йому повинні бути надані необхідні додаткові матеріали.

Установивши порушення та недоліки в організації обліку і контролю, що сприяли здійсненню правопорушень у господарській сфері, експерт-економіст може рекомендувати у своєму висновку необхідні заходи щодо їх усунення. Ці рекомендації повинні бути обґрунтовані та конкретні, але при цьому втручання експерта в оперативну фінансово-господарську діяльність підприємства не припускається.

Слідчий (суд) при аналізі висновку експерта-економіста вирішує питання – наскільки повно виявлені експертом обставини, що відносяться до організації бухгалтерського та внутрішнього контролю, які сприяли здійсненню правопорушень, чи підтверджуються вони матеріалами справи, а також перевіряє обґрунтованість заходів, щодо усунення цих негативних обставин

При відсутності сумнівів в обґрунтованості висновку експерта-економіста суд може внести окрему ухвалу із зазначенням заходів, що будуть направлені на усунення причин і обставин, які сприяли здійсненню економічних правопорушень.

Питання, тести та ситуаційні завдання для перевірки знань студентів

Контрольні запитання для самодіагностики

Розділ 1. Контроль та захист економічної безпеки діяльності підприємства

1.1. Сутність національної безпеки держави

1. Що характеризує термін "глобальна міжнародна безпека"?
2. Як визначається термін "національна безпека" законодавством України?
3. Які нормативно-правові акти складають правову основу національної безпеки України?
4. Досягнення яких цілей передбачає реалізацію державної політики національної безпеки?
5. Що таке національні інтереси?
6. На яких принципах базується політика національної безпеки України?
7. Які існують об'єкти та суб'єкти національної безпеки.?
8. Які основні загрози національній безпеці України?
9. Які основні напрями державної політики у внутрішньополітичній сфері?
10. Які є пріоритетні напрямки реформування інститутів сектору безпеки?
11. Які завдання необхідно виконати в Україні для прискорення реалізації судової реформи?
12. Що повинна забезпечувати державна політика в інформаційній сфері?
13. Які основні напрямки забезпечення сприятливих зовнішніх умов для безпеки держави?
14. Які постають питання енергетичної безпеки держави?
15. У яких напрямках повинен здійснюватися розвиток системи управління національною безпекою України?
16. Які існують пріоритетні напрями фінансування реалізації політики національної безпеки?

1.2. Економічна безпека України, її зміст та рівні

1. Що таке економічна безпека?
2. Які фактори стримують економічний розвиток України?
3. Що таке індикатори економічної безпеки? Перерахувати порогові значення індикаторів економічної безпеки.
4. Які існують складові економічної безпеки?
5. Які є внутрішні загрози економічній безпеці?
6. Які існують зовнішні загрози економічній безпеці України?
7. Які наслідки існування тіньової економіки в Україні?
8. Охарактеризуйте сучасну економічну злочинність.
9. Які є рівні економічної безпеки?
10. Що таке галузева та регіональна економічна безпека?
11. Що таке особиста економічна безпека?
12. Що таке економічна безпека підприємства?

1.3. Суб'єкти забезпечення економічної безпеки

1. Які існують законодавчі та нормативно-правові акти України з питань економічної безпеки?
2. Які основні умови реалізації національної політики економічної безпеки?
3. Які функції центральних органів влади у забезпеченні економічної безпеки?
4. Які існують заходи захисту економічної безпеки?
5. У чому полягає сутність контролю економічної безпеки?
6. Що є предметом і об'єктом контролю економічної безпеки?
7. Які функції правоохоронних органів у забезпеченні економічної безпеки?
8. Яка роль контролюючих органів в системі економічної безпеки?
9. Які функції підрозділів економічної розвідки та контррозвідки на підприємстві?
10. Які кваліфікаційні вимоги пред'являються до персоналу служби безпеки підприємства?
11. Які існують джерела отримання інформації про фірми-конкуренти?
12. Які завдання інформаційно-аналітичної роботи служби безпеки підприємства?
13. Які основні методи збирання розвідувальної інформації?
14. Які є нормативні документи, що забезпечують право підприємства на забезпечення власної економічної безпеки?

15. Які існують стратегії захисту економічної безпеки розвитку підприємства?

16. Охарактеризувати основні завдання організаційно-управлінського механізму економічної безпеки розвитку підприємства.

17. У чому полягає сутність ситуаційного підходу до формування базових процедур прийняття рішень з економічної безпеки?

18. Які основні причини виникнення загроз, що порушують економічну безпеку розвитку підприємства?

1.4. Перевірка фінансової безпеки підприємства

1. Що таке фінансова безпека підприємства?

2. Охарактеризувати поняття "сталості" роботи підприємства.

3. У чому полягає зміст адаптації структури?

4. Які існують загальні індикатори фінансової безпеки підприємства? Які їх порогові значення?

5. Охарактеризувати першу та другу групи факторів і показників (індикаторів), які застосовуються у країнах із розвинутою ринковою економікою для оцінки рівня фінансової безпеки.

6. Якими методами визначається фінансова сталість підприємства?

7. Які загрози фінансовій безпеці підприємства виникають при залученні позикових коштів?

8. Які основні етапи контролю кредиторської заборгованості підприємства.

9. Які існують умови формування інвестиційної привабливості національної економіки?

10. Що таке "моніторинг"?

11. Які існують небезпеки для роботи вітчизняних підприємств із боку іноземних інвесторів?

12. Які питання повинен вирішувати моніторинг залучення іноземного капіталу?

13. У чому полягає фінансова стратегія розвитку підприємства?

14. Яке основне призначення контролінгу?

15. Які причини зумовлюють необхідність впровадження контролінгу на сучасних підприємствах?

16. Виконання яких функцій забезпечує контролінг?

17. Які елементи складають систему контролінгу?

18. Які етапи здійснення оперативного контролінгу?

19. Для чого призначена система внутрішнього контролю на підприємстві?

20. Які основні принципи побудови моніторингу фінансової діяльності підприємства?

21. Які основні фактори, що впливають на фінансову безпеку підприємства?

22. Які етапи з погляду фінансової безпеки повинен містити процес прийняття управлінських рішень із проблемних ситуацій під час здійснення інвестицій?

1.5. Контроль матеріальних і трудових ресурсів у системі економічної безпеки

1. Що таке "зони стратегічних ресурсів"?

2. Які ознаки визначають можливі загрози економічній безпеці підприємства з боку постачальників?

3. Які питання необхідно з'ясувати при укладанні договору з будь-якою фірмою?

4. Якими методами повертається прострочена дебіторська заборгованість?

5. Які головні фактори впливають на вибір стратегії позиціонування продукту підприємства?

6. Які загрози економічній безпеці підприємства можуть виникати при проходженні товарів на різних ланцюжках логістичної системи?

7. Які елементи включає в себе логістична інфраструктура?

8. Що розуміють під ризиками (загрозами для економічної безпеки) логістичної системи?

9. Чому складно визначати джерела небезпек економічній безпеці підприємства внаслідок навмисних дій власних працівників?

10. Якими методами може здійснюватися охорона керівництва підприємства?

11. Які попередні заходи необхідно провести для поліпшення охорони співробітників підприємства на роботі та вдома?

12. Які основні види загроз економічній безпеці підприємства від власних співробітників?

13. Основні заходи з відшкодування збитків, які були заподіяні підприємству співробітниками.

14. Що таке інвентаризація?

15. У яких випадках може наступати повна матеріальна відповідальність за шкоду, заподіяну працівником підприємству?

16. Як визначається розмір збитків, що підлягає відшкодуванню винними особами?

17. Що таке HR-технології?

18. Які елементи включає в себе кадрова політика підприємства?

19. За якими напрямками повинна проводитися перевірка кандидатів для роботи на підприємстві?

20. Що таке інформаційна зброя?

21. Які етапи включає методичний підхід до забезпечення інформаційно-психологічної безпеки персоналу підприємства?

22. Які стереотипні елементи повинна включати HR-стратегія будь-якого підприємства?

23. У чому полягає сутність поняття "хед-хантин"?

24. Які основні фактори визначають мотивацію персоналу до праці?

1.6. Оцінка інформаційної безпеки підприємства

1. Які цілі та завдання державної політики інформатизації?

2. Що таке інформація? Які основні її властивості?

3. Що таке електронний документообіг?

4. Що таке конфіденційна інформація?

5. Яка існує класифікація загроз інформаційної безпеки?

6. Яке визначення комерційної таємниці?

7. В яких нормативних документах повинно бути закріплено право підприємства на захист комерційної таємниці?

8. Які внутрішні нормативні документи регламентують режим збереження комерційної таємниці на підприємстві?

9. Які відомості можуть відноситися до комерційної таємниці підприємства?

10. Що таке інформаційна війна? Що розуміють під поняттям "інформаційна мішень"?

11. Які фактори впливають на організацію і протидію інформаційним війнам?

12. Які існують активні та пасивні протидії інформаційним війнам?

1.7. Правовий захист законних інтересів підприємства

1. Що таке правосуддя?

2. Які основні принципи судочинства в Україні?

3. Які функції адвокатури?
4. Що таке письмові докази?
5. Які суди складають судову систему України?
6. Що таке система судів загальної юрисдикції?
7. Що таке апеляційне та касаційне оскарження судового рішення?
8. Що таке третейські суди?
9. Які та права та обов'язки суддів в Україні?
10. Які функції покладаються на прокуратуру?
11. Що розуміють під підсудністю та підвідомчістю?
12. В чому полягає досудове врегулювання спорів?
13. Які справи підвідомчі Господарським судам?
14. Які процесуальні права позивачів і відповідачів у Господарському суді?
15. Які дані повинна містити позовна заява до суду?
16. Якими заходами здійснюється забезпечення позову?
17. Які функції здійснює державний виконавець?
18. Які основні завдання цивільного судочинства?
19. Що таке позовна давність?
20. Які органи розглядають справи про адміністративні правопорушення?
21. Які завдання адміністративного судочинства?
22. Які завдання кримінального судочинства?
23. Що таке оперативно-розшукова діяльність?
24. Які існують приводи до порушення кримінальної справи?
25. Які умови визнання доказів припустимими?
26. Що таке страхування?
27. Які існують основні види добровільного та обов'язкового страхування?
28. Які відомості повинен містити договір страхування?
29. Які обов'язки страховиків та страхувальників?
30. Які існують підстави для припинення договору страхування?

Розділ 2. Теоретичні та організаційно-методичні засади судово-економічної експертизи

2.8. Економічний контроль у правоохоронній діяльності України

1. Що повинна забезпечувати Концепція національної безпеки України?
2. Визначить поняття економічної безпеки держави.

3. Що розуміють під тіньовою економікою?
4. Які основні негативні наслідки розвитку тіньової економіки?
5. Дати визначення економічних злочинів.
6. Які характерні риси мають сучасні економічні злочини?
7. Що є сутністю контролю?
8. Визначити зміст економічного контролю в ринкових умовах.
9. Що є предметом та об'єктом економічного контролю?
10. На яких принципах повинен базуватися економічний контроль?
11. Які основні завдання економічного контролю?
12. Охарактеризувати систему органів, що контролюють фінансово-господарську діяльність в Україні.
13. Які основні завдання Рахункової палати Верховної Ради України?
14. Які основні завдання Державного департаменту фінансового моніторингу?
15. Які функції виконують податкові інспекції в районах і містах?
16. Які об'єкти перевіряють органи державної контрольно-ревізійної служби України?
17. Які основні нормативно-правові акти України регулюють права й обов'язки правоохоронних органів у сфері боротьби з економічною злочинністю?
18. Який порядок взаємодії правоохоронних органів із державними органами, що мають право контролю за дотриманням законодавства України?
19. Які права надані оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності в економічній сфері?
20. Які форми використання спеціальних економічних знань у процесі дізнання, попереднього слідства та судового процесу передбачає Кримінально-процесуальний кодекс України?
21. Яка мета залучення спеціаліста-економіста до слідчих дій?
22. Що розуміється під "зверненням правоохоронних органів" про призначення ревізії?
23. Назвіть характерні відмінності ревізій, що проводяться за зверненнями правоохоронних органів, від планових ревізій?
24. Назвіть основні вимоги, що ставляться до осіб, які беруть участь у проведенні ревізій за зверненнями правоохоронних органів?

2.9. Судово-економічна експертиза, її види та завдання

1. Назвіть основні докази, що використовуються у кримінальному судочинстві.

2. Які види доказів властиві цивільному та господарському судочинству?
3. Що розуміють під науковою і науково-технічною експертизою?
4. Які основні завдання та принципи наукової експертизи?
5. Хто може бути експертом з питань науково-технічної експертизи?
6. Які ознаки відрізняють судову експертизу від експертиз, що здійснюються в інших сферах діяльності?
7. Що є правовою основою проведення судових експертиз?
8. За якими ознаками класифікуються судові експертизи?
9. Дати визначення основної та додаткової експертизи.
10. В яких випадках призначається повторна експертиза?
11. Що таке комісійні та комплексні експертизи?
12. Які види судових експертиз проводяться в експертних установах України?

2.10. Предмет і метод судово-економічної експертизи

1. Що є об'єктом та предметом судово-економічної експертизи?
2. Які характерні питання вирішує судово-економічна експертиза?
3. Які матеріали направляються на дослідження експерту-економісту?
4. Як класифікуються недоброякісні документи?
5. Що таке фальсифіковані документи?
6. Які питання можуть вирішити судово-криміналістичні експертизи при дослідженні бухгалтерських документів?
7. Що таке інтелектуальна підробка документів?
8. Що таке безтоварні та безгрошові документи?
9. В яких випадках експерт може використовувати в процесі дослідження неофіційні документи?
10. Що є методом судово-економічної експертизи?
11. Які загальнонаукові методичні прийоми використовуються при проведенні судово-економічних експертиз?
12. Охарактеризувати сутність загальнонаукових прийомів дослідження.

2.11. Організація судово-економічної експертизи

1. Які нормативно-правові акти визначають порядок призначення і проведення судових експертиз?

2. Які державні спеціалізовані установи здійснюють судово-експертну діяльність в Україні?
3. Яка судово-експертна діяльність здійснюється державними експертними установами?
4. Які основні завдання Міністерства юстиції України з організації експертного забезпечення правосуддя?
5. Що є підставою для проведення експертиз в експертній установі?
6. Які функції виконує Координаційна рада з проблем судової експертизи Міністерства юстиції України?
7. Які платні послуги можуть надаватися науково-дослідними інститутами судових експертиз?
8. Що є метою атестації судового експерта?
9. Хто визначає порядок проведення атестації та присвоєння кваліфікаційних класів судовим експертам?
10. Які функції виконує експертно-кваліфікаційна комісія? Хто входить до її складу?
11. Які дані вносяться до Реєстру атестованих судових експертів?
12. Назвати основні кваліфікаційні вимоги, що пред'являються до експерта-економіста?
13. Які нормативні строки проведення судових експертиз?
14. Як складається план-графік проведення судово-економічної експертизи?
15. Які матеріали направляються на дослідження експерту-економісту?

2.12. Організаційна стадія судово-економічної експертизи

1. В яких випадках судово-економічна експертиза призначається на стадії досудового слідства?
2. Які дані вказуються в постанові про призначення експертизи?
3. Які матеріали надаються слідчим експерту-економісту?
4. Яким вимогам повинні задовольнити питання, що ставляться перед експертом-економістом?
5. Які основні стадії проведення судово-економічних експертиз?
6. Які права має слідчий при проведенні судово-економічних експертиз?
7. В яких випадках експерт може бути викликаний до суду?
8. Як оформлюється ухвала про призначення експертизи в суді?

9. Як розподіляються витрати на проведення судово-економічних експертиз у цивільних справах?

10. Які існують гарантії незалежності судового експерта?

11. Які особи не можуть бути судовими експертами?

12. Яку кримінальну відповідальність може нести особа, що залучається в якості експерта?

13. Які основні права та обов'язки експерта?

14. З яких підстав може бути відведений судовий експерт?

15. Які права при проведенні експертизи має обвинувачуваний?

16. Які дії забороняється виконувати експерту-економісту?

2.13. Дослідницька стадія судово-економічної експертизи

1. Що таке підприємництво?

2. Підприємства яких видів можуть діяти в Україні?

3. З якого моменту підприємство вважається створеним?

4. Які види підприємницької діяльності підлягають ліцензуванню?

5. Які види підприємницької діяльності підлягають патентуванню?

6. Які розділи повинен мати наказ про облікову політику підприємства?

7. Які матеріали направляються експерту-економісту при дослідженні касових і розрахункових операцій?

8. Які основні прийоми дослідження розрахункових операцій?

9. Які основні моменти повинен перевірити експерт-економіст при дослідженні інвентаризаційних описів?

10. Як проводиться взаємний залік нестач і надлишків внаслідок пересортиці?

11. Як списується нестача матеріалів у межах норм природних втрат?

12. Як розраховується сума збитків від нестач, знищення (псування) товарно-матеріальних цінностей?

13. Що є одиницею обліку основних засобів?

14. В яких випадках підприємство повинно здійснювати переоцінку основних засобів?

15. Що відрізняє трудовий договір від цивільно-правових угод?

16. В якому порядку здійснюється обчислення середньої заробітної плати працівників?

17. Які основні види утримань із заробітної плати?

18. Які основні завдання експертизи операцій з цінними паперами?

19. Хто може вести реєстр власників цінних паперів?
20. Хто є суб'єктом відповідальності за ухилення від сплати податків?
21. Які джерела інформації повинен дослідити експерт-економіст при розслідуванні правопорушень, пов'язаних з ухиленням від сплати податків?
22. Яку інформацію містить вантажна митна декларація?
23. Які митні платежі здійснюються під час митного оформлення товарів?
24. Порядок здійснення зовнішньоекономічних рахунків.

2.14. Завершальна стадія судово-економічної експертизи

1. Яким документом оформлюється процес проведення судово-економічної експертизи?
2. З яких частин складається висновок експерта-економіста?
3. Які відомості наводяться у вступній частині висновку експертизи?
4. В якій послідовності викладається процес встановлення фактів у дослідницькій частині висновку?
5. Які особливості має висновок повторної експертизи?
6. В якій формі викладаються результати дослідження експерта-економіста в заключній частині висновку?
7. За якими правилами складається висновок комплексної експертизи?
8. У скількох екземплярах складається висновок експертизи?
9. З урахуванням яких особливостей складається висновок експертизи, яка виконується під час судового розгляду?
10. В яких випадках складається повідомлення про неможливість проведення судово-економічної експертизи?
11. Чи має переваги висновок експерта-економіста перед іншими джерелами доказів у справах з економічних правопорушень?
12. Хто оцінює висновок експерта-економіста?
13. Які етапи включає процес оцінки висновку експерта?
14. На підставі аналізу яких матеріалів базуються рекомендації експерта-економіста щодо усунення обставин, що сприяли здійсненню економічних правопорушень?
15. В якому документі зазначаються заходи, які повинно виконати підприємство для усунення причин і обставин, що сприяли здійсненню економічних правопорушень?

Стереотипні тести для перевірки знань

1. Економічна безпека підприємства – це:

- а) здатність і умови, коли підприємство може протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам у досягненні цілей економічного розвитку;
- б) стан, коли підприємство може тривалий період часу автономно працювати, незважаючи на зриви поставок ресурсів;
- в) незалежність підприємства у питаннях використання свого прибутку.

2. Допорогова економічна безпека – це:

- а) небезпека, що загрожує постачальникам енергоресурсів підприємству;
- б) небезпека, прояви якої супроводжуються втратами, що поновлюються;
- в) небезпека, наслідки якої руйнують економічну систему та унеможливають реалізацію нею своїх соціально-економічних функцій.

3. Стійкість підприємства – це:

- а) забезпечення безперервного постачання матеріальних ресурсів;
- б) стабільність і безперебійність процесів, які протікають на підприємстві, його здатність витримувати негативну дію чинників зовнішнього і внутрішнього середовища;
- в) можливість роботи підприємства у складаних екологічних умовах.

4. Визначити, що не є безпосереднім джерелом економічної безпеки:

- а) техногенні катастрофи;
- б) природні стихійні лиха;
- в) національний менталітет окремих громадян.

5. Процес моніторингу економічної безпеки підприємства – це:

- а) система управління фінансово-господарською діяльністю підприємства;
- б) система організаційних та аналітичних заходів, пов'язаних зі здійсненням постійного спостереження і контролю над станом об'єкта;
- в) система постійної перевірки якості продукції.

6. В якому випадку доцільним є створення системи захисту підприємства:

- а) коли економічний стан підприємства незадовільний;
- б) коли підприємство має проблеми зі збутом продукції;
- в) коли підприємство має високі економічні показники?

7. Що не є об'єктом охорони підприємства:

- а) персонал підприємства;
- б) територія і приміщення підприємства;
- в) моральні якості окремих посадових осіб;
- г) технології та ноу-хау?

8. Умови ділових зустрічей визначає:

- а) той, хто дає згоду на зустріч;
- б) фірма-посередник, яка професійно займається організацією таких зустрічей;
- в) той, хто прохає про зустріч.

9. Комерційна таємниця підприємства – це:

- а) інформація, що є державним секретом;
- б) відомості, пов'язані з виробництвом, фінансами та іншою діяльністю підприємства, розголошення яких може зашкодити інтересам цього підприємства;
- в) інформація, яка приносить додатковий прибуток підприємству.

10. Страхування – це:

- а) засіб забезпечення високих якісних результатів роботи підприємства;
- б) засіб забезпечення високого рівня доходів персоналу підприємства після закінчення трудової діяльності;
- в) концентрація грошових ресурсів юридичних осіб для задоволення потреб підприємства в стабільній діяльності.

11. У складі яких правоохоронних органів функціонує податкова міліція:

- а) прокуратури;
- б) органів внутрішніх справ;
- в) Державної податкової служби;
- г) служби безпеки?

12. Яким нормативним документом передбачене право слідчого вимагати призначення ревізії фінансово-господарської діяльності підприємства:

- а) Господарським процесуальним кодексом;
- б) Законом України "Про державну контрольно-ревізійну службу";
- в) Кримінально-процесуальним кодексом?

13. Який документ із перерахованих далі є безпосередньою підставою для проведення судово-економічної експертизи:

- а) запит адвоката;
- б) постанова слідчого;

в) наказ керівника підрозділу ДКРС;

г) ухвала суду?

14. Які з цих видів судових експертиз проводяться виключно державними спеціалізованими установами:

а) криміналістичні;

б) товарознавчі;

в) економічні;

г) експертизи, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності?

15. Яка установа створюється для розгляду найбільш важливих питань судової експертизи, що мають міжвідомчий характер:

а) Науково-дослідний інститут судових експертиз;

б) Координаційна рада з проблем судової експертизи;

в) Криміналістичний центр судових експертиз;

г) експертно-кваліфікаційна комісія при Мін'юсті України?

16. Яка організація проводить атестацію з метою присвоєння кваліфікації судового експерта фахівцям підприємницьких структур:

а) Центральна експертно-кваліфікаційна комісія Мін'юсту України;

б) експертно-кваліфікаційні комісії НДІСЕ;

в) наукові Ради НДІСЕ;

г) Координаційна рада з проблем судової експертизи Мін'юсту?

17. Метою атестації судового експерта є:

а) визначення розміру доплат відповідно до його кваліфікації;

б) присвоєння кваліфікаційного класу судового експерта;

в) оцінка професійного рівня фахівця, який залучається до проведення судових експертиз;

г) визначення правомірності призначення фахівця на певну посаду.

18. Які дії забороняється виконувати експерту-економісту:

а) самостійно збирати необхідні матеріали;

б) знайомитися з матеріалами кримінальної справи;

в) викладати письмово відповіді на питання, які ставляться перед ним під час допиту;

г) кваліфікувати правопорушення?

19. На кого покладаються обов'язки збору фактичних доказів правопорушень:

а) на експерта-економіста;

б) на бухгалтера підприємства;

- в) на слідчого;
- г) на адвоката?

20. З яких частин складається висновок експерта-економіста:

- а) з вступної та досліджувальної;
- б) з вступної, досліджувальної та висновку дослідження;
- в) з вступної та висновку дослідження;
- г) з вступної, описової та резолютивної?

21. Будь-ласка, продовжіть речення.

1. Кримінально-процесуальний кодекс України визначає такі форми використання спеціальних економічних знань у процесі дізнання, досудового слідства та судового процесу: _____

2. Не можуть бути судовими експертами особи _____

3. Підставами для відводу судового експерта є такі причини _____

4. Первинною є експертиза _____

5. Комплексна експертиза призначається, коли _____

6. Доказами з кримінальної справи є _____

7. Судово-економічна експертиза – це _____

8. Об'єктами судово-економічної експертизи є _____

9. Проведення судово-економічної експертизи включає такі стадії: _____

Процес оцінки експертного висновку складається з таких етапів: _____

Ситуаційні завдання

Ситуаційне завдання № 1

Умова.

У ході проведення слідства за справою проти керівника та головного бухгалтера ТОВ "Альфа" у слідчого виникла необхідність у компетентних висновках щодо господарських операцій, проведених ТОВ "Альфа" в період з 01.01.20_р. по 15.01.20_ р., у встановленні відповідності підписів на корінці чеку від 14.01.20_ р., згідно з яким з поточного рахунку підприємства було знято 10 000 грн, підписам вказаних посадових осіб ТОВ "Альфа".

Завдання:

1. Яку експертизу буде проведено за даних обставин?
2. Яким процесуальним документом буде призначено проведення експертизи?
3. Який документ буде складений за результатами експертизи?

Ситуаційне завдання № 2

Умова.

Під час проведення первинної експертизи підприємства "Арго" слідчим встановлено, що висновок експерта є недостатньо обґрунтованим і містить істотні порушення діючих процесуальних норм. Тому слідчим призначено проведення дослідження за участю декількох експертів-фахівців у одній галузі знань.

Завдання:

1. Визначити, яку експертизу буде призначено в даному випадку?
2. Яким процесуальним документом оформляються призначення експертизи?

Ситуаційне завдання № 3

Умова.

Для проведення судово-економічної експертизи в державну експертну установу надійшли матеріали цивільної справи за № 9 при ухвалі судді Київського районного суду м. Харкова Іванова П. П. Для проведення експертизи було поставлено такі питання:

1. Встановити обґрунтованість використання фінансових ресурсів на потреби ТОВ "БЕТА" в період з січня 200_ р. по квітень 200_ р.

2. Дати правову оцінку щодо діяльності керівництва ТОВ "БЕТА" в період із січня 20__ р. по квітень 20__ р.

3. Чи присутнє документальне підтвердження про рух грошових коштів на рахунках ТОВ "БЕТА" в період із січня 20__ р. по квітень 20__ р.?

Завдання:

1. Визначити, які з поставлених питань відносяться до компетенції експерта-економіста. І якщо такі питання присутні, то пояснити чому.

2. Визначити об'єкти, необхідні для дослідження щодо питань, які перебувають у межах компетенції експерта-економіста.

Ситуаційне завдання № 4

Умова.

У акціонерів роздрібно-торгівельного підприємства "СТБ" з'явилися сумніви щодо чесності керівництва. Щоб розвіяти сумніви, вони уклали угоду з аудиторською фірмою "Інтераудит". Аудиторська фірма 15.05.20__ р. надала акціонерам аудиторський висновок № 594, в якому зазначалося, що роздрібно-торгівельним підприємством "СТБ" 01.04.20__ р. були перераховані кошти у сумі 180 млн грн на коррахунок в один із прибалтійських банків. Згідно з платіжними документами ця сума перераховувалася одноразово як попередня оплата за паливно-мастильні матеріали. Незвичайність суми в тому, що тільки для перевезення фізичної маси пального потрібно було б 27 залізничних потягів з 60-тонними цистернами. Реально в роздріб розпродати таку масу пального практично неможливо.

Акціонери роздрібно-торгівельним підприємства "СТБ" звернулися до Дзержинського районного суду м. Харкова з позовом. Суд передав матеріали кримінальної справи № 1 до державної експертної установи для проведення експертизи.

На вирішення експертизи поставлені такі питання:

1. Чи підтверджується доцільність здійснення операції з купівлі паливно-мастильних матеріалів?

2. Чи підтверджуються документально висновки аудиторської фірми щодо виявленого факту шахрайства?

3. Чи використані при проведенні аудиту всі необхідні прийоми і методи дослідження даних бухгалтерського обліку?

4. Визначити компетентність аудиторської фірми, що склала аудиторський висновок від 15.05.20__ р. за № 594.

Завдання:

1. Визначити, які з питань відносяться до компетенції експерта-економіста. Відповідь обґрунтувати.
2. Визначити за питаннями, поставленими у межах компетенції експерта-економіста, які об'єкти необхідно дослідити.
3. Чи можливо вважати платіжні документи речовими доказами?

Ситуаційне завдання № 5

Умова.

У НДІСЕ ім. засл. проф. Бокаріуса М. С. м. Харкова 05.02.20__ р. надійшли матеріали кримінальної справи № 15-190 та документи підприємства "Зоря" при постанові слідчого прокуратури м. Харкова Петренко В. Д. про призначення судово-бухгалтерської експертизи.

На вирішення експертизи поставлене таке питання:

1. Перевірити, чи підтверджується документально висновок ревізора КРУ м. Харкова (акт ревізії від 05.02.20__ р. за № 25) щодо нецільового використання підзвітних коштів на підприємстві "Зоря", призначених для службових відряджень.

За актом ревізії від 05.02.20__ р. за № 25 виявлено махінацію з видачею авансових сум на відрядження. Встановлено, що бухгалтерія підприємства "Зоря" здійснювала видачу грошових коштів на відрядження трьом особам, але після проведення ревізії, підтверджується акт відрядження одного працівника.

На експертизу надані такі матеріали:

- касова книга;
- касовий звіт.

Завдання:

1. Визначити, які документи необхідні для вирішення поставленого питання?
2. Оформити процесуальний документ (клопотання), який складає судовий експерт для надання необхідних матеріалів.

Ситуаційне завдання № 6

Умова.

Згідно з актом перевірки № 25 від 10.01.2006 р., складеного ревізорами ДПІ в Дзержинському районі м. Харкові, підприємству "Альфа" донараховано прибуткового податку з громадян у сумі 3 000 грн за 2004 р.,

внесків до Пенсійного фонду України – в розмірі 4 000 грн за цей же період.

На вирішення судово-економічної експертизи поставлене таке питання:

1. Чи підтверджується документально висновки акту перевірки № 25 від 10.01.2006 р. щодо донарахувань за 2004 р. прибуткового податку в сумі 3 000 грн та внесків до Пенсійного фонду України – 4 000 грн?

На дослідження надані такі матеріали:

відомості нарахування заробітної плати по підприємству "Альфа" за 2004 – 2005 рр.

Завдання:

1. Визначити, чи можливо за наданими на дослідження документами відповісти на поставлене слідчим питання.

2. У разі необхідності скласти перелік документів, необхідних для вирішення поставленого питання, та оформити клопотання про надання додаткових документів.

Ситуаційне завдання № 7

Умова.

За договором № 8 від 22.01.2005 р. значиться переданою на переробку сировина від підприємства "Зоря" підприємству "Мрія". При перевірці переробника-підприємства "Мрія" ревізорами КРУ м. Харкова (акт від 07.06.2006 р.) було встановлено, що на частину сировини власником-підприємством "Зоря" протягом року не було надано замовлення на переробку, в якому було б визначено кінцевий необхідний продукт, і не надходило вимоги про повернення цієї сировини. Не перероблена сировина підприємством "Мрія" обліковувалась на позабалансовому рахунку, що підтверджується даними інвентаризаційних описів. Вартість цієї давальницької сировини ревізорами була врахована як безоплатно отримана в збільшення прибутку підприємства "Мрія" за 2005 р.

Для проведення судово-економічної експертизи в державну експертну установу надійшли матеріали господарської справи (в тому числі і зазначений акт від 07.06.2006 р.) при ухвалі судді господарського суду м. Харкова Коршуненка І. Д.

На вирішення експертизи поставлені такі питання:

1. Чи відповідає чинному законодавству ведення обліку підприємством "Мрія" давальницької сировини, одержаної за договором № 8 від 22.01.2005 р.?

2. Чи підтверджується документально висновки акту від 07.06.2006 р. стосовно збільшення прибутку підприємства "Мрія" за 2005 р. на вартість безоплатно отриманої сировини за договором № 8 від 22.01.2005 р.?

Для проведення дослідження експерту надані:

- головна книга підприємства "Мрія" за 2004 р.;
- касова книга підприємства "Мрія" за 2005 р.

Експертом протягом 5 днів із дня одержання завдання на проведення експертизи було заявлене клопотання про надання необхідних матеріалів.

Завдання:

1. Визначити перелік необхідних додаткових документів.
2. Навести перелік нормативних актів, якими встановлено порядок ведення бухгалтерського обліку по давальницькій сировині, що надійшла на переробку.
3. З урахуванням того, що на заявлене клопотання судом не були надані необхідні документи, скласти повідомлення про неможливість надати висновок.

Ситуаційне завдання № 8

Умова.

Згідно з актом ревізії № 123 від 10.02.2006 р. ревізором встановлено списання в СМУ-4 з підзвітних осіб – 200 грн без підтвердження видатковими документами в 3 кварталі 2005 р.

Перед експертом-економістом слідчими були поставлені такі питання:

1. Чи підтверджується висновки ревізора про безпідставне списання з Радіонова Д. Р., Смірнова К. Л. (перелічених у постанові) підзвітних сум на 200 грн у 3 кв. 2005 р.?

2. Чи правильно списані підзвітні суми з Радіонова Д. Р., Смірнова К. Л. за видатками, проведеними на закупівлю товарів за товарними чеками?

Згідно з наданими на дослідження бухгалтерськими рахунками "Розрахунки з підзвітними особами", "Товари", "Каса" з накопичувальними відомостями до них за 3 квартал 2005 р.

П.І.Б.	Розмір заборгованості станом на 01.07.05	Зменшено заборгованість за 3 кв. 2005 р. (рах. "Розр. з підзв. особами")	Оприбутковано ТМЦ, рах. "Товари"	Товарні чеки за 3 кв. 2005 р. на підставі яких оприбутковано ТМЦ		Дані рах. "Каса" про повернення підзв. сум
				№		
Радіонов Д. Р.	300,00	200,00	150,00	№ 5/05.09	150,00	0,00
Смирнов К. Л.	500,00	400,00	300,00	№ 9/03.10	300,00	50,00

Завдання:

1. Провести дослідження та відповіді на поставлені питання.

Ситуаційне завдання № 9

Умова.

За кримінальною справою щодо обвинувачення робітників складу кондитерського комбінату у присвоєнні матеріальних цінностей була проведена комплексна ревізія комбінату за період з 01.01.2005 р. по 01.10.2006 р., за результатами якої бухгалтером-ревізором та інженером-технологом був виявлений надлишок цукрового піску на складі комбінату в кількості 800 кг на суму 3 200 грн.

У справі була призначена судово-економічна експертиза.

На розгляд експерта-економіста було поставлено питання:

1. В якій кількості документально підтверджується надлишок цукру, виявлений на складі кондитерського комбінату за станом на 01.10.2006 р. ?

Назва	Дані матеріальних звітів за період із 01.01.2005 р. по 01.10.2006 р.		Дані первинних документів за період із 01.01.2005 р. по 01.10.2006 р.		Дані бухгалтерського обліку за період із 01.01.2005 р. по 01.10.2006 р.		Дані інвентаризації станом на 01.10.2006 р.
	Надходження з урахув. залишку на початок	Передано у виробництво	Надходження з урахув. залишку на початок	Передано у виробництво	Надходження з урахув. залишку на початок	Передано у виробництво	
Цукор, т	256,0	250,0	256,8	250,0	256,0	250,0	6,8

Завдання:

1. Провести дослідження та відповісти на поставлені питання.

Ситуаційне завдання № 10

Умова.

У Харківській НДІСЕ з 24 травня 2006 року надійшов лист заступника начальника слідчого відділу Управління податкової міліції ДПА у м. Полтава з проханням провести дослідження експертом-економістом стосовно обґрунтованості віднесення ТОВ "Текст" сум податку на додану вартість до податкового кредиту з такого питання:

1. Чи обґрунтовані висновки акту перевірки № 113 від 16.05.2006 р. щодо зменшення суми податкового кредиту з податку на додану вартість на суму 6 026,07 грн за 2 квартал 2005 р.?

Для надання висновку подані такі документи ТОВ "Текст":

- договірна документація;
- податкові накладні за 2 квартал 2000 р.;
- книги придбання товарів за 2000 р.;
- акти звірок взаєморозрахунків;
- акт перевірки № 113 від 16.05.2001 р.

Завдання:

1. Скласти висновок судово-економічної експертизи за умови, що на дослідження надані всі документи, а сума податкового кредиту з податку на додану вартість не підтверджена податковими накладними.

Перелік скорочень

- ГК** – Господарський кодекс України
- ГПК** – Господарський процесуальний кодекс України
- ДКРС** – Державна контрольно-ревізійна служба України
- ДПА** – Державна податкова адміністрація України
- КЗпП** – Кодекс законів України про працю
- КК** – Кримінальний кодекс України
- КМУ** – Кабінет міністрів України
- КпАП** – Кодекс України про адміністративні правопорушення
- КПК** – Кримінально-процесуальний Кодекс України
- МВС** – Міністерство внутрішніх справ України
- НДІСЕ** – науково-дослідний інститут судових експертиз
- НБУ** – Національний банк України
- П(с)БО** – Положення (стандарт) бухгалтерського обліку
- СБУ** – Служба безпеки України
- ст.** – стаття
- ЦК** – Цивільний кодекс України
- ЦПК** – Цивільний процесуальний кодекс України

Глосарій

Автор електронного документа – фізична або юридична особа, яка створила електронний документ.

Адвокатура України – добровільне професійне громадське об'єднання, покликане відповідно до Конституції України сприяти захисту прав, свобод і представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм юридичну допомогу.

Адміністративне правопорушення (проступок) – протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративна справа – переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір, у якому хоча б однією зі сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції.

Адресат – фізична або юридична особа, якій адресується електронний документ.

Апеляційне оскарження – оскарження рішення суду або вироку у справі, що не набрали законної сили, у вищу судову інстанцію, яка має право переглянути справу за сутністю.

Бенчмаркінг (англ. benchmarking) – це: 1) процес ретельної оцінки власної діяльності підприємства порівняно з кращими у своїй галузі фірмами, використання отриманих результатів, щоб відповідати ним або перевищувати їх; 2) стандарт довершеності чи досягнень, порівняно з якими оцінюються відповідні показники; 3) пошук галузевих прикладів зразкової діяльності, що дозволяють досягти найвищих результатів.

Відповідачі – особи, яким адресовано позовну вимогу.

Виконавче провадження – сукупність дій законодавчо визначених органів і посадових осіб, спрямованих на примусове виконання рішень судів та інших органів, які здійснюються на підставах, у спосіб та в межах їх повноважень.

Вимагання – примус передачі майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна

або майна в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці.

Воєнна організація держави – сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем із боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Господарські санкції – заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки.

Грабіж – відкрите заволодіння майном із подальшим його використанням і розпорядженням, яке супроводжується насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я потерпілого, чи загрозою застосування такого насильства до власника або володільця майна.

Дані – інформація, яка подана у формі, придатній для її оброблення електронними засобами.

Державна політика інформатизації – системно погоджені концептуальні основи та принципи, які визначають і регламентують функції, форми та зміст правових, організаційних, економічних й інших дозволенних чинним законодавством взаємин між державою і суб'єктами, а також між самими суб'єктами в сфері інформатизації.

Дізнання – заснована на процесуальному законі діяльність спеціально уповноважених органів, яка направлена на припинення та розкриття злочинів, розшук та викриття винних осіб.

Доведення до банкрутства – умисне, з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб вчинення власником або службовою особою суб'єкта господарської діяльності дій, що призвели до його стійкої фінансової неспроможності та завдали матеріальної шкоди державі чи кредитору.

Докази – різні фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

Документ дозвільного характеру – дозвіл, висновок, погодження, свідоцтво тощо, який дає суб'єкту господарювання право на провадження певних дій щодо здійснення господарської діяльності.

Допорогова небезпека – небезпека, імовірність появи якої несе об'єкту втрати, що поновлюються. **Післяпорогова небезпека** – небезпека, внаслідок прояву якої руйнується вся економічна структура об'єкта безпеки, стає неможливим виконання його функцій, об'єкт несе втрати, що не поновлюються.

Досудове слідство – діяльність слідчого з прийнятої ним до провадження кримінальної справи, зміст якої складається зі збору, дослідження, перевірки, оцінки та використання доказів, встановлення об'єктивної істини, здійснення правозастосовних дій з метою забезпечення правильного застосування закону, захисту прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб, створення умов для здійснення правосуддя.

Економічна загроза – потенційна можливість нанесення шкоди суб'єкту господарювання з боку окремих факторів, обумовлених характером господарської діяльності й оточенням. **Економічна небезпека** – це конкретна і безпосередня форма прояву загрози, що має ймовірне математичне значення.

Економічний злочин – форма економічного правопорушення, що є наслідком умисних дій, яка має суспільно небезпечний характер, призводить до загальних втрат, що руйнують стан суб'єкта економічної діяльності, а також унеможливають йому реалізацію своїх статутних цілей.

Економічна провина – форма економічного правопорушення, яке не є суспільно небезпечним та призводить до нанесення суб'єкту економічної діяльності часткових, поновлюваних втрат, що не порушують його стан, і, в цілому, не перешкоджають реалізації його статутних цілей.

Економічна стратегія – обраний державою курс економічної політики, розрахований на тривалу перспективу і спрямований на вирішення крупномасштабних економічних та соціальних завдань, забезпечення економічної безпеки держави, збереження і примноження її економічного потенціалу і національного багатства, підвищення добробуту населення.

Експерт – фізична особа, яка має сертифікат на проведення науково-технічної експертизи або інший документ, що його заміняє, високу кваліфікацію, знання з даної галузі науки або техніки, володіє методикою науково-експертної оцінки, безпосередньо здійснює науково-технічну експертизу та персонально відповідає за достовірність, повноту, об'єктивність аналізу, обґрунтованість рекомендацій відповідно до вимог завдання на проведення експертизи та чинного законодавства.

Електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа.

Електронний документообіг – сукупність процесів створення, оброблення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів, які виконуються із застосуванням перевірки їх цілісності та у разі необхідності з підтвердженням факту одержання таких документів.

Електронний підпис – дані в електронній формі, які додаються до інших електронних даних або логічно з ними пов'язані та призначені для ідентифікації підписувача цих даних.

Електронний цифровий підпис – вид електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача. Електронний цифровий підпис накладається за допомогою особистого ключа та перевіряється за допомогою відкритого ключа.

Єдиний державний реєстр судових рішень – автоматизована система збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень.

Забезпечення позову – є гарантією задоволення законних вимог позивача. Умовою застосування заходів до забезпечення позову є достатньо обґрунтоване припущення, що майно (у тому числі грошові суми, цінні папери тощо), яке є у відповідача на момент подання позову, може зникнути, зменшитись за кількістю або погіршитись за якістю на момент виконання рішення суду.

Загрози національній безпеці – наявні та потенційні явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України.

Зловживання владою або службовим становищем – умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби.

Знищення майна – приведення його в повну непридатність, в результаті чого воно втрачає свою споживчу вартість і стає неможливим його подальше використання згідно з функціональним призначенням.

Зони стратегічних ресурсів – сукупність постачальників основних ресурсів, здатних забезпечити виведення на ринок того чи іншого товарного асортименту підприємства.

Інвентаризація – метод фактичного контролю забезпечення збереження товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, який полягає

у періодичному порівнянні даних бухгалтерського обліку з фактичними залишками цінностей.

Індикатори економічної безпеки – виражені числами характеристики певних властивостей економічного об'єкта, процесів, загроз і явищ, за якими оцінюється рівень економічної безпеки об'єкта. **Порогові значення індикаторів** – певні стандарти безпеки, недотримання яких призводить до руйнування всієї системи безпеки.

Інститут проблем національної безпеки – державна науково-дослідна установа, метою якої є забезпечення розроблення наукових засад національної безпеки, підвищення наукової обґрунтованості та ефективності державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз у всіх сферах життєдіяльності.

Інтуїція – здатність оцінювати неусвідомлений, але вже помічений зоровими і слуховими органами насторожуючий факт.

Інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі.

"Інформаційна війна": 1) використання навмисно й ненавмисно свідомо недостовірної та помилкової інформації, яка відноситься до певних об'єктів та суб'єктів господарської діяльності; 2) завдання збитків інформаційній структурі супротивника за рахунок порушення діяльності або функціонування окремих її елементів або зв'язків між ними.

Касаційне оскарження – оскарження рішення суду першої інстанції, що набрало законної сили, або постанови апеляційного суду у вищу судову інстанцію, яка перевіряє їх законність та обґрунтованість і затверджує рішення, постанову або вирок у справі чи скасовує їх та повертає справу на повторний розгляд до суду першої інстанції.

Коллективний договір – будь-яка письмова угода про умови праці та найму, яка укладається між власником підприємства або уповноваженим ним органом, з одного боку, та однією або кількома профспілковими чи іншими уповноваженими на представництво організаціями трудящих або, при відсутності таких організацій, представниками самих трудящих, які належним чином обрані й уповноважені відповідно до чинного законодавства країни.

Комерційна таємниця – відомості, пов'язані з виробництвом, технологією, управлінням та іншою діяльністю суб'єкта господарювання,

що не є державною таємницею, розголошення яких може завдати шкоди інтересам цього суб'єкта господарювання.

Контроль – система спостереження та перевірки функціонування та фактичного стану об'єкта управління з метою визначення обґрунтованості та ефективності прийнятих управлінських рішень і результатів їх виконання, виявлення відхилень від вимог цих рішень, інформування про ці відхилення керівні органи та усунення загрозованих ситуацій.

Контррозвідувальна діяльність – спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення національної безпеки, яка здійснюється з використанням системи розвідувальних, контррозвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім і внутрішнім загрозам економічній безпеці України, розвідувальним, терористичним та іншим протиправним посяганням спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на інтереси України.

Конфіденційна інформація – це відомості, які є власністю однієї особи, але з дозволу власника перебувають у володінні, користуванні та розпорядженні інших юридичних або фізичних осіб.

Конфіскація – примусова безоплатна передача предмета, який став знаряддям вчинення або об'єктом правопорушення, у власність держави за рішенням суду.

Конфлікт – будь-який дисбаланс інтересів, який може перетворитися в реальну загрозу безпеки.

Корупція – діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень, для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг.

Корупційні діяння – це:

а) незаконне одержання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, у зв'язку з виконанням таких функцій матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг, у тому числі прийняття чи одержання предметів (послуг) шляхом їх придбання за ціною (тарифом), яка є істотно нижчою від їх фактичної (дійсної) вартості;

б) одержання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, кредитів або позичок, придбання цінних паперів, нерухомості або іншого майна з використанням при цьому пільг чи переваг, не передбачених чинним законодавством.

Крадіжка – таємне привласнення чужого майна з корисливою метою, коли воно безоплатно переходить у власність того, хто вчиняє злочин, або інших осіб.

Кримінальне покарання є примусовим заходом, застосовуваним від імені держави за вироком суду до особи, визнаною винною у здійсненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Критерії економічної безпеки – якісні ознаки, на основі яких проводиться оцінка, класифікація характеристик, протиріч, загроз і явищ, що пов'язані з економічною безпекою об'єкта.

Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом – дії спрямовані на приховування чи маскуванню незаконного походження коштів або іншого майна чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення, а так само набуття, володіння або використання коштів або іншого майна, за умовою усвідомлення особою, що вони були доходами.

Ліцензія – дозвіл власника патенту (ліцензіата), що видається іншій особі (ліцензіату) на використання винаходу (корисної моделі) на певних умовах.

Маніпулювання цінами під час здійснення операцій з цінними паперами – неправомірний вплив посадової особи – учасника фондового ринку на ринкову вартість цінних паперів на організаційно оформленому фондовому ринку в інтересах такого учасника або третіх осіб, у результаті чого придбання або продаж цих цінних паперів відбувається за іншими цінами, ніж ті, які існували б за відсутності такого неправомірного впливу.

Міжнародний тероризм – здійснювані у регіональному масштабі терористичними угрупованнями з метою досягнення певних цілей суспільно небезпечні насильницькі діяння пов'язані із зруйнуванням чи загрозою зруйнуванням важливих народногосподарських об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій, застосуванням чи загрозою застосування зброї масового ураження.

Моніторинг – система організаційних та аналітичних заходів, пов'язаних зі здійсненням постійного спостереження та контролю за станом об'єкта безпеки з одночасною оцінкою результатів спостереження.

Недобросовісна конкуренція – будь-які дії у конкуренції, що суперечать правилам, торговим чи іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності.

Національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якою забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам.

Національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного носія влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток.

Національні інтереси України – фундаментальні цінності та прагнення Українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення.

Незаконна приватизація державного, комунального майна – приватизація майна шляхом заниження його вартості через визначення її у спосіб не передбачений законом, або використання підроблених приватизаційних документів, а також сама приватизація майна, яке не підлягає приватизації згідно з законом, або приватизація майна неправомочною особою.

Незаконне використання товарного знака – використання чужого знака для товарів чи послуг, фірмового (зареєстрованого) найменування, маркування товару.

Нотаріат – система органів і посадових осіб, на яких покладено обов'язок посвідчувати безперечні права й факти, що мають юридичне значення, а також виконувати інші нотаріальні дії з метою надання цим правам і фактам юридичної вірогідності.

"Ноу-хау" – повністю або частково конфіденційні знання, що включають відомості технічного, економічного, адміністративного, фінансового характеру, використання яких забезпечує певні переваги особі, що їх одержала.

Обов'язковий реквізит електронного документа – обов'язкові дані в електронному документі, без яких він не може бути підставою для його обліку і не матиме юридичної сили.

Оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються уповноваженими на те суб'єктами відповідно до закону й інших нормативно-правових актів, із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів і спрямовані на вирішення завдання пошуку і фіксації даних про протиправну діяльність окремих осіб і груп, розвідувально-

підривної діяльності спеціальних служб, іноземних держав і організацій, з метою припинення правопорушень, а також одержання інформації в інтересах суспільства і держави.

Оригіналом електронного документа вважається електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним цифровим підписом автора.

Патент – охоронний документ, що засвідчує пріоритет, авторство і право власності на винахід (корисну модель).

Підрозділ економічної розвідки – структурний підрозділ підприємства, основне призначення якого полягає у забезпеченні керівництва достовірною, об'єктивною і повною інформацією про наміри партнерів, суміжників, клієнтів і контрагентів, про сильні та слабкі сторони конкурентів; в зборі даних, що дозволяють зробити вплив на позицію опонентів у ході ділових переговорів; в сповіщенні про можливе виникнення кризових ситуацій; в контролі виконання укладених договорів і досягнутих раніше угод.

Позов – заява до суду про захист порушеного чи оспорюваного права або охоронюваного законом інтересу.

Позовна давність – строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист своїх прав та інтересів.

Порушення прав на об'єкти промислової власності – незаконне використання винаходу, корисної моделі, промислового зразка, топографії інтегральних мікросхем тощо, якщо ці дії завдали шкоди суб'єкту господарювання.

Посередник – фізична або юридична особа, яка в установленому законодавством порядку здійснює приймання, передавання (доставку), зберігання, перевірку цілісності електронних документів для задоволення власних потреб або надає відповідні послуги за дорученням інших суб'єктів електронного документообігу.

Правоохоронні органи – органи державної влади, на які Конституцією і законами України покладено здійснення правоохоронних функцій.

Правопорушення – це протиправне, винне, суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, що спричиняє шкідливі наслідки чи загрожує спричиненням таких наслідків.

Правосуддя – особлива функція державної влади, що здійснюється шляхом розгляду та вирішення в судових засіданнях господарських, цивільних і адміністративних справ зі спорів відносно прав та інтересів підприємств, установ і організацій, громадських об'єднань, а також

кримінальних справ, застосування встановлених законом мір покарання для осіб, винних у скоєнні злочинів, чи виправдання невинних.

Привласнення – неповернення майна власнику користувачем та обернення на власну користь вигод від його використання.

Примушення до антиконкурентних узгоджених дій – примушення до дій, які заборонені законом про захист економічної конкуренції, шляхом насильства чи заподіяння матеріальної шкоди або погрози заподіяння насильства або матеріальної шкоди.

Прокуратура – єдина централізована система державних органів, які від імені України здійснюють нагляд за точним виконанням і застосуванням законів шляхом своєчасного виявлення правопорушень, вживання заходів з їх усунення і притягнення винних до відповідальності.

Промислова власність – вид інтелектуальної власності, який охоплює права на такі об'єкти власності як винаходи, корисні моделі, промислові зразки, товарні знаки, фірмові найменування та зазначення про походження товарів, а також припинення недобросовісної конкуренції.

Протокол – документ про проведення слідчих і судових дій, про їх зміст і наслідки.

Процесуальна форма – це відповідні змісту і принципам судового процесу, передбачені законом умови, послідовність і порядок діяльності учасників процесу, спосіб реалізації ними своїх прав, свобод і обов'язків, процедура здійснення окремих дій і прийняття рішень, а також засоби їх документування, покликані забезпечити виконання завдань судового процесу.

Рада національної безпеки і оборони України – координаційний орган із питань національної безпеки й оборони при Президентові України.

Рейдерство – незаконна діяльність організованих злочинних груп, спрямована на привласнення чужого майна шляхом шахрайства з використанням неправосудних або сфальсифікованих судових рішень.

Речові докази – предмети, які були знаряддям вчинення злочину, зберегли на собі сліди злочину або були об'єктом злочинних дій, гроші, цінності та інші речі, нажиті злочинним шляхом.

Ризик – це: 1) ступінь вірогідності певної негативної події, яка може наступити в певний час або при певних обставинах на території об'єкта економічної безпеки; 2) можливість відхилення фактичних результатів діяльності підприємства від очікуваних чи нормативних значень.

Розбій – відкрита форма заволодіння майном із застосуванням насильства або загрози, небезпечної для життя і здоров'я власника.

Розголошення комерційної таємниці – умисне розголошення такої таємниці без згоди її власника особою, якій ці відомості стали відомими у зв'язку з професійною або службовою діяльністю, якщо воно вчинене з корисливих чи інших особистих мотивів і завдало істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності.

Розтрата – таємний від власника продаж володільцем майна, яке доручено йому власником або його представником, та привласнення доходів від такої реалізації.

Самостійність підприємства забезпечується відсутністю стороннього втручання в систему управління підприємства.

Система забезпечення національної безпеки – організована державою сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність в межах законодавства України.

Службова недбалість – невиконання або неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, що заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам окремих юридичних осіб.

Службове підроблення – внесення службовою особою до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, інше підроблення документів, а також складання і видача завідомо неправдивих документів.

Стійкість підприємства передбачає стабільність і безперебійність процесів, які протікають на підприємстві, його здатність витримувати негативну дію чинників зовнішнього і внутрішнього середовища.

Суб'єкти електронного документообігу – автор, підписувач, адресат та посередник, які набувають передбачених законом або договором прав і обов'язків у процесі електронного документообігу.

Судова експертиза – дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні суду.

Технологічний тероризм – злочини, що вчиняються з терористичною метою із застосуванням зброї масового ураження або її компонентів, інших шкідливих для здоров'я людей речовин, комп'ютерних систем

і комунікаційних мереж, включаючи захоплення, виведення з ладу і руйнування потенційно небезпечних об'єктів, які прямо чи опосередковано створили або загрожують виникненням загрози надзвичайної ситуації внаслідок цих дій та становлять небезпеку для персоналу, населення та довкілля; створюють умови для аварій і катастроф техногенного характеру.

Тіньова економіка – економічні процеси, що приховуються її учасниками, не контролюються державою і суспільством, не фіксуються в повному обсязі державною статистикою.

Третейський суд – недержавний незалежний орган, що утворюється за згодою або відповідним рішенням фізичних та/або юридичних осіб для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин.

Ухвала – всі рішення, крім вироку, які виніс суд першої, апеляційної і касаційної інстанції в судових засіданнях у колегіальному складі.

Ушкодження майна – приведення його до часткової непридатності, що виключає можливість подальшого використання за призначенням без відновлювальних робіт.

Фактор – причина, рушійна сила будь-якого процесу, явища, яка визначає його характер або окремі риси.

Фіктивне підприємництво – створення або придбання суб'єктів підприємницької діяльності з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності щодо яких є заборона.

Фінансова сталість підприємства – забезпеченість запасів і витрат власними і позиковими джерелами формування.

Фінансова стратегія – спосіб реалізації підприємством цілей фінансової діяльності, спрямований на вирішення основного протиріччя між потребою у фінансових ресурсах і можливістю їх отримання та використання.

"Хед-хантинг" (від англ. **Head-hunting** – полювання за головами) – агресивна форма пошуку і набору персоналу, сутність якого полягає в переманюванні з інших компаній висококваліфікованих спеціалістів шляхом пропозиції їм набагато кращих умов оплати праці.

Шахрайство – це заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою.

HR-технології (від англ. **Human Resource** – людський ресурс) – технології роботи з персоналом.

Рекомендована та використана література

Основна

1. Білуха М. Т. Судово-бухгалтерська експертиза : підручник / М. Т. Білуха. – К. : ВК "Воля", 2004. – 656 с.
2. Духов В. Е. Экономическая разведка и безопасность бизнеса / В. Е. Духов. – К. : ИМСО МО Украины, НВФ "Студцентр", 1997. – 176 с.
3. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 року // ВВР України. – 1996. – № 30.
4. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України. Постанова Верховної ради України // Відомості Верховної Ради. – 1997. – №10. – ст. 85.
5. Куркін М. В. Контроль та захист економічної безпеки діяльності підприємств : навч. посібн. / М. В. Куркін, В. Д. Понікаров, Д. В. Назаренко. – Х. : ФОП Павленко О. Г. ; ВД "ІНЖЕК", 2010. – 388 с.
6. Куркин Н. В. Управление экономической безопасностью развития предприятия : монография / Н. В. Куркин. – Днепропетровск : АРТ-ПРЕСС, 2004. – 452 с.
7. Лукин В. А. Основы бухгалтерского и налогового учета / В. А. Лукин, Ю. Д. Маляревский, В. Д. Поникаров. – Х. : Курсор, 2000. – 156 с.
8. Лушкін В. А. Контроль і ревізія підприємств / В. А. Лушкін, В. Д. Понікаров, І. В. Ялдин. – Житомир, 2000. – 386 с.
9. Моделирование экономической безопасности: держава, регіон, підприємство : монографія / В. М. Геєць, М. О. Кизим, Т. С. Клебанова та ін. ; за ред. В. М. Гейця. – Х. : ВД "ІНЖЕК", 2006. – 240 с.
10. Мунтіян В. І. Економічна безпека України / В. І. Мунтіян. – К. : ВЦІК, 1999. – 462 с.
11. Основи економічної безпеки України / О. М. Бандурка, В. Є. Духов, К. Я. Петрова та ін. – Х. : НУВС, 2003. – 236 с.
12. Поникаров В. Д. Судебно-бухгалтерская експертиза : учебн. пособ. / В. Д. Поникаров. – Х. : Арис, 2002. – 240 с.
13. Понікаров В. Д. Судово-економічна експертиза : навч. посібн. / В. Д. Понікаров, С. М. Попова, Л. М. Попова. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 271с.
14. Пономаренко В. С. Экономическая безопасность региона: анализ, оценка, прогнозирование : монография / В. С. Пономаренко, Т. С. Клебанова, Н. Л. Чернова. – Х. : ИД "ИНЖЭК", 2004. – 144 с.

15. Про основи національної безпеки України : Закон України // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
16. Про судову експертизу : Закон України // Урядовий кур'єр. – 1994. – 24 квітня.
17. Цивільний кодекс України : коментар. – Х. : Одиссей, 2003. – 856 с.

Додаткова

18. Барановський О. І. Фінансова безпека : монографія / О. І. Барановський. – К. : Фенікс, 1999. – 338 с.
19. Бондаренко Н. О. Аудит суб'єктів підприємницької діяльності : навч. посібн. / Н. О. Бондаренко, В. Д. Понікаров, С. М. Попова. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 300 с.
20. Війкул О. Євроінтеграція починається з областей / О. Війкул // Урядовий кур'єр. – 2013. – 17 червня.
21. Гримблат С. О. Безопасность предпринимательской деятельности : учебн.-практ. пособ. / С. О. Гримблат, А. С. Кузнецов. – Х. : Фонд научного и экономического развития "Наука и жизнь", 1998. – 94 с.
22. Гунський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення / Б. В. Гунський – К.: Укрархбудінформ, 2001. – 212 с.
23. Дікань Л. В. Контроль і ревізія : навч. посібн. / Л. В. Дікань. – К. : Знання, 2007. – 327 с.
24. Дікань Л. В. Податкова система / Л. В. Дікань, Т. С. Воїнова. – Х. : Вид. ХДЕУ, 2002. – 252 с.
25. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М. М. Єрмошенко, М. І. Камлик. – К. : КНТЕУ, 2001. – 308 с.
26. Камлик М. І. Судова бухгалтерія / М. І. Камлик. – К. : Атіка, 2000. – 326 с.
27. Контроль і ревізія / Ф. Ф. Бутинець, С. В. Бардаш, Н. М. Малюга та ін. – Житомир : ЖІТІ, 2000. – 512 с.
28. Концепція Державної цільової економічної програми розвитку інвестиційної діяльності на 2011 – 2015 роки. Схвалена розпорядженням КМУ № 1900–р. від 29.09.2010 р. // Урядовий кур'єр. – 2010. – 6 жовтня.
29. Концепція економічної безпеки України / Інст. екон. прогнозування ; кер. проекту В. М. Геєць. – К. : Логос, 1999. – 112 с.

30. Концепція Загальнодержавної цільової програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2012 – 2016 роки. Схвалено розпорядженням КМУ № 889-р. від 31.08.2011 р. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 29 вересня.
31. Концепція реформування державної політики в інноваційній сфері Схвалена розпорядженням КМУ № 691-р від 10.09.2012 р. // Урядовий кур'єр. – 2012. – 4 жовтня.
32. Кримінальний кодекс України. Науковий коментар. – К. : Атіка, 2001. – 156 с.
33. Кримінальний процесуальний кодекс України // Урядовий кур'єр. – 2012. – 6 – 7 червня.
34. Кримінальний процесуальний кодекс України :науково-практичний коментар. – Х. : Арсіс, 2000. – 576 с.
35. Куркін М. В. Ревізії та перевірки за зверненнями правоохоронних органів : навч. посібн. / М. В. Куркін, В. Д. Понікаров. – Х. :Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – 412с.
36. Куркін М. В. Ревізії та перевірки за зверненнями правоохоронних органів : навч. посібн. / М. В. Куркін, В. Д. Понікаров. – Х. :Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – 412с.
37. Методика оцінки міжрегіональної та внутрішньорегіональної диференціації соціально-економічного розвитку регіонів. Затв. постановою КМУ № 476 від 20.05.2009 р. // Урядовий кур'єр. – 2009. – 19 червня.
38. Мумінова-Савіна Г. Г. Судово-бухгалтерська експертиза : навч.-метод. посібн. / Г. Г. Мумінова-Савіна. – К. : КНЕУ, 2004. – 268 с.
39. Мумінова-Савіна Г. Г. Судово-бухгалтерська експертиза : навч. посібн. / Г. Г. Мумінова-Савіна. – К. : КНЕУ, 2003. – 202 с.
40. Назаренко Д. В. Загальні методи захисту інформації в системі економічної безпеки суб'єкта господарювання / Н. Д. Назаренко, В. В. Акімов // Управління розвитком. – 2008. – № 6. – С. 5–7.
41. Орлов П. І. Основи економічної безпеки фірми / П. І. Орлов, В. Є. Духов. – Х. : "Прометей-Прес", 2004. – 284 с.
42. Отенко В. І. Судова бухгалтерія для менеджерів підприємств / В. І. Отенко, В. Д. Понікаров, Т. М. Серікова. – Х. : ВД "ІНЖЕК", 2005. – 560 с.
43. Панкін С. С. Облікові експертизи при розслідуванні правопорушень, пов'язаних з ухиленням від сплати податків / С. С. Панкін // Науковий вісник Дніпропетровського ЮІ МВС України, 2000. – № 2. – С. 179–188.

44. Перелік видів страхування. Затв. в редакції постанови КМУ № 802 від 27.07.2011 р. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 13 серпня.
45. Податковий кодекс України // Голос України. – 2010. – № 229–230.
46. Понікаров В. Д. Господарське законодавство / В. Д. Понікаров, Ж. О. Андрійченко. – Х. : ВД "ІНЖЕК", 2004. – 232 с.
47. Понікаров В. Д. Господарське законодавство : навч. посібн. / В. Д. Понікаров, Ж. О. Андрійченко. – Х. : ВД "ІНЖЕК", 2004. – 232 с.
48. Понікаров В. Д. Інвентаризація: проведення, оформлення, облік / В. Д. Понікаров. – Х. : Фактор, 1998. – 54 с.
49. Понікаров В. Д. Судово-облікова експертиза / В. Д. Понікаров. – Х. : Вид. ХДЕУ, 2001. – 96 с.
50. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб : Закон України № 314 від 23.05.2013 р. // Урядовий кур'єр. – 2013. – 27 червня.
51. Про внесення змін до Податкового кодексу України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи: Закон України № 404-VII від 04.07.2013 р. // Урядовий кур'єр. – 2013. – 14 червня.
52. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 258.
53. Про деякі питання захисту банківської таємниці : Указ Президента України від 21 липня 1998 року № 805/98 // Урядовий кур'єр. – 1998. – 24 липня.
54. Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 36. – Ст. 164.
55. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 31. – Ст. 286.
56. Про Інститут проблем національної безпеки : Указ Президента України // Офіційний вісник України від 19.12.2003 р. – № 49. – С. 204.
57. Про організацію формування та обігу кредитних історій: Закон України № 2704-IV від 23.06.2005 р. // Урядовий кур'єр. – 2005. – 10 серпня.
58. Про основи національної безпеки України : Закон України 964-IV від 19.06.2003 р. // Урядовий кур'єр. – 2003. – 30 липня.
59. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України № 877-V від 05.04.2007 р. // Відомості Верховної Ради. – 2007. – № 29. – Ст. 389.

60. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1998. – № 35. – Ст. 237.
61. Про Службу безпеки України : Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 27. – Ст. 382.
62. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України // Офіційний вісник України від 23.02.2007 р. – № 11. – С. 7.
63. Про страхування : Закон України № 2745 від 04.10.2001 р. // Урядовий кур'єр. – 2001. – 7 листопада.
64. Про судоустрій і статус суддів : Закон України № 2453 від 07.07.2010 р. // Урядовий кур'єр. – 2010. – 12 серпня.
65. Путятин Ю. А. Финансовые механизмы стратегического управления развитием предприятия / Ю. А. Путятин, А. И. Пушкарь, А. Н. Тридед. – Х. : Основа, 1999. – 488 с.
66. Роцин А. П. Защита коммерческой тайны и благоприятные условия для предпринимательства / А. П. Роцин // ЗКО. – 1993. – № 5. – С. 25–32.
67. Саниахметова Н. А. Защита прав предпринимателей в Украине / Н. А. Саниахметова. – Х. : "Одиссей", 1998. – 224 с.
68. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 роки в умовах глобалізації викликів. Схвалена постановою Верховної Ради України № 2632-VI від 21.10.2010 р. // Урядовий кур'єр. – 2010. – 6 листопада.
69. Стратегія національної безпеки України "Україна у світі, змінюється". Затв. Указом Президентом України № 389/2012 від 08.06.2012 р. // Урядовий кур'єр. – 2012. – 26 червня.

Ресурси мережі Інтернет

70. Бібліографія періодичних видань з експертиз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.univd.edu.ua/_projects/ezloch_kor/bibliography.doc.
71. Бюро судових експертиз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.expertise.com.ua/poslugy.htm>.
72. Всеукраїнська щотижнева суспільно-політична газета [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.telegrafua.com/articles/1025001540999/print.shtml>.
73. Законодательство Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nedvigimost.com.ua/>.

74. Законопроекти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.gov.ua/>.
75. Информационный ресурс от "А до Я" [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://fromatoz.com.ua/>.
76. Інститут проблем законодавства ім. Ярослава Мудрого [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legality.kiev.ua/>.
77. Лига Бизнес Информ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.liga.net/.
78. Налоги и бухгалтерский учет [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.basa.tav.kharkov.ua/.
79. Новини ЗМІдусіль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vlada.kiev.ua/cgi-bin/ums/disppnew1.pl?9233>.
80. Нормативные акты Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.nau.kiev.ua/.
81. Право. Украина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.legal.com.ua/.
82. Сервер Верховной Рады Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rada.gov.ua/>.
83. Украинское право [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.ukrpravo.com/.
84. Центр исследований компьютерной преступности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.crime-research.ru/library/Polivan0503.html>.

Додатки

Додаток А

Концепція економічної безпеки підприємства

Концепція економічної безпеки підприємства визначає основні цілі, принципи та методи, суб'єкти та об'єкти, а також сукупність організаційних та практичних заходів щодо своєчасного виявлення та попередження як зовнішніх, так і внутрішніх загроз фінансово-економічної діяльності підприємства, захисту її інтересів у взаємодії з іншими суб'єктами господарської діяльності, а також правоохоронними та спеціальними органами та органами юстиції.

Концепція є методологічною основою побудови системи економічної безпеки підприємства та його підрозділів і призначена для використання при плануванні та здійсненні відповідних заходів, виходячи з вимог Конституції України, Закону України "Про основи національної безпеки України", інших законів, що регламентують діяльність підприємництва, указів Президента України, нормативно-правових актів Уряду та відповідних внутрішніх документів підприємства.

Основні цілі та принципи забезпечення економічної безпеки підприємства.

Основними цілями забезпечення економічної безпеки є участь підрозділів економічної безпеки разом з іншими підрозділами в досягненні максимальної стабільності функціонування підприємства та створення найбільш сприятливих умов для його подальшого розвитку шляхом попередження можливих загроз та негативних впливів на фінансово-економічну діяльність підприємства.

Організація заходів, пов'язаних з економічною безпекою підприємства, базується на таких **основних принципах**:

безумовне виконання норм чинного законодавства України та інших нормативно-правових актів, які регулюють питання організації економічної безпеки;

організація та функціонування ефективної системи підрозділів економічної безпеки для попередження негативних фінансово-економічних наслідків для підприємства;

вибору і співпраці з діловими партнерами на засадах конкурентного середовища та прозорості прийняття рішень. Надання пріоритетів якості та надійності у постачанні товарів, робіт та послуг за умови економічної обґрунтованості їх вартості;

вдосконаленні і розвитку внутрішньої системи підрозділів економічної безпеки, захисті конфіденційної комерційної інформації підприємства та його контрагентів, забезпеченні разом з персоналом інших підрозділів економічного та раціонального використання економічних та фінансових ресурсів, збереження власності підприємства;

вжиття необхідних заходів з попередження та недопущення персоналом підприємства випадків завдання економічних та фінансових збитків із корисних мотивів або недбалого виконання своїх професійних обов'язків.

Зазначені принципи реалізуються комплексно, безперервно, оперативно та централізовано, зокрема:

Комплексність передбачає системність вирішення питань економічної безпеки, із задіянням усіх суб'єктів, активів та інтересів підприємства.

Безперервність – це постійний системний моніторинг підрозділами економічної безпеки даних про фінансово-економічний стан контрагентів та його аналіз з метою недопущення як внутрішніх, так і зовнішніх загроз діяльності підприємства.

Оперативність – це швидкість реагування на виникнення ризиків та загроз, своєчасність доповіді Керівництву для прийняття попереджувальних управлінських рішень.

Централізація – це єдиний підхід підрозділів економічної безпеки підприємства до виконання своїх функцій при координуючій ролі та методичному керівництві з боку підрозділу економічної безпеки Дирекції підприємства.

Поняття загроз економічної безпеки підприємства та приблизний розподіл компетенцій для їх протидії.

Під загрозами розуміють чинники, що негативно впливають на стан однієї чи кількох функціональних складових економічної безпеки підприємства. Слід відрізнити внутрішні і зовнішні загрози.

Зовнішні загрози – це дії, явища або процеси, що не залежать від волі та свідомості працівників підприємства.

Внутрішні загрози – це дії (навмисні або необережні) працівників Компанії та їх підрозділів, що можуть потенційно нанести збиток підприємства.

Суб'єкти забезпечення економічної безпеки підприємства.

Суб'єктами економічної безпеки підприємства згідно з цією Концепцією вважаються усі особи та організації, які беруть участь у забезпеченні економічної безпеки підприємства. Суб'єктами економічної безпеки розподіляються на внутрішні та зовнішні.

Внутрішніми суб'єктами забезпечення економічної безпеки є:

Дирекція Компанії;

підрозділ економічної безпеки Дирекції;

підрозділи економічної безпеки відокремлених підрозділів;

підрозділи Дирекції та відокремлені підрозділи підприємства;

окремлі посадові особи, які наділені відповідними повноваженнями згідно з внутрішніми нормативними актами;

весь персонал підприємства.

Зовнішніми суб'єктами забезпечення економічної безпеки підприємства можуть бути:

представники правоохоронних органів;

підрозділи економічної безпеки контрагентів, що співпрацюють з підприємством;

інші суб'єкти (в тому числі іноземні), які співпрацюють із підприємством, де є відповідні підрозділи.

Основні засади розподілу компетенції суб'єктів у сфері забезпечення економічної безпеки підприємства.

Компетенція Дирекції підприємства:

розробка політики забезпечення економічної безпеки;

безпосереднє керівництво підрозділами економічної безпеки Дирекції та відокремлених підрозділів;

визначення інтересів та пріоритетів у сфері економічної безпеки;

підготовка, розгляд та затвердження документів, що регламентують основні питання взаємодії підрозділів Компанії у сфері економічної безпеки.

Компетенція підрозділу економічної безпеки Дирекції підприємства:

розробка, затвердження та контроль за виконанням нормативно-правових актів, які забезпечують економічну безпеку у підрозділах підприємства;

виконання інших завдань, що покладені Керівництвом підприємства у сфері забезпечення економічної безпеки;

взаємодія із правоохоронними органами та підрозділами економічної безпеки (де вони є, або підрозділами загальної безпеки) з питань, що входять до компетенції підрозділів економічної безпеки підприємства;

координація діяльності підрозділів економічної безпеки відокремлених підрозділів, надання їм методичної допомоги, вивчення та розповсюдження позитивного досвіду роботи;

проведення зовнішніх та внутрішніх заходів з одержання інформації, згідно з компетенцією підрозділу, а також ведення інформаційно-аналітичної роботи;

аналіз ризиків для діяльності підприємства та своєчасне доведення отриманої інформації Керівництву підприємства для прийняття відповідних управлінських рішень;

проведення заходів щодо протидії негативним впливам на фінансово-економічну діяльність підприємства, взаємодія із зазначених питань із правоохоронними та спеціальними службами, а також органами влади та управління, іншими зовнішніми суб'єктами у сфері економічної безпеки.

Компетенція підрозділів економічної безпеки підприємства.

Діяльність підрозділів економічної безпеки координується, методично і методологічно забезпечується підрозділом економічної безпеки Дирекції підприємства.

До завдань та функцій зазначених підрозділів, крім визначених для підрозділу економічної безпеки Дирекції Керівництвом можуть бути надані додаткові функції, що не суперечать їх компетенції, але тільки після узгодження з підрозділом економічної безпеки Дирекції та затвердженням Керівництвом підприємства.

Компетенція інших підрозділів підприємства з питань економічної безпеки:

порушення проблемних питань з економічної безпеки перед Керівництвом підприємства та підрозділами економічної безпеки;

виконання управлінських та розпорядчих документів із питань економічної безпеки;

участь у розробці та реалізації заходів із забезпечення економічної безпеки;

негайне повідомлення Керівництва підприємства та підрозділу економічної безпеки про можливе відхилення від встановлених стандартів економічної безпеки;

надання згідно з порядком, встановленим внутрішніми нормативними документами, відповідної інформації у підрозділи економічної безпеки;

погодження із підрозділами економічної безпеки заходів, реалізація яких пов'язана з можливими фінансово-економічними ризиками для отримання відповідних висновків щодо конкретних контрагентів.

Компетенція персоналу підприємства з питань економічної безпеки:

чітке виконання керівних документів та вказівок Керівництва підприємства з питань економічної безпеки;

прогнозування можливих фінансово-економічних ризиків та збитків при плануванні своєї роботи та роботи підрозділів Дирекції та відокремлених підрозділів;

підтримання встановленого на підприємстві режиму економічної безпеки;

надання (відкрите чи анонімне) у підрозділи економічної безпеки інформації про можливі порушення в сфері економічної безпеки, проведення протиправних дій проти підприємства та його працівників, або самими працівниками і зовнішніми суб'єктами;

надання всебічного сприяння підрозділам економічної безпеки у протидії загрозам, що можуть нанести збитки підприємству;

передача до підрозділів економічної безпеки пропозицій з поліпшення системи забезпечення економічної безпеки підприємства;

виконання встановлених вимог збереження та нерозголошення конфіденційної службової та комерційної інформації як підприємства, так і контрагентів.

Дана Концепція є основою для розробки Типових положень про підрозділи економічної безпеки підприємства, про організацію перевірки контрагентів, посадових інструкцій для працівників підрозділів економічної безпеки, наказів, розпоряджень, інших документів із питань забезпечення економічної безпеки.

**Типова інструкція із забезпечення
збереження комерційної таємниці на підприємстві**
(редакція від 20__ р.)

Зміст:

1. Загальні положення.
2. Визначення інформації й позначення документів, що містять комерційну таємницю, і строків її дії.
3. Організація роботи з матеріалами, що мають гриф "Комерційна таємниця" ("КТ").
4. Порядок забезпечення збереження документів, справ і видань.
5. Порядок допуску до відомостей, що становлять комерційну таємницю підприємства.
6. Контроль за виконанням вимог внутрішньооб'єктного режиму під час роботі з відомостями, що містять комерційну таємницю.
7. Обов'язки співробітників підприємства, що працюють із відомостями, що становлять комерційну таємницю, і їхня відповідальність за її розголошення.
8. Перелік відомостей, що становлять комерційну таємницю підприємства.

1. Загальні положення

1.1. Дана інструкція розроблена відповідно до вимог Господарського кодексу України й Статуту підприємства. Вона передбачає адміністративні й економічні засоби захисту комерційної таємниці підприємства з метою запобігання спричинення можливого економічного й морального збитку підприємству з боку юридичних і фізичних осіб, викликаного їхніми неправомірними або необережними діями шляхом безоплатного присвоєння чужої інформації або розголошення комерційної таємниці.

1.2. Під комерційною таємницею підприємства розуміються відомості, що не є державною таємницею, пов'язані з виробництвом, технологічною інформацією, управлінням, фінансами й іншою діяльністю підприємства, розголошення (передача, витік) яких може завдати шкоди його інтересам. До відомостей, що становлять комерційну таємницю, належать несекретні відомості, передбачені "Переліком відомостей, що становлять комерційну

таємницю підприємства", затвердженим і введеним у дію наказом керівника підприємства, комерційна таємниця підприємства є його власністю. Якщо вона є результатом спільної діяльності з іншими підприємствами, заснованої на договірних засадах, то комерційна таємниця може бути власністю двох сторін, що повинно бути відображеним у договорі.

1.3. Під розголошенням комерційної таємниці маються на увазі навмисні або необережні дії посадових або інших фізичних осіб, що призвели до не викликаного службовою необхідністю або передчасним відкритим оприлюдненням відомостей, що підпадають під категорію відомостей, які становлять комерційну таємницю, а також передача подібних відомостей відкритими технічними каналами зв'язку.

1.4. Під відкритим оприлюдненням таких відомостей мається на увазі їхня публікація у відкритій пресі, передача по радіо й телебаченню, оголошення на міжнародних, закордонних і відкритих внутрішньоукраїнських симпозиумах, нарадах, конференціях, з'їздах, при публічних виступах і захисті дисертацій, вивіз матеріалів за кордон або передачу їх у будь-якій формі іноземним фірмам, організаціям або окремим особам.

1.5. Необхідність відкритого опублікування відомостей, що становлять комерційну таємницю, їхні обсяги, форми й час опублікування визначаються керівником підприємства з урахуванням висновку постійно діючої експертної комісії.

1.6. Використання для відкритого опублікування відомостей, які були отримані на договірній або довірчій основі або є результатом спільної діяльності, допускається тільки за загальною згодою партнерів.

1.7. Заходи щодо обмеження відкритих публікацій комерційної інформації не можуть бути використані для приховання від громадськості фактів зловживань, марнотратства, безгосподарності, несумлінної конкуренції й інших негативних явищ у діяльності підприємства. При визначенні відомостей, які не можуть становити комерційну таємницю, необхідно керуватися Постановою КМУ № 611 від 09.08.93.

1.8. Передача інформації стороннім організаціям, з якими підприємство не пов'язане прямими службовими контактами, повинна регулюватися, як правило, договірними відносинами, що передбачають зобов'язання й відповідальність користувачів, враховуючи відшкодування матеріальних витрат за надання інформації й компенсацію за порушення договірних зобов'язань.

1.9. Надання комерційної інформації представникам службових, ревізійних, фіскальних і слідчих органів, народним депутатам, органам друку, радіо, телебачення тощо регулюється відповідними положеннями.

1.10. Тиражовані документи й видання із грифом "Комерційна таємниця" ("КТ") розглядаються як матеріали, що містять відомості обмеженого розповсюдження.

1.11. Захист комерційної таємниці передбачає:

порядок визначення інформації, що містить комерційну таємницю, і строків її дії;

систему допуску співробітників підприємства, приватних осіб, а також осіб, що перебувають у відрядженні до відомостей, що становлять комерційну таємницю підприємства;

обов'язок осіб, які допущені до таких відомостей;

порядок роботи з документами, що мають гриф "КТ";

забезпечення збереження документів, справ і видань із грифом "КТ";

принципи організації й проведення контролю за забезпеченням установленого порядку при роботі з відомостями, що становлять комерційну таємницю;

відповідальність за розголошення відомостей і втрату документів, що містять комерційну таємницю.

1.12. Відповідальність за організацію роботи з матеріалами, що мають гриф "КТ", розробку і здійснення необхідних заходів щодо схоронності комерційної таємниці керівник підприємства покладає на відповідальних керівників напрямів і структурних підрозділів.

1.13. Контроль за здійсненням заходів, що забезпечують збереження комерційної таємниці, покладається на службу безпеки підприємства, яка силами:

а) Першого відділу – контролює, а в необхідних випадках забезпечує облік, розмноження й зберігання документів, справ і видань із грифом "КТ";

б) підрозділів режиму – контролює, а в необхідних випадках через уповноважені служби безпеки забезпечує схоронність комерційної таємниці шляхом максимального обмеження кола осіб, допущених до комерційної таємниці підприємства, виконання вимог при обробці інформації із грифом "КТ" на захищених засобах обчислювальної техніки (ЗОТ), а також вимог з конфіденційності конкретної інформації, внесених у договори із сторонніми підприємствами-партнерами.

2. Визначення інформації й позначення документів, що містять комерційну таємницю, і строків її дії

2.1. Необхідність проставлення грифу "Комерційна таємниця" ("КТ") визначається відповідно до Переліку, зазначеним у п. 1.2 даної Інструкції: при роботі з документом – виконавцем і особою, що підписує документ, при роботі з виданням – автором (укладачем) і керівником, що затверджує видання до друку.

2.2. На документах, справах і виданнях, що містять відомості, що становлять комерційну таємницю, проставляється гриф "Комерційна таємниця" ("КТ"), а на документах і виданнях, крім того, – номери екземплярів. Гриф і номери екземплярів проставляються в правому верхньому куті першої сторінки документа, на обкладинці або титульному аркуші видання й на першій сторінці супровідного листа до цих матеріалів. На звороті останнього аркуша кожного екземпляра друкується розмітка, у якій зазначаються: кількість віддрукованих екземплярів, номер, прізвище виконавця і його телефон, дата, прізвище друкарки й термін дії комерційної таємниці (реєстраційний номер проставляється на кожному аркуші документа).

2.3. Термін дії комерційної таємниці, що міститься в документі, визначається в кожному конкретному випадку виконавцем або особою, що підписала документ, у вигляді конкретної дати або у вигляді позначок: "до укладання контракту", "безстроково" тощо.

2.4. Підставою для зняття грифу "КТ" є рішення постійно діючої експертної комісії, яка оформлюється актом, затвердженим керівником підприємства. До роботи комісії залучаються представники зацікавлених структурних підрозділів. Один екземпляр акту разом зі справами передається до архіву підприємства.

2.5. Гриф "КТ" після оформлення його зняття (п. 2.4) має бути погашений штампом або записом від руки із зазначенням дати й номера акту, що послужив підставою для його зняття. Аналогічні відмітки заносяться до опису й номенклатури справ.

3. Організація роботи з документами, що мають гриф "Комерційна таємниця" ("КТ")

3.1. Документи, що мають гриф "КТ", підлягають обов'язковій реєстрації в підрозділі діловодства служби безпеки (у Першому відділі) або в загальному

діловодстві виробничого підрозділу вповноваженим служби безпеки. Ці документи повинні мати реквізити, передбачені п. 2.2, і гриф "КТ" (або повністю "Комерційна таємниця").

Права на інформацію, порядок користування нею, строки обмеження на публікацію можуть узгоджуватися додатково в тексті документа і його реквізитів.

Відсутність грифу "КТ" і попереджувальних зазначень у тексті й реквізитах означають вільне розсилання й передбачають, що автор інформації й особа, що підписала або затвердила документ, передбачили можливі наслідки від вільного розсилання й несуть за це відповідальність.

3.2. Вся кореспонденція, що надходить та має гриф "КТ" (або інші грифи, що відповідають цьому поняттю, *наприклад*, "секрет підприємства", "таємниця підприємства" тощо), приймається й розкривається співробітниками підприємства, яким доручена робота із цими матеріалами. При цьому перевіряються кількість аркушів і екземплярів, а також наявність зазначених у супровідному листі додатків. При виявленні відсутності в конвертах (пакетах) зазначених документів складається акт у двох екземплярах: один екземпляр акту направляється відправникові.

3.3. Всі вхідні, вихідні й внутрішні документи, а також видання із грифом "КТ" підлягають реєстрації та обліковуються за кількістю аркушів, а видання – поекземплярно.

3.4. Облік документів і видань із грифом "КТ" здійснюються в журналах або картках окремо від обліку іншої службової несекретної документації. Аркуші журналів нумеруються, прошиваються й опечатуються. Документи, які не підшиваються в справи, обліковуються в журналі інвентарного обліку.

Рух документів і видань із грифом "КТ" своєчасно відображається в журналах або картках.

3.5. На зареєстрованому документі із грифом "КТ" (або на супровідному аркуші до видань із грифом "КТ") повинні бути проставлені штамп із зазначенням найменування підприємства, реєстраційний номер документа й дата його надходження.

3.6. Видання із грифом "КТ" реєструються в журналі обліку й розподілу видань.

3.7. Віддруковані й підписані документи разом з їхніми чернетками передаються для реєстрації співробітникові підрозділу діловодства служби

безпеки, що здійснює їхній облік. Чернетки знищуються виконавцем і цим співробітником, що підтверджується підписом зазначених осіб у журналі або на картках обліку. При цьому проставляються дата й підпис.

3.8. Розмноження документів і видань із грифом "КТ" у друкарнях і інших множних ділянках провадиться з дозволу й під контролем спеціально призначених співробітників служби безпеки за замовленнями, підписаними керівником підприємства.

Розмножені документи "КТ" (копії, тираж) повинні бути полистно підібрані, пронумеровані поекземплярно й, при необхідності, зброшуровані (зшиті). Нумерація додатково розмножених екземплярів здійснюється від останнього номера екземплярів цього документа, що були раніше враховані.

Перед розмноженням на останньому аркуші оригіналу (оригіналу) здійснюється запис: "Реєстраційний номер" _____. Додатково розмножено _____ екз., на _____ аркушах тексту. Наряд № _____ від _____. Підпис ("виконавець замовлення"). Одночасно робиться відмітка про це у відповідних журналах і картках обліку.

3.9. Розсилання документів і видань із грифом "КТ" здійснюється на підставі підписаних керівником структурного підрозділу рознарядок із зазначенням облікових номерів екземплярів, що відправляються.

Пересилання пакетів із грифом "КТ" можуть здійснюватися через органи спецзв'язку або фельдзв'язку.

3.10. Документи із грифом "КТ" після виконання групуються в окремі справи. Порядок їхнього угруповання передбачається спеціальною номенклатурою справ, у яку в обов'язковому порядку включаються всі довідкові картотеки й журнали на документи й видання із грифом "КТ".

3.11. Зняття рукописних, машинописних, мікро- і фотокопій, електрографічних і інших копій, а також здійснення виписок із документів і видань із грифом "КТ" співробітниками підприємства провадиться з дозволу керівника підприємства й підрозділів.

3.12. Обробка інформації із грифом "КТ" здійснюється на облікових ЗОТ, які мають категорію не нижче 4-Б.

4. Порядок забезпечення збереження документів, справ і видань

4.1. Всі документи, справи й видання, що мають гриф "КТ", повинні зберігатися в службових приміщеннях, що надійно замикаються й опечатуються

у шафах. Приміщення повинні відповідати вимогам внутрішньооб'єктного режиму, що забезпечує фізичне збереження документації, що перебуває в них.

4.2. Справи із грифом "КТ", що видаються виконавцеві, підлягають поверненню до підрозділу діловодства служби безпеки (СБ) у той же день. За необхідністю, з дозволу начальника підрозділу діловодства СБ або вповноваженого СБ, вони можуть перебувати у виконавця протягом строку, необхідного для виконання завдання, за умови повного забезпечення їхнього збереження й дотримання правил зберігання.

4.3. З документацією із грифом "КТ" дозволяється працювати тільки в службових приміщеннях. Для роботи поза службовими приміщеннями необхідний дозвіл керівника підприємства або структурного підрозділу.

4.4. Документи, справи й видання із грифом "КТ" можуть передаватися іншим співробітникам, допущеним до цих документів, тільки через діловодство СБ або уповноваженого СБ.

4.5. Вилучення зі справ або переміщення документів із грифом "КТ" з однієї справи в іншу без санкції керівника діловодства СБ або уповноваженого СБ, що здійснює їхній облік, забороняється.

4.6. Зміна співробітників, відповідальних за облік і зберігання документів, справ і видань із грифом "КТ", оформляється розпорядженням начальника підрозділу. При цьому складається у довільній формі акт прийому-передачі цих матеріалів, який затверджується зазначеним керівником.

4.7. Знищення документів "КТ" здійснюється комісією у складі не менше трьох осіб зі складанням акту.

4.8. Друкування документів "КТ" дозволяється в машинописному бюро або безпосередньо в підрозділах. Для обліку віддрукованих документів ведеться спеціальний журнал.

5. Порядок допуску до відомостей, що становлять комерційну таємницю підприємства

5.1. Допуск співробітників до відомостей, що становлять комерційну таємницю, здійснюється керівником підприємства або керівниками його структурних підрозділів.

Керівники підрозділів і служби безпеки зобов'язані забезпечити систематичний контроль за допуском до цих відомостей тільки тих осіб, яким вони необхідні для виконання службових обов'язків.

5.2. До відомостей, що становлять комерційну таємницю, допускаються особи, особисті й ділові якості яких забезпечують їхню здатність зберігати комерційну таємницю, і тільки після оформлення в службі безпеки письмового зобов'язання щодо збереження комерційної таємниці.

5.3. Допуск співробітників до роботи зі справами "КТ" здійснюється відповідно до оформленого на внутрішній стороні обкладинки справи або на окремому аркуші списку за підписом керівника підприємства, структурного підрозділу, а до документів – відповідно до вказівок, що містяться в резолюціях керівників підприємства й підрозділів.

5.4. Представники сторонніх організацій і приватні особи можуть бути допущені до ознайомлення й роботи з документами й виданнями із грифом "КТ" з письмового дозволу керівників підприємства або підрозділів, у віданні яких перебувають ці матеріали.

Виписки з документів і видань, що містять відомості із грифом "КТ", здійснюються в блокнотах (або зошитах), які мають такий самий гриф. Після закінчення роботи вони надсилаються на адресу тієї організації, яка буде зазначена даним представником.

5.5. Видача справ і видань із грифом "КТ" виконавцям і прийом від них здійснюється під розписку в "Картці обліку справ і видань, що видаються".

Справи й видання безпосередньо представникам сторонніх організацій і приватним особам не видаються. За наявності, з їх змістом вони ознайомляться тільки з дозволу керівника підприємства через уповноваженого служби безпеки або представника зацікавленого підрозділу.

6. Контроль за виконанням вимог внутрішньооб'єктного режиму при роботі з відомостями, що містять комерційну таємницю

6.1. Під внутрішньооб'єктним режимом при роботі з комерційною таємницею розуміється дотримання умов роботи, що виключають можливість витоку інформації про відомості, що містять комерційну таємницю.

6.2. Контроль за дотриманням зазначеного режиму здійснюється з метою вивчення та оцінки стану збереження комерційної таємниці, виявлення та встановлення причин недоліків і розробки пропозицій щодо їх усунення.

6.3. Контроль за забезпеченням режиму при роботі з відомостями, що містять комерційну таємницю, здійснюють служба безпеки підприємства та керівник структурного підрозділу шляхом проведення поточних і планових перевірок.

6.4. Під час проведення перевірок створюється комісія, яка комплектується з досвідчених і кваліфікованих працівників у складі не менше двох осіб, допущених до роботи з матеріалами "КТ".

Участь у перевірці не повинна приводити до необґрунтованого збільшення обізнаності щодо цих відомостей.

6.5. Планові перевірки проводяться не рідше одного разу на рік комісіями на підставі наказу або розпорядження керівника підприємства (підрозділу).

6.6. Особи, що здійснюють перевірку, мають право ознайомлюватися з усіма документами, журналами (картками) та іншими матеріалами, що мають відношення до питань, що підлягають перевірці, а також проводити бесіди, консультиватися з фахівцями та виконавцями, вимагати надання письмових пояснень, довідок та звітів з усіх питань, що входять до компетенції комісії.

6.7. Під час проведення перевірок присутні керівник структурного підрозділу або його заступник.

6.8. За результатами перевірок складається акт або довідка, у яких відображається інформація про наявність документів, стан роботи з матеріалами "КТ", виявлені недоліки та пропозиції щодо їх усунення. Акт затверджується керівником підприємства (підрозділу).

6.9. При виявленні випадків втрати документів або розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю, відповідна інформація надається керівникові підприємства і його заступникові (помічникові) з питань безпеки. Для розслідування зазначених випадків за наказом керівника підприємства створюється комісія, яка:

а) визначає відповідність змісту втраченого документа проставленому грифові "КТ";

б) виявляє обставини втрати (розголошення). За результатами роботи комісії складається акт.

7. Обов'язки співробітників підприємства, які працюють із відомостями, що становлять комерційну таємницю, і їхня відповідальність за її розголошення

7.1. Співробітники підприємства, допущені до відомостей, що становлять комерційну таємницю, несуть відповідальність за точне виконання вимог, що висуваються до них із метою забезпечення схоронності зазначених відомостей.

Для отримання доступу до роботи, пов'язаної з комерційною таємницею, їм необхідно вивчити дану інструкцію та надати до служби безпеки письмове зобов'язання про збереження комерційної таємниці.

7.2. Співробітники підприємства, допущені до комерційної таємниці, повинні:

а) строго зберігати комерційну таємницю. Зобов'язані повідомляти керівника та службу безпеки про відтік відомостей, що становлять комерційну таємницю, а також про втрату документів із грифом "КТ";

б) пред'являти для перевірки за вимогою представників служби безпеки всі документи, що значаться, із грифом "КТ", а у випадку порушення встановлених правил роботи з ними надавати відповідні пояснення;

в) ознайомлюватися лише з тими документами та виконувати лише ті роботи, до яких вони допущені;

г) строго дотримуватися правил користування документами, що мають гриф "КТ". Не допускати їхнього необґрунтованого розсилання;

д) всі отримані в діловодстві від служби безпеки або її уповноваженого органу документи із зазначеним грифом негайно вносити до внутрішнього опису документів, у якому відводиться спеціальний розділ щодо обліку "КТ";

е) виконані вхідні документи, а також документи, що призначені для розсилання, підшивання до справи або знищення, надавати у діловодство служби безпеки або уповноваженому служби безпеки;

ж) виконувати вимоги внутрішньооб'єктного режиму, що виключають можливість ознайомлення з документами "КТ" сторонніх осіб, враховуючи своїх співробітників, що не мають до зазначених документів прямого відношення;

з) при проведенні ділових переговорів із представниками сторонніх організацій або приватними особами обмежуватися наданням мінімальної інформації, що є дійсно необхідною для їхнього успішного завершення;

и) виключити використання комерційної таємниці підприємства, що стала відомою, у власних інтересах, а також діяльність, що може бути використана конкурентами на шкоду підприємству – власника даної комерційної таємниці.

7.3. Відповідальність за розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю підприємства, і втрату документів або виробів, що містять такі відомості, встановлюється відповідно до чинного законодавства.

При цьому мається на увазі:

а) під розголошенням відомостей, що становлять комерційну таємницю, розголошення відомостей особою, якій ці відомості були довірені по службі, роботі або стали відомі іншими шляхом, у результаті чого вони стали надбанням сторонніх осіб;

б) під втратою документів або виробів (предметів), що містять відомості, які належать до комерційної таємниці, – вихід (у тому числі й тимчасовий) документів або виробів із володіння відповідального за їхню схоронність особи, якій вони були довірені по службі або роботі, що є результатом порушення встановлених правил їх використання, внаслідок чого ці документи або вироби стали або могли стати надбанням сторонніх осіб.

8. Перелік відомостей, що становлять комерційну таємницю підприємства

Загальні положення

8.1. Перелік відомостей, що становлять комерційну таємницю підприємства, складений відповідно до вимог Господарського кодексу України та Статуту підприємства.

8.2. У даному переліку передбачаються категорії несекретних відомостей, пов'язаних із науково-дослідною та виробничо-технічною діяльністю підприємства, розголошення яких може нанести матеріальну, моральну або іншу шкоду інтересам підприємства.

8.3. Під час проставлення грифу "Комерційна таємниця" ("КТ") основна увага має бути приділена забезпеченню схоронності дійсно важливої

для підприємства комерційної інформації, разом із тим створенню умов для більш широкого використання новітніх досягнень науки й техніки.

З такою ж метою Переліком установлюється орієнтовний термін дії грифу "КТ".

8.4. Відомості, зазначені в даному Переліку, не підлягають передачі або розголошенню іншим підприємствам і приватним особам без дозволу керівника підприємства.

8.5. Гриф "КТ" проставляється конкретним виконавцем і керівником підрозділу, які відповідають за правильність визначення обсягу відомостей, що становлять комерційну таємницю. При цьому вони повинні керуватися даним Переліком, а також Переліком відомостей, які не можуть становити комерційну таємницю.

8.6. Гриф "КТ" друкується в правому верхньому куті титульного аркуша кожного екземпляра. Нижче друкується екз. № _____. На зворотному боці останнього аркуша кожного екземпляра друкуються дані: кількість віддрукованих екземплярів, реєстраційний номер, прізвище виконавця, його телефон, дата, прізвище друкарки.

**Постанова
про проведення виїмки**

м. Харків

" ____ " _____ 20__ р.

Старший слідчий прокуратури _____ району м. Харкова юрист 1-го класу _____, розглянувши матеріали кримінальної справи № ____ по звинуваченню гр. _____ у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 212 КК України

Встановив:

Директор ТОВ " ____ " гр. _____ тримає в себе вдома бухгалтерську документацію підприємства за період _____. Беручи до уваги, що зазначені документи є речовими доказами у справі, керуючись ст. 178 КПК України

Постановив:

1. Провести виїмку бухгалтерської документації ТОВ " ____ " за період _____ у гр. _____ за адресою: м. Харків, _____.

Старший слідчий
прокуратури району

м. Харкова
юрист 1-го класу

(підпис)

Постанову мені оголошено " ____ " _____ 20__ р.

(підпис)

(П. І. Б.)

**Перелік
основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей,
за якими присвоюється кваліфікація судового експерта
фахівцям науково-дослідних інститутів судових експертиз
Міністерства юстиції України**

№ п/п	Види судових експертиз	Індекси експертних спеціальностей	Види експертних спеціальностей
1	2	3	4
I			
1	Почеркознавча й авторознавча експертиза	1.1	Дослідження почерку і підписів
		1.2	Дослідження мови
2	Технічна експертиза документів	2.1	Дослідження реквізитів документів
		2.2	Дослідження матеріалів документів
		2.3	Дослідження друкарських форм
3	Балістична експертиза	3.1	Дослідження вогнепальної зброї
		3.2	Дослідження боєприпасів і слідів пострілу
4	Трасологічна експертиза	4.1	Дослідження слідів людини
		4.2	Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів, холодної зброї і залишених ними слідів; ідентифікація цілого за частинами
		4.3	Криміналістичне дослідження транспортних засобів; дослідження ідентифікаційних номерів та рельєфних знаків
5	Вибухово-технічна експертиза	5.1	Дослідження вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу
		5.2	Дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху
6	Фототехнічна і портретна експертиза	6.1	Дослідження фото зображень та технічних засобів їх виготовлення
		6.2	Ідентифікація особи за ознаками зовнішності по фотознімках

1	2	3	4
7	Експертиза фоно та відеозапису	7.1	Технічне дослідження матеріалів та засобів відео-, звукозапису
		7.2	Дослідження диктора за фізичними параметрами усної мови
		7.3	Дослідження акустичних сигналів та середовищ
		7.4	Лінгвістичне дослідження усної мови
II			
8	Експертиза матеріалів, речовин та виробів	8.1	Дослідження лакофарбових матеріалів і покриттів
		8.2	Дослідження полімерних матеріалів, пластмас і виробів із них
		8.3	Дослідження волокнистих матеріалів і виробів із них
		8.4	Дослідження нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів
		8.5	Дослідження скла, кераміки та виробів з них
		8.6	Дослідження наркотичних, сильнодійних і отруйних речовин
		8.7	Дослідження спиртомістких сумішей
		8.8	Дослідження ґрунтів
		8.9	Дослідження металів і сплавів
		8.10	Дослідження наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі
III			
9	Біологічна експертиза	9.1	Дослідження об'єктів рослинного походження
		9.2	Дослідження об'єктів тваринного походження
IV			
10	Інженерно-технічна експертиза	10.1	Дослідження обставин дорожньо-транспортної пригоди
		10.2	Дослідження технічного стану транспортних засобів
		10.3	Дослідження деталей транспортних засобів
		10.4	Транспортно-трасологічні дослідження

Продовження додатка Д

1	2	3	4
		10.5	Дослідження причин та наслідків порушення вимог безпеки життєдіяльності та охорони праці
		10.6	Дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій та відповідних документів
		10.7	Визначення порядку користування земельними ділянками
		10.8	Дослідження причин виникнення та поширення пожеж
		10.9	Комп'ютерно-технічні дослідження
		10.10	Визначення оцінної вартості будівельних об'єктів та споруд
		10.11	Дослідження обставин залізнично-транспортної пригоди
		10.12	Дослідження технічного стану рухомого складу залізничного транспорту
		10.13	Дослідження інженерного обладнання верхньої будови колії
V			
11	Економічна експертиза	11.1	Дослідження документів бухгалтерського обліку і звітності
		11.2	Дослідження документів про фінансово-кредитні операції
		11.3	Дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій
VI			
12	Товарознавча	12.1	Дослідження якостей товарів народного споживання і визначення їх вартості
	Автотоварознавча	12.2	Визначення вартості автотранспорту, розміру завданого збитку власнику транспортного засобу
		12.3	Визначення вартості водного транспорту, розміру завданого збитку власнику водного транспортного засобу

1	2	3	4
VII			
13	Експертиза, пов'язана з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності	13.1	Дослідження об'єктів авторського права
		13.2	Дослідження об'єктів суміжних прав
		13.3	Дослідження, пов'язані з охороною прав на винаходи, корисні моделі, раціоналізаторські пропозиції
		13.4	Дослідження, пов'язані з охороною прав на промислові зразки
		13.5	Дослідження, пов'язані з охороною прав на сорти рослин і породи тварин
		13.6	Дослідження, пов'язані з охороною прав на знаки для товарів і послуг, фірмові найменування, зазначення походження товарів
		13.7	Дослідження, пов'язані з охороною прав на топографію інтегральних мікросхем
		13.8	Дослідження, пов'язані з охороною прав на конфіденційну інформацію
		13.9	Економічні дослідження, пов'язані з використанням прав на об'єкти інтелектуальної власності
VIII			
14	Психологічна експертиза	14.1	Психологічні дослідження
IX			
15	Мистецтвознавча експертиза	15.1	Мистецтвознавчі дослідження

Постанова
про призначення судово-економічної експертизи

м. Харків

" ____ " _____ 20__ р.

Слідчий СВ ВПМ ДПІ м. Харкова капітан міліції _____ розглянувши матеріали кримінальної справи № _____, порушеної за ознакою злочину, передбаченого ч. 3 ст. 212 КК України

Встановив:

Директор підприємства ТОВ " _____ " гр. _____ в період _____ шляхом перекручення даних бухгалтерського обліку ухилився від сплати податків на загальну суму _____ грн, чим завдав державі шкоди в особливо великих розмірах.

Враховуючи, що для уточнення висновків акту перевірки ДПІ _____ району м. Харкова, які цікавлять слідство, необхідні спеціальні знання, керуючись ст. 75 і ст. 196 КПК України

Постановив:

1. Призначити у кримінальній справі № _____ судово-економічну експертизу, проведення якої доручити експертам ХНДІСЕ.

2. На вирішення експертам поставити такі питання:

2.1. Чи підтверджується документально зазначене в акті податкової інспекції _____ заниження прибутку ТОВ " _____ " за період _____ .

2.2. _____ .

3. У розпорядження експертів надати кримінальну справу № _____ у 3-х томах, бухгалтерську документацію ТОВ " _____ " за період _____ .

Слідчий СВ ВПМ ДПІ м. Харкова
капітан міліції

(підпис)

Слідчому СВ ВПМ ДПІ
м. Харкова
капітану податкової міліції
(П. І. Б.)

**Клопотання
про надання додаткових документів**

м. Харків

" ___ " _____ 20__ р.

Для правильного вирішення питань, визначених у постанові від " ___ " _____ 20__ р. про призначення судово-економічної експертизи за кримінальною справою № ____, експертне провадження № ____, згідно зі ст. 77 КПК України прошу Вас надати такі додаткові матеріали підприємства ТОВ " _____ ".

1. Книгу покупок та Книгу продаж за період _____ з доданими до них податковими накладними.

2. _____.

3. _____.

Експерт-економіст:
прізвище, ім'я, по батькові,
посада, експертна установа

(підпис)

Акт

Комплексної ревізії виробничої і фінансово-господарської діяльності _____
(назва підприємства)

м. Харків _____ "____" _____ р.

Ревізійною бригадою у складі _____

(прізвище, ініціали керівника і членів бригади)

проведено комплексну ревізію виробничої і фінансово-господарської діяльності _____

(назва підприємства)

за період з "____" _____ р. до "____" _____ р.

Підстави для проведення ревізії:

Наказ, виданий _____ від "____" _____ р. № ____ та програма проведення ревізії, затверджена _____

(ким, коли)

Особи, відповідальні за виробничу і фінансово-господарську діяльність підприємства:

Директор _____

(прізвище, ім'я, по батькові)

Головний бухгалтер _____

(прізвище, ім'я, по батькові)

з "____" _____ р. до "____" _____ р.

Ревізію розпочато "____" _____ р.

Ревізію закінчено "____" _____ р.

Перелік перевірених ревізією документів

1. Суцільній перевірці підлягали господарські операції _____

(які операції і за який період)

2. Вибірковим способом перевірено _____

3. Облікові _____

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ІМ. ЗАСЛ. ПРОФ. М. С. БОКАРІУСА

м. Харків, вул. Золочівська, 8а

тел.

Висновок
судово-економічної експертизи
№ _____

Складено "___" серпня 20__ р.

I. Вступна частина

02 серпня 20__ р. в Харківський науково-дослідницький інститут судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса від Харківського міжрайонного природоохоронного прокурора старшого радника юстиції (П. І. Б.) з листом № 9-05 від 01.08.20__ р. та постановою старшого слідчого Харківської міжрайонної природоохоронної прокуратури юриста 3 класу (П. І. Б.) від 01.08.200__ р. про призначення судово-економічної експертизи надійшли такі матеріали кримінальної справи № __ в двох томах:

- акт перевірки від 13.06.20__ р. (далі – Акт) бухгалтера-ревізора (П. І. Б.) в Харківському обласному головному управлінні земельних ресурсів (далі – Головне управління) питань отримання бюджетних коштів та їх використання на проектування та будівництво ставка в балці р. Уди на території _____ сільської ради _____ району;
- тендерна документація на проведення торгів щодо закупівлі робіт із будівництва ставка;
- робочий проект на будівництво у балці р. Уди;
- Акт вибору земельної ділянки під будівництво ставка на території _____ сільської ради;
- Державний кадастр природно-заповідного фонду України;
- Державний акт на право постійного користування землею ЗАТ "ЕКО";

- Договір будівельного підряду від 20.09.20__ р.;
- Акти виконаних проектних та підрядних робіт;
- виписки банку за 20__ – 20__ рр.;
- висновки державних комплексної та екологічної експертиз робочого проекту з будівництва ставка у балці р. Уди;
- технічна документація із землеустрою зі складання кадастрового плану земельної ділянки для визначення площі пошкодження при будівництві ставку в балці р. Уди;
- інші бухгалтерські документи кримінальної справи № __ у двох томах.

На вирішення експертизи поставлені такі питання:

1. Чи підтверджуються висновки, викладені в акті перевірки від 13.06.20__ р. бухгалтером-ревізором (П. І. Б.) в частині незаконного використання бюджетних коштів у розмірі 1 250 596,76 грн (один мільйон двісті п'ятдесят тисяч п'ятсот дев'яносто шість гривень, сімдесят шість копійок), виділених на будівництво водоймища на землях замовника місцевого значення _____ регіонального ландшафтного парку _____ на території _____ сільської ради _____ району Харківської області з урахуванням висновку комплексної судово-будівельної, екологічної експертизи від 20.07.20__ р. № __?

2. Чи підтверджуються висновки, викладені в тому ж акті, в частині нанесених державі збитків на суму 296 207 грн (двісті дев'яносто шість тисяч двісті сім гривень) у результаті самовільного проведення земельно-будівельних робіт на балці р. Уди на території _____ сільради _____ району Харківської області з врахуванням висновку комплексної судово-будівельної, екологічної експертизи від 20.07.20__ р. № __?

Дослідження доручено (П. І. Б.), освіта вища, спеціальність _____ інженер-економіст, кандидат економічних наук, працює на посаді провідного наукового співробітника ХНДІСЕ, кваліфікація судового експерта за спеціальністю 11.1 "Дослідження документів бухгалтерського обліку та податкового обліку", стаж експертної роботи 8 років, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта № __.

Про кримінальну відповідальність за ст. 384, 385 КК України експерт попереджений

_____ П. І. Б.

Дослідження проводилось у лабораторії судово-економічних досліджень ХНДІСЕ ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса.

Нормативно-довідкова література:

1. Бюджетний кодекс України № 599-IV від 06.03.2003 р.
2. Закон України "Про природно-заповідний фонд України" № 2456-XII від 16.06.1992 р.
3. Закон України "Про екологічну експертизу" № 45/95-ВР від 09.02.1995 р.
4. Порядок державного фінансування капітального будівництва. Затв. постановою КМУ № 1764 від 27.12.2001 р. (далі – Порядок № 1764).
5. Положення про порядок надання дозволу на виконання будівельних робіт. Наказ Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України № 273 від 05.12.2000 р. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 25.12.2000 р. за № 945/5166 (далі – Положення '273).

II. Дослідницька частина

Дослідження проводилося методом документальної перевірки, перевірялась відповідність господарських операцій вимогам нормативно-правових актів України з економічних питань.

3 першого питання

На підставі завдання Харківського обласного головного управління земельних ресурсів (далі – Головне управління) у 200__ році ТОВ "СПЕЦ" було розроблено робочий проект будівництва ставка в балці р. Уди _____ сільради _____ району Харківської області (аркуші справи – 93 – 98, том 1; далі – а.с., т.). Цільове призначення запроєктованого ставка – протиерозійне та природозахисне.

Відповідно до доповідної записки № __ від __ __ 20__ р. голови обласної державної адміністрації Марсельського С. І., підписаної начальником Головного управління (П. І. Б.) на фінансування будівництва ставка пропонувалося використати кошти обласного бюджету, які будуть надходити за рахунок відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва (а.с. 237, т. 1). А у додатках до листа № __ від __ __ 20__ р. Головного управління за підписом (П. І. Б.) на ім'я начальника

обласного головного управління сільського господарства та продовольства (П. І. Б.), який є головним розпорядником коштів (а.с. 235 – 236, т. 1) наводився перелік природоохоронних заходів, фінансування яких буде здійснюватися за рахунок відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва на 20__ рік, який і був затверджений __ __ 20__ р. (а.с. 246, т. 1).

Всього ж за матеріалами, наданими на експертизу, загальна сума використаних бюджетних коштів Головним управлінням на проектно-вишукувальні, експертні та будівельні роботи з будівництва ставка в балці р. Уди склала 1 250 596,76 грн.

Ці кошти були використані:

1) на проектно-вишукувальні роботи в сумі 165 660 грн, у тому числі:

а) за договором № __ від __ __ 20__ р. між ТОВ "СПЕЦ" та Головним управлінням з відмітками про оплату послуг (а.с. 43 – 44, т. 2) Управлінням Державного казначейства в Харківській області:

11.06.20__ р. – 27 000,00 грн.

03.08.20__ р. – 12 136,80 грн.

13.08.20__ р. – 14 863,20 грн.

06.10.20__ р. – 11 660,00 грн.

Всього: 65 660,00 грн;

б) за Контрактом № __ від __ __ 20__ р. між ТОВ "СПЕЦ" та Головним управлінням та Додатковою угодою № 1 до Контракту № __ від __ __ 20__ р. та платіжними дорученнями про перерахування бюджетних коштів (а.с. 135 – 145, т. 1):

№ 276 від 15.07.20__ р. на суму 26 965,50 грн;

№ 409 від 11.09.20__ р. на суму 12 849,50 грн;

№ 478 від 21.10.20__ р. на суму 10 000,00 грн;

№ 629 від 25.12.20__ р. на суму 30 000,00 грн;

№ 462 від 29.09.20__ р. на суму 20 185,00 грн;

Всього: 100 000,00 грн;

2) на проведення державних експертиз в сумі 4 277,23 грн, у тому числі:

а) за договором № __ від __ __ 20__ р. між Головним управлінням та Харківською обласною службою Української державної інвестиційної

експертизи (а.с. 146 – 148, т. 1), платіжне доручення № 682 від ___ __ 20__ р. на суму 1 425,74 грн;

б) за договором № ___ від ___ __ 20__ р. між Головним управлінням та Харківською обласною службою Української державної інвестиційної експертизи (а.с. 149 – 151, т. 1), платіжне доручення № 496 від 06.10.20__ р. на суму 2 851,49 грн;

3) на проведення будівельних робіт у сумі 1 080 659,53 грн за договором будівельного підряду від 20.09.20__ р. між Головним управлінням та ТОВ "БУД" (яке виграло тендер на будівництво ставка (а.с. 114 – 129, т. 1), згідно з актами виконаних робіт та платіжними дорученнями про перерахування коштів:

№ 657 від 17.12.20__ р. на суму 39 385,27 грн;

№ 658 від 20.12.20__ р. на суму 288 424,73 грн;

№ 683 від 29.12.20__ р. на суму 752 849,53 грн;

Всього: 1 080 659,53 грн.

Але всі ці роботи з будівництва ставка в балці р. Уди, як свідчать дані листа _____ районного відділу земельних ресурсів № ___ від ___ __ 20__ р., за підписом начальника відділу (П.І.Б.), та схеми розміщення будівництва ставка (а.с. 125 – 128, т. 2) проводилися на території регіонального ландшафтного парку місцевого значення _____, а саме на території заказника _____, землі якого передані в постійне користування ЗАТ "ЕКО" відповідно до державного акту на право постійного користування землею ХР №__, виданого за рішенням _____ районної ради №__ від 28.01.199__ р. (а.с. 203, т. 1). Відповідно до статті 46 Закону України "Про природно-заповідний фонд України" № 2456-XII від 16.07.1992 р. "витрати, пов'язані із забезпеченням режиму охорони заказників ... здійснюються за рахунок підприємств, установ, організацій, інших землевласників та землекористувачів, на території яких вони знаходяться".

Таким чином, використання коштів на проектні, експертні та будівельні роботи зі спорудження ставка у балці р. Уди на землях заказника _____, постійним користувачем яких є ЗАТ "ЕКО" є незаконним

використання бюджетних коштів у сумі 1 250 596,76 грн. Окрім того, будівництво ставка здійснювалося без дозволу відділу містобудування та архітектури _____ районної адміністрації (а.с. 353, т. 1), що є порушенням п. 1.1 Положення № 273, де говориться, що дозвіл на виконання будівельних робіт видається інспекціями державного архітектурно-будівельного контролю, які одночасно ведуть реєстр наданих дозволів. Виконання будівельних робіт без вищевказаного дозволу забороняється, тобто роботи зі спорудження ставка в балці р. Уди проводилися самовільно.

Все це підтверджує висновок, викладений в акті перевірки від __ __ 20__ р. бухгалтера-ревізора (П. І. Б.) в частині незаконного використання бюджетних коштів у сумі 1 250 596,76 грн, які були виділені на будівництво водоймища на землях заказника _____ регіонального ландшафтного парку _____ на території _____ сільської ради _____ району Харківської області.

3 другого питання

У листі № __ від __ __ 20__ р. Українського Науково-дослідного інституту екологічних проблем за підписом заступника директора з наукової роботи (П.І.Б.) (а.с. 358 – 360, т. 1) відмічається, що протиерозійні природозахисні заходи ставком, що будується, не виконуються. "Тому будівництво ставка в балці р. Уди (на території комплексного заказника _____) в заповідно-казаній зоні регіонального ландшафтного парку _____ не має ніяких законодавчих та наукових підстав і нанесе невинувдану шкоду унікальній флорі, фауні та ландшафтам цієї території".

Тому Харківським науково-дослідним та проектним інститутом землеустрою була розроблена Технічна документація із землеустрою зі складання кадастрового плану земельної ділянки для визначення площі пошкодження при будівництві ставку в балці р. Уди (а.с. 339 – 348, т.1) та зі справи призначена комплексна судово-будівельна, екологічна експертиза, проведення якої було доручено фахівцям Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса та державного управління екології та природних ресурсів, а також Українського науково-дослідного інституту екологічних проблем (а.с. 133 – 135, т. 2).

У висновку цієї комплексної судово-будівельної, екологічної експертизи від __ __ 20__ р. (а.с. 137 – 146, т. 2) відмічається, що в результаті

будівництва ставка в балці р. Уди було пошкоджено ґрунтовий та знищено рослинний покрив, та було розпочато будівництво постійної споруди (греблі). Загальна площа будівництва складає 1,1522 га, з них під греблею 0,0783 га, порушених земель 1,0739 га. Згідно з наявного розрахунку збиток заподіяний державі становить 296 207,00 грн. Цей розрахунок експертизи зроблений на підставі Технічної документації та кадастрового плану земельної ділянки для визначення площі пошкодження при будівництві ставку в балці р. Уди (а.с. 339 – 348, т. 1) і складається:

а) із розміру шкоди, заподіяної заказнику внаслідок знищення лугових газонів (13 м²) в сумі 139 607,00 грн (а.с. 347, т. 1);

б) та розміру заподіяної шкоди за самовільне використання земельних ділянок під будівництво постійної споруди (200 м²) в сумі 156 600,00 грн (а.с. 348, т. 1).

Всього: 296 207,00 грн.

Розрахунки збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного використання земель заказника _____, виконано начальником міжрайонної екологічної інспекції Північного регіону Харківської області (П. І. Б.) (а.с. 14, 15, т. 1) та затверджено __ __ 20__ р., Першим заступником начальника держуправління екології та природних ресурсів в Харківській області (П.І.Б.).

Таким чином, висновки, викладені в Акті перевірки від __ __ 20__ р. бухгалтером-ревізором (П.І.Б.) в частині завданої державі шкоди на суму 296 207,00 грн у результаті самовільного проведення земельно-будівельних робіт у балці р. Уди на території _____ сільради _____ району Харківської області, підтверджуються висновками комплексної судово-будівельної, екологічної експертизи від __ __ 20__ р. № __ та розрахунками збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного використання земель заказника _____, виконаних начальником міжрайонної екологічної інспекції Північного регіону Харківської області (П. І. Б.) та затверджених __ __ 20__ р. Першим заступником начальника держуправління екології та природних ресурсів в Харківській області (П. І. Б.).

III. Висновки

3 першого питання

Висновки, викладені в Акті перевірки від __ __ 20__ р. бухгалтером-ревізором (П.І.Б.) у частині незаконного використання бюджетних коштів

в сумі 1 250 596,76 грн (один мільйон двісті п'ятдесят тисяч п'ятсот дев'яносто шість гривень, сімдесят шість копійок), які були виділені на будівництво водоймища на землях заказника місцевого значення _____ регіонального ландшафтного парку _____ на території _____ сільської ради _____ району Харківської області підтверджуються матеріалами, наданими на експертизу, оскільки ці природоохоронні заходи проводилися на землі, постійним користувачем якої є ЗАТ "ЕКО", і відповідно до статті 46 Закону України "Про природо-заповідний фонд України" № 2456-ХІІ від 16.07.1992 р., всі витрати, пов'язані із забезпеченням режиму охорони заказника повинні здійснюватися за рахунок землекористувачів, на території яких ці заказники знаходяться, тобто за рахунок ЗАТ "ЕКО".

3 другого питання

Висновки, викладені в Акті перевірки від __ __ 20__ р. бухгалтером-ревізором (П. І. Б.) в частині завданої державі шкоди в сумі 296 207,00 грн (двісті дев'яносто шість тисяч двісті сім гривень) у результаті самовільного проведення земельно-будівельних робіт у балці р. Уди на території _____ сільради _____ району Харківської області підтверджуються висновками комплексної судово-будівельної, екологічної експертизи від __ __ 20__ р. № __ та розрахунками збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного використання земель заказника _____, виконаних начальником міжрайонної екологічної інспекції Північного регіону Харківської області (П. І. Б.) та затверджених __ __ 20__ р. Першим заступником начальника держуправління екології та природних ресурсів в Харківській області (П. І. Б.).

Судовий експерт-економіст,
провідний науковий
співробітник ЛСЕД

(підпис)

(П. І. Б.)

